

CƏLAL QASIMOV

«KÍTABÍ - DƏDƏ
QORQUD»UN
YASAQLANMASI

AZ-1 AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTITUTU

28949

28949

CƏLAL QASIMOV

«KİTABİ-DƏDƏ QORQUD»UN YASAQLANMASI

“Dədə Qorqud” eposunun elm aləminə
bəlli olmasının 200 illiyinə həsr olunur.

BAKİ - 2013

PROF. CƏLAL QASIMOVUN ÜÇ NÖQTƏSİZ HƏQİQƏT ZAMANI

ELMİ REDAKTORU: Prof. İsrafil ABBASLI

RƏYÇİLƏR:
Prof. Kamran ƏLİYEV
Fil.ü.e.d. Seyfəddin RZASOY

Cəlal Qasimov. «Kitabi-Dədə Qorqud»un yasaqlanması, Bakı, “Nurlan”, 2013, 180 səh.

Professor Cəlal Əbil oğlu Qasimovun bu kitabında Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsəri olan «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun 1950-ci illərdə yasaqlanmasının səbəbləri arxiv materialları və dövri mətbutda nəşr edilmiş məqalələrə istinadən faktlı, predmetli şəkildə araştırılır.

Əsərdə «Kitabi-Dədə Qorqud»a edilən hücumlarla yanaşı öz həyatlarını təhlükə altına ataraq onu qoruyan, Azərbaycan eposu olduğunu israrla müdafiə edən alimlərin bioqrafiyası da qısa şəkildə öz əksini tapmışdır. Müəllif fundamental elmi tədqiqat aparmaqla yanaşı 1950-ci illərdə «Dədə Qorqud»un təqnidinə həsr olunmuş materialları da toplamış və kitaba əlavə etmişdir.

folklorinstitutu@com

Q 4603000000 Qrifli nəşr
N-098-2013

© Folklor İnstitutu, 2013

Həmişə Rusiya kanalları ilə keçmiş SSRİ və ümumən dünya tarixinin məşum səhifəsi olan «37»-yə həsr olunmuş verilişlərə baxanda düşünmüşəm ki, görəsən, niyə bizdə belə verilişlər olmur. Ruslar (bəlkə də) heç bir senzura qoymadan arxiv sənədlərini qaldırır, çəkinmədən adları, familiyaları səsləndirir, hadisələri, sənədləri şərh edirlər. Müasir tariximiz və mənəviyyatımızın ayrılmaz parçası olan «37»-nin bizdə də belə müzakirə olunmasını arzulamışam. Axı biz bir (Şimali) Azərbaycan xalqı olaraq tamamən, heç bir istisna olmadan **«37»-nin yaratdığı xalqıq**. Bizim öz milli və şəxsi varlığımızın «37» həqiqəti ilə nə vaxt qarşılaşacağımızdan, nə zaman üzbüüz qalacağımızdan asılı olmayaraq, o, bizim içimizdə – ruhumuzda və damaramızdadır. Ondan fiziki zaman və məkan baxımından nə qədər uzaqlaşmaqdə davam etsək də, «37» bizim milli düşüncəmizin alqoritmi, milli davranışlarımızın əmsali, milli təhtəşşürümüzün kaskadritimi, milli psixologiyamızın ölçü vahidi olaraq qalmadıqda davam edəcək. Bizim bir Şimali Azərbaycan xalqı olaraq etnik mövcudluq şkalasının «37» alqoritmindən nə vaxt qopacağımızın tarixini bir olan Allah bilir. Lakin «37» adlanan siyasi məkanın xalqları ondan qopmağa, öz milli həyatlarının yeni ritmini yaratmağa çalışırlar. Rusiya kanallarında «37» ilə bağlı get-gedə seyrəlməkdə olan verilişlərin mövcudluğu da bunun təzahürüdür. Bizdə də «37» haqqında verilişlərin olmasını, cəmiyyətimizin «37»-ni açıq-aşkar müzakirə etməsini, «37» ölçüsündən qurtulmasını istəmişəm. Lakin bu, bizdə nə üçünsə fərqli alınır...

Əlbəttə, demək olmaz ki, bizdə «37» yasaq mövzudur. Zaman-zaman bu mövzuda «səs salan» işlər olub. Tarixçi vətəndaş alim Ziya Bünyadovun «Qirmizi terror» kitabını böyük həvəslə oxumuşam, professor Rəfael Hüseynovun «Vaxtdan uca» əsərinin cəmiyyətə necə təsir etdiyini, kitabın əldən-ələ gəzdiyini unutmamışam. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, bizim bir millət kimi «37»-ni başqalarından fərqli yaşadığımızın da, ona fərqli

yanaşlığımızın da fərqiñə varmışam. Və Azərbaycan humanitar-filoloji fikrinin «Cəlal Qasımov» adlanan fakturası ilə qarşılaşana qədər Azərbaycanın «37» tarixinin bütün qalan millətlərin və xalqların «37»-sindən fərqli olduğunu o qədər də bilməmişəm. Yalnız bundan sonra bizim bu gün «37»-ni fərqli yaşamağımızın, «37»-yə fərqli yanaşmağımızın səbəbinin «37»-ni tarixən fərqli yaşamağımızdan qaynaqlandığını başa düşmüşəm.

Mən onun məzmunu, əsaslandığı material və müəllif konsepsiyası baxımından Azərbaycan humanitar-filoloji fiqr tarixinde hadisə hesab etdiyim «Azərbaycan folklorşunaslığı və sovet totalitarizmi» kitabının redaktoru olmuşam. Bu, mənə psixoloji baxımdan çox ağır başa gəlib. Hələ uşaqlıqdan sonunda baş qəhrəmanın ölüyü filmlərə axıradək baxa bilməmişəm. Uşaqkən dəfələrlə baxdıgım «Fillər mənim dostumdur» adlanan hind filmində filin güllələnəcəyi səhnəyə qədər baxmışam. Klub binasını tərk edib çölə çıxır, içəridən filə dəyən güllənin səsi və onu müşayiət edən məşum musiqinin səsi gələndə ağlayırdım. Cəlal müəllimin «Azərbaycan folklorşunaslığı və sovet totalitarizmi» əsərinin də bütün qəhrəmanları «37»-nin gülləsi ilə ölürlər. Biri də salamat qalmır. 600 səhifəlik kitabın hər səhifəsində bu ölümlərlə qarşılaşır, hər səhifəsində bu əzabı yaşayırdım. Nəhayət, bu ağrı və əzabları yaşaya-yaşaya onu tamamlayanda başa düşdüm ki, yenidən doğulmağımız, «37»-dən qurtulmağımız, milli mənəviyyat və psixologiyamızda «37»-nin yaratdığı komplekslərdən xilas olmağımızın yeganə yolu «37»-ni mənən yaşamaqdır. «37» yaddaşını yaşamadan onun fövqünə qalxmaq, onun milli mənəviyyat məmələkətimizdə yaratdığı mənzərini görmək, dərk etmək, anla-maq mümkün deyildir. Və mən kitabı oxuyaraq bir həqiqəti də dərk etdim: «37»-ni yaşamış bütün xalqların öz «37» həqiqəti var. Hər xalq öz canındakı «37» xofundan, mənəviyyatındakı «37» aurasından öz milli psixologiyasının imkanlarına uyğun şəkildə qurtulmalıdır. Bir xalqın (məsələn, rusların) «37-ci il resepti» azərbaycanlılar və digərləri üçün yararlı olmaya bilər. Cəlal Qasımovun, əslində, doğumundan bu günə kimi yazdığını və yazmaqdə

davam etdiyi «Azərbaycan folklorşunaslığı və sovet totalitarizmi» əsərinin məhz belə bir milli resept olduğunu anladım.

«Ümumən Azərbaycan humanitariyasının, xüsusən filologiya və folklorşunaslığın daha çox stalinizm repressiyaları üzrə mütəxəssis kimi tanıldığı... öz araşdırılmalarında «tədqiqatçı alim» ampluasını və «tədqiqat» ülgülərini çoxdan aşmış Cəlal müəllimin bu əsərində (və «bu» anlaşımı altında bütün digər tədqiqatlarında) bəlli «37-ci il» mövzusu artıq bizim adət etdiyimiz dənüşcə, tədqiqat, yozum, yanaşma və ifadə tərzində təfsir olunmur. Taleyin ona verdiyi ömür, maddiyyat, mövqiyat nöqtələrini öz həyatının «mənəvi borc» attraktoruna çevirməyi bacarmış bu kişi, bəlkə, heç özü də «XX əsrin 37-ci il» mövzusunu artıq «Azərbaycan tarixinin 37-ci il bifurkasiyasına» çevirdiyinin fər-qində deyil. Tarixin heç vaxt dəyişməyən özünüqiyətməldən (dəyərləndirmə) üsülu var: hər nəslin mövcudluq üsulu özündən əvvəlkinin təcrübəsinin dəyərləndirilməsinə müncər olunur. C.Qasımov üçün tarixin bu gedisət formulu «dərkolunmuş fərdi(-n)» yaşam mexanizmidir. *O, bütün intellektual praktikası ilə «37»-da, bütün intellektual yaradıcılığı ilə Azərbaycanın sabahindadir.* Onun yaradıcılığında (daha dəqiqi: varlığında) dünən, bugün və sabah adət etdiyimiz ənənəvi dənüşcə tərzi ilə qiymətləndirməkdə çətinlik çəkdiyim fenomenə əvərilib»¹.

Ömrünü «37»-yə həsr etmiş, fiziki və mənəvi varlığını «37»-nin ölüm tozu qalxan qovluqları arasında şam kimi yandırmış prof. C.Qasımovun «Azərbaycan folklorşunaslığı və sovet totalitarizmi» əsərinin Azərbaycan cəmiyyəti üçün ən böyük dəyəri ondadır ki, *o bu əsərində «37» mövzusunu millətin tarixinə, mənəviyyatına, fəndlərinə zərər vurmadan, milli psixologyanın bütövlüyünü zədələmədən, xüsusilə tədqiqatçı və onun oxucularının mənəviyyatını metamarfozaya uğranmaqdən qorunaraq necə öyrənməyin, hansı üsullarla tədqiq etməyin, hansı*

¹ Seyfəddin Rzasoy. Milli yaddaşın bifurkasiyası: şəhidlər və şahidlər (ön söz) – C.Qasımov. Azərbaycan folklorşunaslığı və sovet totalitarizmi. Bakı, «Nurlan», 2011, s. 4-5

forma və ölçülərdə populyarlaşdırmağın metod və metodologiyasını hazırlayaraq ortaya qoymuşdur. Bu da bir həqiqətdir ki, belə bir metodologiya olmadan «37»-ni populyarlaşdırmağa qalxan cəmiyyət zədələnə, ziyanı uğraya bilər. Belə ki, «prof. C.Qasımovun milli-mənəvi dəyərlərin repressiyası ilə bağlı bu və digər əsərlərində daim təkrar (əslində xəbərdarlıq) olunan bir məsələ var. «37-ci il» mövzusunu işləyərkən həddindən artıq ehtiyatlı olmalı. Çünkü «37-ci il», sadəcə, XX yüzilliin xronoloji vahidlərindən biri yox, özünəqədərki zaman sisteminin böhrəni, Milli Azərbaycan Zamanının öz tarazlığından çıxmazı, zamanın bifurkativ zaman variantlarına haçalanması məqamıdır. Öz zamanının tarazlıq – müəyyənlik durumundan «37» ilə temasda olmaq istəyən tədqiqatçıların əksəriyyəti (əksər hallarda) özlərinin bifurkativ duruma düşdüklərindən xəbəri olmur. Özləri belə bilmədən tədqiqatçı-alimdən 30-cu illərin hakim-müstəntiqinə deyil, şahidinə və şəhidinə çevrilirlər. Cəlal müəllim yazır: «Müasir folklorşunaslıq da keçmiş ənənədən imtinaya deyil, qaynaqlanmaya üstünlük verir. *Əks təqdirdə bolşeviklərin buraxdıqları səhv'ləri təkrarlamış olarıq* (kursiv bizimdər – S.R.). Ümumiyyətlə, keçmiş inkar olunanda, kənara atılonda deyil, əksinə, dəyərləndiriləndə, tədqiq ediləndə milli mənəvi sərvətlər özünün həqiqi elmi qiymətini alır. Ona görə də sovet dövründən danışarkən inkarçılıq mövqeyindən çıxış etmək, hər şeyin imperianın maraqlarından doğduğunu və imperiya tərəfdarlarının diqtələrinin maneəsiz həyata keçdiyini iddia etmək də doğru deyil. Belə halda imperianı dəstəkləyənlər (mütilərlə), ona qarşı çıxanlar (müqavimətçilər) vahid müstəvidə görünər, haqqın və halallığın, inam və iman tərəzisində ədalətin harmoniyası pozular, o dövrün tənqidçi və tədqiqatçıları da 30-cu illərin hakimi və müstəntiqi qiyafləsində gözə çarpar»².

Qarşısında Cəlal müəllimin daha bir kitabı var. O, bizim üçün əbədi olan bir mövzuya «Kitabi-Dədə Qorqud»a həsr ol-

² Seyfəddin Rzasoy. Milli yaddaşın bifurkasiyası: şəhidlər və şahidlər (ön söz) – C.Qasımov. Azərbaycan folklorşunaslığı və sovet totalitarizmi. Bakı, «Nurlan», 2011, s. 21-22

nub: abidənin sovet dönməmində necə və hansı səbəblərdən represiyaaya uğramasından, daha sonra reabilitasiya almasından bəhs edir. Burada zamanlar, epoxalar, ideologiyalar və onları təmsil edən siyasi simalar qarşılaşdırılır və bu fonda bizim necə bir «37» xalqına çevrilməyimizin «anatomiyası» şəhər olunur. «37»-dən dəha çox şəxsiyyətlərin qanlı və eybəcər repressiyaları fonunda bəhs edən müəlliflərdən fərqli olaraq, *prof. C.Qasımov yaradıcılığının dan mənəvi dəyərlərin repressiyası qırımızı xətlə keçir*. O yazıçı, bolşevik siyaseti daha çox bir millətin zaman-zaman, damla-damla toplanmış və inkişaf etmiş milli mədəniyyətini, onun çox qədim və zəngin tarixi keçmiş ilə əlaqəsini qırmağa, yaddaşdan, kökdən, dünəndən qoparmağa xidmət edirdi. Digər tərəfdən isə kitab və əlyazma ağıla, zəkaya işiq çılədiyindən, ictimai-siyasi həyatda baş verən hadisəleri dərk etməyə şərait yaratdıqdan və nəhayət, həmin kitab və əlyazmalarda xalqa “azadlığı dadızdırmaq” (M.Ə.Rəsulzadə) ideyaları olduğundan onlar götürülməli və yandırılmalı idi. Böyük imperiyaya azadlıq toxumu səpən, aysiq və oyaq düşüncəyə səsləyən kitab və sənət adamları deyil, manqurd və itaətdə duran, kölə yetişdirən yeni kitablar və sənətkarlar lazım idi. Ona görə də *siyasi repressiyaya məruz qalan kitabların – mənəvi dəyər və sərvətlərin sayı adamların sayından qat-qat çox idi*. Bu mənada Azərbaycanın Cavid və Cavad, Müşfiq və Seyid Hüseyn, Zeynalli və Xuluflu, Əli Razi və Əli Nazim... itkisi fərdin, şəxsiyyətin, sözün geniş mənasında Azərbaycan ədəbiyyatının itkisi və agrısındırsa, onlardan, xüsusilə də S.Mümtazdan götürülmüş kitablar, cünglər və əlyazmalar Şərqi, türk və islam dünyasının faciəsidir. Çünkü həmin mənəvi sərvətlər türk və islam xalqlarının, eləcə də bəşəriyyətin malı idi».

C.Qasımovun yanaşmasının elmi gerçəkliliyi onda ifadə olunur ki, sovet ideologiyası üçün şəxsiyyətlərə vuruşmaq, milli-mənəvi dəyərlərlə vuruşmaqdan qat-qat asan idi. İnsanları təqib etmək, onları hər cür fiziki və mənəvi sarsıntılarla məruz qoymaq, cismən və mənən məhv etmək mümkün idi. Lakin milli-mənəvi dəyərləri həbs etmək, onlara fiziki əzablar vermək və nəhayət cismən

məhv etmək mümkün deyildi. Çünkü milli-mənəvi dəyərlərlə vuruşmaq yaddaşla vuruşmaq deməkdir. Onunla mübarizədə isə qısa müddətdə qələbə qazanmaq deyildi. Bu epoxal mübarizə idi. Burada epoxalar, ideologiyalar üz-üzə gəldi. Bu baxımdan, sovet-bolşevik ideologiyası «Kitabi-Dədə Qorqud»un üzərinə özünün bütün arsenali ilə hücuma keçmişdi. Bu baxımdan, Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının XVIII qurultayında (24 may 1951-ci il) AZ.K(b)P MK-nın katibi M.C.Bağirovun hesabat məruzəsində onun “Dədə Qorqud” kitabı haqqında dedikləri eposla mübarizənin, əslində, onlar üçün ən çətin, ən mürəkkəb, ən ağır bir iş olduğunu da etirafı idi: “Bəzi ədəbiyyatşunaslar və yazıçılar siyasi sayıqlığını və məsuliyyət hissələrini itirərək uzun müddət ərzində bu təhlükəli, xalqa zidd olan kitabı Azərbaycan dastanı adı altında təbliğ etmişlər. “Dədə Qorqud” xalq dastanı deyil. O, əvvəldən axıra kimi Azərbaycan torpaqlarına qatıl və soyğunçu kimi gəlmış oğuz köçəri tayfalarını idarə edən yuxarı təbəqələrin tərifinə həsr olunub. Kitab bütünlük zəhərinə hopdurulmuş, o müsəlmanlara qarşı deyil, başqa dinə mənsub olan, əsasən də qardaş gürcü və erməni xalqına qarşı yönəldilmişdir. Bu kitabın nəşr olunması Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası rəhbərlerinin və Ədəbiyyat İstututunun kobud bir siyasi səhvi hesab edilməlidir”.

Prof. C.Qasimov göstərir ki, M.C.Bağirovun eposa bu «münasibəti» bütövlükdə (Azərbaycan) sovet auditoriyasına yönəlmış «direktiv», göstəriş idi. Rəsmi elmi və ictimai münasibət bu «direktiv» əsasında qurulmalı idi.

Göründüyü kimi, M.C.Bağirovun «direktivində» «Kitabi-Dədə Qorqud»la mübarizəyə sovet-bolşevik dövlətinin bütün arsenali cəlb olunur. Və maraqlıdır ki, bu, hər iki tərəfdən baxıqda qeyri-bərabər mübarizə idi. Milli eposun nə demək olduğunu yaxşı başa düşən bolşevik ideoloqları dövlətin, onun zor aparatının və ümumən bütün rüçaqların onların əllərində olduğunu baxmayaraq, milli eposla mübarizənin milli yaddaşla mübarizə olduğunu yaxşı başa düşür, bundan ötrü çox illərin lazımlığını anlayırdılar. Məsələyə epos «tərəfindən» baxdığınız

da da mübarizə qeyri-bərabər idi. Çünkü «Dədə Qorqud (kitabı)» sovet-bolşevik epoxasına qədər əsrlər, qərinlər ərzində dəfələrlə nəhəng ideologiyalarla döyüşmiş, onu inkar etmək, yer üzündən silmək istəyən dünögörüşlərini məglub etmiş, hər dəfə mübarizələrdə qələbə çalaraq öz əbədiliyini, həmişəyaşarlığını təsdiq etmişdi. Bolşeviklərlə mübarizə «Dədə Qorqud» üçün ona qarşı aparılan növbəti ugursuz döyüşlərdən biri idi və bu mübarizədə bolşeviklər onun mənəvi gücү qarşısında, əslində, gücsüz olub, qabaqcadan məglubiyyətə məhkum idilər. Bu mübarizə hətta müəyyən mənada Don Kixotun yel dəyirməsinin sovet-bolşevik metaforasında təkrarından başqa bir şey deyildi.

Tarix – zaman «Dədə Qorqud»un qələbəsini bir daha təsdiq etdi: epos mübarizədən qalib çıxdı. Prof. C.Qasimov bunu zamanın dialektikası kimi şərh edir. Müəllifə görə, «Dədə Qorqud kitabı» zahirən bir dastan olsa da, əslində, Azərbaycan milli zamanının dialektikasını özündə inikas edən fenomen, tarixin – zamanın «dastan» obrazında maddiləşmiş özü – mahiyyəti idi. Zamanın yaratdıqlarının – Zamanla, Tarixin yaratdıqlarının – Tarixlə mübarizədə qələbə çalması mümkün deyildir. Zamana – Tarixə qarşı çıxməq məhv və məglubiyyət, Zamana – Tarixə qoşulmaq onun fövqünə qalxmaq və qələbə deməkdir. Prof. C.Qasimov Milli Azərbaycan Zamanının iki qütbünü təmsil edən Mir Cəfər Bağırov və Heydər Əliyev fenomenlərinə də məhz bu kontekstdə yanaşmış, birincinin məglubiyyəti və faciəsini, ikincinin qələbəsi və xoşbəxtliyini məhz Zamana münasibətdə dəyərləndirmişdir. Zaman Mir Cəfər Bağırovu məglub və məhkum, Heydər Əliyevi qalib və hakim etdi. Eposu inkar edən ideologiya və onun siması olan Mir Cəfər Bağırov özü – inkar, eposu təsdiq edən ideologiya və onun siması olan Heydər Əliyev özü – təsdiq olundu.

Prof. C.Qasimov bütün bunları Zamanın və Tarixin ölməz həqiqətləri kimi ortaya qoyur və göstərir ki, hər bir fərdin və onun cəmiyyətinin həqiqəti öz milli zamanının həqiqətlərini təsdiqləyəndə qələbə çalır və əbədiləşir; fərd, cəmiyyət, xalq və millət paradigmaları vahidləşir, bütövləşərək zamanın tükənməz kosmoener-

getikasına qoşulur. Kitabın sonuncu və bizim cəmiyyətimizin illər ərzində gözlədiyi sonuncu hissəsi məhz bu həqiqətlərin acı və müdrik mənzərəsini ortaya qoyur. Burada «Kitabi-Dədə Qorqud»u inkar edənlərlə təsdiq edənlər, lənətləyənlərlə alqışlayanlar, ona nifrətlə yanaşanlarla məhəbbətlə yanaşanlar yan-yanadır. Prof. C.Qasımov vaxtilə «37»-nin bu acı və müdrik həqiqətlərdən danışanda bu qanlı tarixdə hər hansı formada mənfi rol oynamış ad və familiyaların yerinə üç nöqtə (...) qoyur və yazırı: «Biz bilərkəndən Heydər Hüseynovun ünvanına ona layiq olmayan sözlər söyləyənlərin adlarının yerinə üç nöqtə qoyuruq və bilirik ki, oxucu bizi məzəmmət edəcək, «qoy xalq Heydər Hüseynov kimi şəxsiyyətləri məhv edənləri tanısın» - deyəcək. Lakin bizim fikrimizcə, adlarını çəkmədiyimiz həmin ziyahları yox, onları bu gün belə üç nöqtəyə çevirən sistemi, rejimi ittiham etməliyik və bilməliyik ki, totalitar rejim öldürdüyünyü yox, yaşatdığını da məhv etmişdir. Digər tərəfdən, biz bolşevizmin «yalançıya», «saxtakara», «danosçuya» çevirdiyi ziyahları və Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında bu və ya digər dərəcədə rol oynamış görkəmli şəxsiyyətləri ittiham etdikcə rejim, sistem özü reabilitasiya olunur, bəraət alır».³

Göründüyü kimi, alim Azərbaycan cəmiyyətini hələ «37»-nin həqiqətlərini bütün çılpaklılığı ilə eşitməyə hazır hesab etmir və hesab edir ki, ən azı, bu isimlərin hazırda yaşayan övladları, nəvə-nəticələri buna hazır deyillər. İndi professor belə hesab edir ki, artıq üç nöqtədən imtina zamanı gəlmüşdür.

Əziz oxucu, prof. C.Qasımov bu kitabda nə yazıbsa, nə deyibsə və nə təqdim edibsə – hamısı bir ibrət və millət kitabıdır. Onu bacardıqca sakit və təmkinlə oxumaq lazımdır: acını yenmək üçün – onu mənən yaşamaq, dərdə qalib gəlmək üçün – onu mənən yenidən çəkmək, «37»-nin vəhşət və dəhşətinin milli pisləyogiyamızda yaratdığı davranış komplekslərindən qurtulmaq üçün – Cəlal müəllimin bu kitabını mənən, ruhən yenidən yaşamaq lazımdır.

**Seyfəddin RZASOV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

³ Qasımov Cəlal. Yaddaşın bərpası. Bakı, 1999, s. 184-185

ÖN SÖZ ƏVƏZİ

Əski latin mənşəli söz kimi «repressiya» 1920-50-ci illərdə özünün ilkin lügəvi mənası olan «cəzalandırmaq», «ölçü götürmək» funksiyasını itirdi və «divan tutmaq», «məhv etmək», «qətlə yetirmək» çalrı qazanaraq sovet totalitar rejiminin idarə və iş üsuluna çevrildi.

Əlbəttə, söhbət keçmiş sovet məkanında yekdil, vahid monolit dövlət siyasətindən gedir. Məsələni ayrıca «Azərbaycan repressiyası» şəklində qoymaq və qiymətləndirmək, eləcə də öyrənmək və tədqiq etmək tarixi-fəlsəfi, elmi-nəzəri baxımdan özünü doğrultmur. Burada söhbət yalnız «sovet repressiyası»nın Azərbaycan şəraitində kəsb etdiyi konkret fərdi çalarlardan, tövərətdiyi tragik-dramatik situasiyalardan, Azərbaycan xalqının genefonduna, klassik milli yaddaşına, milli mənəvi dəyərlərinə, mütəfəkkir şəxsiyyətlərinə vurulan zərbə və zədələrdən gedə bilər. Çünkü repressiya qatarı öz start xəttini Moskvadan götürür, dayanacaqsız və fasıləsiz bütün əyalətləri qan çanağına döndərirdi.

Repressiya istər bir düşüncə kateqoriyası, iəstərsə də reallıq hadisəsi kimi özünün ayrıca, məxsusi fərdi elmi tarixinə malik olmur. Qeyri-təbii, qeyri-bəşəri vəzifəni, ekologiya, insan və cəmiyyət əleyhinə çevrilmiş şər və iblis missiyasını sadəcə olaraq bir alət, bir mexanizm kimi yerinə yetirir. Odur ki, onun heç məxssusi hüquqi siması və milli mənsubiyyəti də olmur və repressiyanın tarixi də, əslində, elə bu qəsd və qətllerin xronikası ilə, ölüm sobalarının, əsir düşərgələrinin, şəhid qəbirlerinin düzümü və sırası ilə yazılır.

Kütləvi ölüm və qətl hökməri hər yerdə xalis sinfi-siyasi ittiham çərçivəsində, Azərbaycanda isə üstəlik həm də milli, qövmi, etnik müstəvidə və əsasda irəli sürüldü. Edam kötüyünlə sürükلنən qurbanın, öz məşum qurşununu gözləyən, eşafota, yaxud sürgünə və konslagerə göndərilən günahlı və ya günahsız məhkumun bir adı var idi: «xalq düşməni». Azərbaycan-

da isə həm ruha, həm də vücudə eyni vaxtda basılan bu möhürü ikinci, üçüncü damğa da əlavə olunurdu: «Vətən xaini», «pan-türkist», «panislamist»! Hər yerdə hökmü oxuyan və qətli icra edən bolşevik cəlladının səsi və əli idi, Azərbaycana həm şimaldan, həm də qərbdən uzanan kabusun içində isə qoşa əl və qoşa səs həmişə ittifaq təşkil edirdi: bolşevik-daşnak tandemı, erməni-rus kəlbətin!

Repressiya özünün, xüsusilə dəhşətli, amansız formasını «əxlaqi-estetik» doktrina mundırı geyəndə və mənəviyyata, yaddaşa, milli mənəvi dəyərlərə, folklorqa qarşı çevriləndə alır. Çünkü qəsdin hədəfinə və qurbanına bu zaman ən bəşəri, ən əbədi dəyər və sərvətlər – sivilizasiya özü çevirilir.

Azərbaycanda siyasi repressiya anlayışı, adətən, XX əsrin 37-ci ilini yada salır. Lakin siyasi repressiyaların zirvə məqamı, kuliminasiya nöqtəsi olan 37-ci il öz başlanğıcını, öz qaynağını çox-çox əvvəllerdən alır. Ona görə də 30-cu illərə aparan yolu müəyyənləşdirmədən siyasi repressiyalara düzgün qiymət vermək mümkün deyil.

Məsələyə geniş tarixi miqyasda və aspektdə yanaşılsa, görərik ki, siyasi repressiya zaman etibarı ilə Azərbaycanda iki müstəqil respublika (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Azərbaycan Respublikası) arasındaki məsafədən uzundur və repressiyaya ilk dəfə məruz qalan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin özü olmuşdur. Məsələlərə bir qədər də dərindən yanaşsaq, görərik ki, repressiyani tarixən hazırlayan mənbələrin, qaynaqların sorağı Gülüstan, Türkmençay müqavilələrinin sənədlərindən gəlir.

Genetik qaynağı və sənədi, tarixi-siyasi genezisi Gülüstan, Türkmençay müqaviləleri olan, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin süqutundan sonra daha da kütləviləşən miqrasiya, deportasiya və repressiyalar silsiləsi tarixdə türklərin yenidən parçalanması ilə nəticələndi. Bolşeviklər ümumi, ortaq geni parçalamaq üçün xalqların milli mənsubiyyətinə (milli kimliyə) ciddi zərbələr vurdular. Azərbaycanın milli kimliyində ən böyük

zərbə milli ideologiyaya, tarixə, coğrafiyaya, ədəbiyyata, mədəniyyətə, dilə, dini adət-ənənələrə və ədəbi abidələrə dəydi.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, siyasi repressiya yalnız məruz qalanların deyil, eyni zamanda bu qiyam və qətllərdən qurtara bilən sənət adamlarının, bütövlükdə xalqın içindən, taleyindən keçdi, bu tragik-dramatik vəziyyəti, ağrını bütöv bir xalq yaşadı.

Faktlar, sənədlər, istintaq qovluqlarındakı stenogrammlar göstərir ki, Sovetlər İttifaqında totalitar rejim milli genefondunu yaratmış millətlərə və fərdlərə qarşı daha amansız mövqedə ol-du. Bu baxımdan SSRİ-də baş verən repressiv zəlzələnin episentri Azərbaycana düşdü. 1930-1933-cü illərdə Az.SSR XDİK-nin sədri vəzifəsində işləyən Frinovski Mixail Petroviç Moskvaya göndərdiyi məruzəsində göstərirdi ki, Qafqazda ən çox repressiyalara məruz qalan azərbaycanlılar olmuşdur⁴.

Həmin illərdə «kamera mühiti» ilə yanaşı bir «ictimai mühit» də yaradılmışdı. İctimai mühit kamera mühitindən o qədər də fərqlənmirdi. Hər hansı bir ziyalı və ya kolxozçu, adətən, əvvəlcə ictimai mühitdə, sonra isə kamerada ittiham edildi. Bir çox hallarda isə «müttəhimə» hökmü məhkəmə zalında deyil, iclas salonunda, plenumda özü də müstəntiq yox, Mir Cəfər Bağırovun özü oxuyurdu. Cinayətinin nədən ibarət olduğunu hələlik özü də müəyyənləşdirə bilməyən «müttəhim» ölkənin başçısı tərəfindən «vətən xaini» elan edilir və müstəntiqlər onun həqiqətən «vətən xaini», «xalq düşməni» olduğunu sübuta çağlışırdılar.

Mir Cəfər Bağırovun dediyi ifadələrin «doğruluğu» təkcə kameralarda, gizli kabinetlərdə sübuta yetirilmirdi, həm də açıq mətbuat səhifələrində, qərəzli yazıldarda öz «təsdiqini» və «təsbitini» tapırdı. Millətin yaddaşında həmin şəxsin həqiqətən «vətən xaini» olması imici formalasdırıldı.

Əzən və sıxan virus-mühit hədəf kimi yaddaşı, geni seçir, onları zədələməyə çalışırdı. Gen və yaddaş zədələndikcə mühit

⁴ MTN-in arxiv. P-283

daha amansızcasına ədəbi abidələri və mütəfəkkir şəxsiyyətləri məhv edirdi. Beləliklə də, repressiya maşınının tırtılları altında qalan da, o maşından kənarda duran da rejimin quluna çevitdirildi.

Dini, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin, oturuşmuş adət-ənənələrin total rejimin qəzəbinə düşar olması 1920-1950-ci illərdə daha qabarlıq görünür. Bütöv bir millətə min ildən çox müddətə təhsilində, maarifində, mədəniyyətində, məişətində yaşatdığı dini dəyərlər birdən birə yasaq edildi. Şərqlə – köklə, yaddaş və şəcərə ilə bağlılığı qırmaq üçün əski əlifba dəyişdirildi. Milləti yalnız öz dini-əxlaqi dəyərlərindən deyil, həm də adət-ənənələrindən uzaqlaşdırmaq meyilləri gücləndi. «Novruz»a dini qiyafə geyindirildi. Əsrlərlə meydan və küçələrdə nümayiş etdirilən, insanın mənəvi-psixoloji təmizlənməsinə, hətta tibbi nöqtəyi-nəzərdən (sanitar-gigiyenik qaydalara riayət etmək baxımından) fiziki sağlamlıq üçün gərəkli olan belə bir bayram bolşevik təbliğatı və onun həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində yasaq edildi. Lakin nə bolşevik təbliğatı, nə hüquq-mühafizə orqanlarının gördüyü tədbirlər, nə də 1937-ci ilin sərt total qanunları «Novruz»u yaddaşlardan birdəfəlik silə bilmədi, sadəcə, bu bayramın məkanı dəyişdi, küçədən, meydanlardan evlərə, ürəklərə daxil oldu.

Klassik ənənələr kimi, tarixi toponomiyamıza da nihilist münasibət bəslənildi, ən qədim yer, küçə, şəhər... adları dəyişdirildi rus-erməni bolşeviklərinin adları ilə əvəzləndi. Gəncə Kirovun, Şərur İliçin, Beyləqan Jdanovun, Xankəndi Stepanın... adlarını daşıdı.

5 mart 1937-ci ildə Stalinin ÜİK(b)P plenumunda elan etdiyi «...indi biz məhv etmək yolunu tutmalıyıq»⁵ direktivindən sonra Azərbaycan kommunistlərinin XIII qurultayında Mir Cəfər Bağırovun verdiyi replika məhz davam edən zorakı irticada – repressiyanın özündə baş verən dönüşü və «irəliyə» doğru addımı ifadə edirdi: «Bir baxın, Yazıçılar İttifaqında kimlər əy-

leşmişdir. Hazırda ifşa edilmiş Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Əli Nazim, Böyükəga Talibli, Tağı Şahbazi, Əhməd Triniç və başqa əclaflar!»

Bu faktlar bir daha təsdiqləyir ki, bolşevizm özünü möhkəmləndirmək naminə istiqlaliyyət və müstəqillik uğrunda mübarizəyə qoşulan, eləcə də sosializmin bərqərar olmasını istəməyən qüvvələri barbarlıqla məhv etmişdir. Moskvadan start götürən Sovet totalitar qatarı əyalətlərə eşafotu, dar ağacı, cəlladı, ölüm kameraları, sürgün qatarları ilə birgə daxil oldu və bolşevik üsul-idarəsini tətbiq etmək üçün despot silahını, diktator süngüsünü istədikləri adamın sinəsinə taxdı, onların fiziki cismanı məhvinə nail oldu. Mənəvi-psixoloji cəhətdən istiqlaliyyət mücadiləsinə qoşulanları isə istək və arzularından, mübarizə yollarından döndərə bilmədi.

İllər və nəsillər, tarix və zaman arasında ədəbi-mədəni bağlar qırılanda, millət öz keçmişindən, tragik-dramatik yaşantılarından uzaq düşəndə klassik tarixlə çağdaş zaman arasında da əlaqə qırılır. Millət öz şəhidindən və qazisindən uzaq düşəndə, **cəlladla-mütəfəkkir, iblislə-şəxsiyyət** qarşılurmazı yenidən yarananda real tarixi gerçəkliliyimizdən bixəbər olduğumuzdan tragic situasiyalardan çıxsaq da, əvvəlki səhvləri buraxa-buraxa, əvvəlki itkiləri verə-verə yaşayırıq. Bu mənada təqdim olunan kitabdakı fakt və sənədlər dünənin yaddaş yarasından sızan qan, çağdaş milli-əxlaqi konteksdə götürdükdə isə iibrət dərsləridir. **Deməli, İBLİS İNSAN və İBLİS İMPERİYA** dərk olunanda rədd edilir, **MÜTƏFƏKKİR** dərk olunanda isə qəbul olunur.

⁵ «Şərq qadını» jurnalı, 1937, № 7, səh. 6

«KİTABI-DƏDƏ QORQUD»UN YASAQLANMASI

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun boyalarından biri «Salur Qazanın evi yağmalandığı boyı bəyan edər» adlanır. Burada Oğuz elinin qəhrəmanı Salur Qazanın evinin yağmalanmasından bəhs olunur. Tarixin iztehzasına və Qorqud Ata hikmətlərinin əsrləri adlayan həqiqətinə bax: 1950-ci illərdə xalq mənəviyyatının güzgüsi olan «Dədə Qorqud» dastanının özü (həm də hər hansı bir boy yox, bütövlükdə epos) yağmalanmaya, yasaq və qadağaya, repressiyaya məruz qalır.

Bəşər iblisə uyanda, milli ədəbiyyat, milli mədəniyyət, “proletar işinin vintciyinə, təkərciyinə” (V.İ.Lenin) tabe ediləndə humanizm və demokratiya marksist-leninçi qəlibə yad bir təlim kimi kənara itələnir, yasaq edilir. Bəşər iblisə uyanda proletar maşınının tirtilları altında dövlət də, şəxsiyyət də, mənəvi sərvət də, torpaq da qalır, nəticədə hamısı məhv edilir. Totalitar rejimlər zamanı şəxsiyyətə tuşlanan gülənin hədəfi sənət, ədəbiyyat, mədəniyyət, tarix olursa, mənəvi sərvətə tuşlanan gülənin hədəfi isə daha geniş və daha qlobal olur. Burada şəhidlə, qurbanla sənət və şəxsiyyətlə yanaşı, genin, yaddaşın və şəcərənin özü də hədəfə çevrilir.

Sovet totalitarizminin tədqiqi aydın şəkildə göstərir ki, repressiv aksiyalar zamanı yalnız şəxsiyyətlər deyil, onların yaratdığı ədəbi-mədəni irs də məhv edildi. «Xalq düşmənləri»nin, «vətən xainləri»nin əsərləri ədəbi-elmi dövriyyədən çıxarıldı və qadağan olundu. Həmin adamların kitabxanalarda saxlanılan əsərləri zərərli ədəbiyyat, burjua nümunəsi adlandırılaraq yandırıldı. Əhali də qorxudan «xalq düşmənlərinin» əsərlərini evlərində saxlamır və müxtəlif yollarla məhv edirdi. Onlar yaxşı bilirdi ki, bu əsərlərə görə sabah həmin şəxsləri də millətçi kimi ittiham edə bilərlər.

Vaxtı ilə Kazan Universitetinin rektoru universitetə yanğın düşəndə göstəriş vermişdir ki, ilk olaraq kitabxana boşaldılsın. Həmin illərin dövri mətbuatı yazılırdı ki, Kazan universitetinin rektoru «rus elmini yanğından xilas etdi». Belə misalların sayını artırmaq da olar. Tarixdən bu da məlumdur ki, görkəmli yazarlar ən məhsur əsərlərini yazıb hökmədlərlərə göndərmişlər. Məsələn,

Nizami Gəngəvinin «Xəmsə»sinə daxil olan əsərlərin hər biri bir hökmədara bağışlanılmışdır. Bunun bir səbəbi də həmin əsərlərin daha etibarlı yerdə mühafizəsi və gələcək nəsillərə çatdırılması ilə bağlı idi. Bolşeviklər isə ən qaniçən, despot hökmədarların əlindən zədəsiz və fəsadsız çıxaraq zəmanəmizə qədər gəlmış milli mənəvi dəyər və sərvətləri məhv edirdilər.

Bolşevik siyasəti daha çox bir millətin zaman-zaman, damla-damla toplanmış və inkişaf etmiş milli mədəniyyətini, onun çox qədim və zəngin tarixi keçmiş ilə əlaqəsini qırmağa, yaddaşdan, kökdən, dünəndən qoparmağa xidmət edirdi. Kitab və əlyazma ağıla, zəkaya işıq çılçıloyindən, ictimai-siyasi həyatda baş verən hadisələri dərk etməyə şərait yaratdılarından, irlə varis, keçmişlə bu gün arasındaki ünsiyyəti möhkəmləndirdiyindən və nəhayət həmin kitab və əlyazmalarда xalqa «azadlığı dadızdırmaq» (M.Ə.Rəsulzadə) ideyaları olduğundan onlar aradan qaldırılmalı və yandırılmalı idi. Büyük imperiyaya azadlıq toxumu səpən, ayıq və oyaq düşüncəyə səsləyən kitab və sənət adamları deyil, manqurt və itaətdə duran, kölə yetişdirən yeni kitablar və sənətkarlar lazımlı idi. Ona görə də ötən əsrin 30-cu illərində siyasi repressiyaya məruz qalan kitabların və əlyazmaların sayı adamların sayından qat-qat çox idi. Kitablar adamlardan fərqli olaraq, qaranlıq gecələrdə qara maşınlarda, süküntəli gecələrdə aparılırdı.

Maraqlıdır ki, axtarış zamanı müsadirə edilənlər arasında XDİK əməkdaşlarının diqqətini daha çox özlərinin oxuya və başa düşə bilmədikləri ərəb, fars və türk dilində yazılmış kitab və əlyazmalar cəlb edirdi. Bu daha çox zaman-zaman, damla-damla toplanmış və inkişaf etmiş bir millətin mədəniyyətini, onun çox qədim və zəngin tarixi keçmiş ilə əlaqəsini qırmağa, yaddaşdan, kökdən, dünəndən qoparmağa xidmət edirdi. Bu zəngin və qədim tarixi yaddaşa və mədəniyyətə, müstəqilliyyə, dinə, dilə, adət-ənənəyə malik olan hər bir milləti məhv etmə üsullarından biri idi.

Elə ona görə də, 1920-1950-ci illərin totalitarizm dövründə millətin tarixində və taleyində ən böyük tragik-dramatik situasiya şəxsiyyətin məhvindən daha çox milli mənəvi dəyərlər

AZ-1
28946

(cünglər, əlyazmalar, arxiv materialları, bütövlükdə isə klassik irs), bütövlükdə sivilizasiyanın özü zərər çəkəndə, repressiyanın qurşunlarına hədəf seçiləndə baş verdi.

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olmaz ki, bolşeviklərin bu irtica və inkvizisiya hərəkatına azərbaycanlılar və Azərbaycan ziyahları müqavimət göstərməmişdir. Şübhəsiz ki, belə bir müqavimət hərəkatı olmuşdur. **Bolşeviklər üçün şəxsiyyətlərlə mübarizə aparmaq, milli-mənəvi dəyərləri məhv etməkdən qat-qat asan idi. İnsanları təqib etmək, onları hər cür fiziki və mənəvi sarsıntılara məruz qoymaq, cismən və mənən məhv etmək mümkün idi. Məsələn, Cavid, Cavad, Mümtaz, Müşfiq, Sanılı, Çobanzadə, Şamçızadə və yüzlərlə başqaları cismən məhv edildi. Onların ən gec repressiyaya məruz qalanı Azərbaycanın tanınmış filosofu Heydər Hüseynova Mir Cəfər Bağırov deyirdi ki, «milçayı əzəndə izi qalar. Mən səni elə əzəcəm ki, izində qalmasın». Həqiqətən də, Mir Cəfər Bağırov tanınmış ziyahlarımızı əzdi, lakin onların yaratdığı irlərin izini itirə bilmədi. Çünkü, milli-mənəvi dəyərləri «həbs etmək», onlara fiziki işgəncə vermək və nəhayət cismən məhv etmək mümkün deyildi. Milli mənəvi dəyərlərə, xüsusi silə də folklorqa qarşı çıxməq əcdada, genə, şəcərəyə, sivilizasiyaya mühəribə elan etmək idi. Bu cür sivilizasiya mühəribələrindən təkcə İ.V.Stalin və M.C.Bağırov deyil, bütün tiranlar məğlub çıxmışlar.** Onu da qeyd etməliyik ki, məğlub tiranların milli mənəvi dəyərlərimizə vurduları zərbə və zədələrin fəsadları az olmamışdır. Bu xüsusda Heydər Əliyev deyirdi: «XX əsrin tarixində «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu da misli görünməmiş təqiblərə məruz qalıb. Hətta onu öyrənməyə, tədqiq etməyə cəhd göstərənlərin taleyi də acınacaqlı olub. Azərbaycanda «Kitabi-Dədə Qorqud»un nüfuzlu tədqiqatçılarından biri olan Əmin Abid eposa həsr olunmuş bir neçə əsər çap etdirildikdən sonra əbədi susduruldu. Bəzi mənbələrdə eposun otuz boydan ibarət olduğu təxmin edilir. Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi Bəkir Çobanzadə aşkar etdiyi yeni boy haqqında məlumat

versə də, sonralar alım repressiyaya məruz qaldığını görə bu məlumatın dürüstlüğünü təsdiqləmək mümkün olmadı».⁶

Bu mənada Azərbaycanın Cavid və Cavad, Müşfiq və Seyid Hüseyin, Zeynallı və Xuluflu, Əli Razi və Əli Nazim... itkisi fərdin, şəxsiyyətin, sözün geniş mənasında Azərbaycan ədəbiyyatının itkisi və ağrısındırsa, onlardan, xüsusilə də S.Mümtazdan götürülmüş kitablar, cünglər və əlyazmalar Şərqi, türk və islam dünyasının faciəsidir. Çünkü həmin mənəvi sərvətlər türk və islam xalqlarının, eləcə də bəşəriyyətin malı idi. Bu sərvətlər içərisində «Kitabi-Dədə Qorqud»un repressiyası da təəssüf hissi doğurur.

Yaddaşın, ədəbi-mədəni irlərin, eləcə də «Kitabi-Dədə Qorqudun» repressiyası məsələsinə keçməzdən əvvəl 1947-ci il iyunun 2-də Moskva şəhərində Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun SSRİ və dünya kommunist partiyalarına müraciətlə hazırladığı direktivə nəzər salaq. “Tamamilə məxfi” yarlıqlı (K-AA/SS 113. XK əmri (003) 47) həmin direktivdə sosializmin iş prinsipləri tam aydınlığı ilə görünür: “Təşkilatçılıq bacarığı və xalq arasında nüfuzu olan adamlara xüsusi diqqət yetirilməli. Belə adamları ələ keçirməli, ancaq əməkdaşlıqdan boyun qaçırsalar, onların yüksək vəzifələrə keçməsinin qarşısını almalı”⁷.

Bolşeviklər idarəetmə orqanlarına kimlərin irəli çəkilməsi məsələsinə də xüsusi şərtlərlə yanaşırıldılar: “İdarəetmə orqanlarında, müəssisələrin əksəriyyətində (yerli hakimiyyət orqanlarının razılığı olmadan) bütün vəzifələrə bizim xüsusi xidmətlərimizlə əməkdaşlıq edən adamları təyin etməli”⁸.

Onlar elə edirdilər ki, “əkin və həyətyani sahələri olan vətəndaşlara torpağın sahibi olduğu deyil, onlara torpaq verildiyini təsdiq edən sənəd verilsin”.

Mərkəzin – imperiyanın idarəciliyi həmişə və hər yerdən görünməli idi. Direktivdə göstərilirdi ki, “rəhbərlərin rolu (söhbət əyalətlərin rəhbərlərindən gedir – C.Q) ancaq sərəncamları

⁶ Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası. 2 cilddə. I cild. Bakı, 2000, səh. 9

⁷ «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 21 oktyabr, 1997

⁸ Yenə orada

yerinə yetirməklə məhdudlaşmalıdır”. Eyni zamanda elə rəhbərlər seçilməlidir ki, “onlar fəaliyyət dairəsindən kənara çıxan problemləri təhlil edə bilməsinlər”.

İdarəetmə zamanı diqqət daha çox təhsil müəssisələrində milli ruhlu müəllimlərin olmamasına yönəldilirdi: “İbtidai və xüsusi məktəblərdən (ancaq hər şeydən qabaq orta və ali təhsil müəssisələrindən) milli ruhlu müəllimləri kənarlaşdırma. Onların yerinə bizim müəyyən etdiyimiz adamları qoymalı”.

Direktivdə tədris prosesində nələrə daha çox üstünlük verilməsi məsələsi də unudulmurdu: “Tarix dərslərində diqqəti şahların qəddarlığına və xalqın onlar əleyhinə mübarizəsinə cəmləşdirməli. Xüsusi məktəblərdə çox məhdud ixtisaslaşmaya keçməli. Yerli əhalinin yadellilərə, xüsusən alman işgalçularına qarşı (ruslar əleyhinə mübarizədən yan keçməli) və sosializm uğrunda mübarizəsinə tərənnüm edən mədəni-idman tədbirlərini müdafiə etməli”.

Buradan aydın görünür ki, məqsəd dərin bilik verməkdən ibarət olmamışdır. Maraqlıdır ki, həmin direktiv bunu açıq şəkildə göstərir və qeyd edirdilər ki, “ali məktəblərə xalqın aşağı təbəqələrinə aid, öz ixtisasına uyğun biliklər almağa yox, ancaq diplom almağa marağı olan adamları qəbul etməli”⁹.

Maraqlıdır ki, bəhs etdiyimiz sənəddə partiya rəhbərlərinin necə və hansı üsullarla cəzalandırılması da göstərilirdi: “Partiya-nın təyin etdiyi rəhbərlər işimizə ziyan vurarlarsa və ya təbəqələr arasında narazılıq doğurarlarsa, onları məhkəmə məsuliyyətinə cəlb etmək olmaz. Onlar kobud səhv buraxarsa, vəzifəsindən azad etməli, uyğun və daha yüksək vəzifəyə təyin etməli”¹⁰. Bütün bu proseslər altqatda, «tam məxvi» yarlığı ilə gedirdi.

Bu direktiv bir daha göstərir ki, klassik irsə nihilist münasibət rus imperiyasının daim diqqət mərkəzində olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi diqqətdən yayının çap olunan əsərlərə isə sonradan millətçi damğası asılıraq yasaq edilmişdir. Bu

isə təbii idi. Çünkü Cavidləri, Cavadları, Müşfiqləri, H.Hüseynovları məhv edən rejim Dədə Qorqudları da məhv etməli idi.

1920-ci illərdə M.Mirbağırov, A.Musaxanlı, R.Əfəndizadə, Ə.Abid, İ.Hikmət və S.Mümtaz tərəfindən tədqiqata cəlb olunan “Kitabi-Dədə Qorqud” 1937-ci il oktyabrın 9-da S.Mümtazla birlikdə “həbs edildi” və bu nüsxə «əməliyyat əhəmiyyəti kəsb etmədiyinə görə»¹¹ aktlaşdırılaraq yandırıldı. Qeyd etməliyik ki, bu, hələ “Kitabi-Dədə Qorqud”un repressiyası deyildi. Sadəcə, «xalq düşməni» yarlığı vurulmuş Salman Mümtazın və ondan götürülmüş əlyazma, cüng və kitabların məhvidi. Lakin bəzi tədqiqatçılar qeyd edir ki, «1937-ci ilin repressiya dalğası «Dədə Qorqud»dan da yan keçməmişdir. Həmin illərdə «Dədə Qorqud»a qarşı hücumlar edilmiş, onun əleyhinə məqalələr təşkil olunmuş, əsərə pantürkizm damğası vurulmuş və uzun müddət – əllinci illərin ortalarına qədər «Dədə Qorqud» yasaq edilmişdir»¹². Əksinə, deyərdim ki, 1930-40-ci illərdə «Dədə Qorqud» eposunun Azərbaycanda gecikmiş tədqiqinə münbit şərait yaradıldı. Belə ki, tanınmış alim Həmid Arası eposu kitab halında çap etdirib (1939) geniş oxucu kütütlərinin ixtiyarına verdi (ədəbi dövriyyəyə buraxdı) və əsər az bir müddət içərisində şöhrət qazandı. Hətta elə bir vəziyyət yarandı ki, “Dədə Qorqud”u ortaqtürk mədəniyyətinin nümunəsi hesab edən sovet Rusiyasının işgalinə məruz qalmış bəzi türkdilli xalqlar da öz dastanları kimi tədqiq və təbliğ etməyə başladılar.

1938-ci ildə VIII sinif şagirdləri üçün yazılmış dərslikdə (müəlliflər: F.Qasimzadə, M.Rəfili, H.Arası) dastan barədə geniş məlumat verildi. Elə həmin il H.Arası «Kitabi-Dədə Qorqud» adlı məqaləsi ilə dövri mətbuatda çıxış etdi¹³.

¹¹ MTN-in arxiv. S.Mümtazın istintaq qovluğu, PR-25082

¹² Nəbiyev B, Qarayev Y. Xalq mənəviyyatının güzgüsü (Kitabi-Dədə Qorqud), Bakı, 1999, səh 6

¹³ «İnqilab və mədəniyyət» jurnalı, 1938, № 3

⁹ «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 21 oktyabr, 1997

¹⁰ Yenə orada

B.Cahanbaxş 1941-ci ildə «Kitabi-Dədə Qorqud»¹⁴, 1942-ci ildə isə, «Dədə Qorqud və Nizamidə utopik sosializm ideyaları»¹⁵ adlı məqalələrini yazdı.

1943-cü ildə nəşr edilən ikicildlik «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» kitabının I cildində (səh. 31-39), orta məktəbin VIII sinif şagirdləri üçün yazılmış dərslikdə (1949 və 1950) H.Arashının təqdimatında «Kitabi-Dədə Qorqud» haqqında geniş məlumat verildi.

1943-cü ildə nəşr edilən Böyük Sovet Ensiklopediyasının birinci cildində dastanla bağlı qeyd edildi ki, «VII-XI əsrlərdə hakim ərəb dili ilə yanaşı Azərbaycan xalq dili də inkişaf edirdi. Bu dil əsasında o dövrün ədəbiyyatı və mədəniyyətinin möhtəşəm abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı yaradılmışdır.

Azərbaycan xalqının uzunmüddətli mədəni inkişafının zirvəsi sayılan «Kitabi-Dədə Qorqud», təxminən, XI əsrə aid edilir. O, 12 qəhrəmanlıq boyundan ibarət olan bu abidədə Vətənə sədaqət, məhəbbət, mərdlik, qəhrəmanlıq motivləri tərənnüm edilir. O, xalq yaradıcılığının sonrakı inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Dastan XV əsrə qələmə alınmışdır»¹⁶. Bu onu göstərir ki, artıq «Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycanın mənəvi və coğrafi hüdudlarından xeyli kənarlarda milli mənəvi epos kimi tanınır və təqdir edilirdi.

Ə.Sultanlı «Dədə Qorqud və yunan eposları» adlı məqaləsində (1946) Təpəgöz boyu ilə yunan əsatirləri arasında paralelliklər apararaq dastanın dünya ədəbiyyatındaki yeri və mövqeyi barədə maraqlı fikir və mülahizələr irəli sürdü¹⁷.

«Kitabi-Dədə Qorqud» yalnız elmi təhlildən keçərək ədəbi düşüncənin təmiz havasına çıxarılmadı, eyni zamanda yazılı ədəbiyyata da yeni mövzular verdi, eposun motivləri əsasında yeni-yeni bədii əsərlər yazıldı.

¹⁴ «Ədəbiyyat qəzeti», 1941, 2 fevral

¹⁵ «Vətən uğrunda» jurnalı, 1942, № 4-5

¹⁶ BSE. Moskva. 1943. I cild. səh. 467

¹⁷ Sultanlı Ə. «Dədə Qorqud və yunan eposu», Bakı, ADU nəşri, 1946

Müharibə illərində “Dədə Qorqud”dakı obrazlar qəhrəmanlıq simvolu kimi təqdir edildi. Ə.Dəmirçizadə 1943-cü ildə «Dədə Qorqud» librettosunu yazdı və əsər Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında nümayiş etdirildi¹⁸. N.Əlekberlinin yazdığı kimi, ədəbiyyatımızda «Kitabi-Dədə Qorqud» mövzusunda ilk bədii əsər Ə.Dəmirçizadənin Ş.Şeyxovla müştərək 1943-cü ildə qələmə aldığı librettodur»¹⁹.

Qubad Qasımov tamaşa barəsində «Kommunist» qəzetiñin 6 mart 1943-cü il tarixli nömrəsində dərc etdirdiyi resenziyada yazırı: «M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası Qızıl Ordumuzun şanlı 25 illiyini Azərbaycan xalqının qədim qəhrəmanlıq eposu olan «Dədə Qorqud» dastanının bir qolunu səhnələşdirib rəqs və musiqi tərtibati ilə tamaşaşa qoymaqla qarşıladı... «Dədə Qorqud» tamaşası librettosunun avtorları (Dəmirçizadə və Şeyxov yoldaşlar) öz əsərləri üçün tema seçərkən xalqımızın qocaman keçmişinə və igidlilik tarixinə əl atmaqla çox gözəl hərəkət etmişlər. Qəhrəman Azərbaycan xalqı öz ana vətəninin doğma yurdunu həmişə sevmiş, onu öz dastanlarında, gözəlləmə və qoşmalarında tərənnüm etmiş və yadelli işgalçılardan basqınlarından göz bəbəyi kimi qorumuşdur. Xalqımızın bu qəhrəmanlıq sıfətləri «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da gözəl ifadə edilmişdir. Libretto avtorları «Kitabi-Dədə Qorqud»da yazılmış 12 dastandan (qoldan) ancaq birinin – «Salur Qazanın evinin yağmalanması» nağılinin məzmununu əsas götürmüş və bu məzmun üzərində çox gözəl tamaşa yaratmışlar»²⁰.

¹⁸ Dəmirçizadə Ə. Dədə Qorqud (xalq yaradıcılığı eposu). Libretto (musiqisi: Q.Salahov və C.Cahangirovundur. Bakı: Azərbaycan SSR XKS Yanında İncəsənət İşləri İdarəsi. M.Maqomayev ad. Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası Qızıl ordunun 25-ci ildönümünə həsr olunmuş Azərbaycan musiqi və mahnı rəqsləri konserti, 1943)

¹⁹ Əlekberli N. «Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan ədəbiyyatında // «Azərbaycan» jur., 1999, № 9, s. 14

²⁰ Qasımov Q. «Dədə Qorqud (Ə.Dəmirçizadənin «Dədə Qorqud» adlı librettosu əsasında Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında verilən tamaşa haqqında). «Kommunist» qəz., 1943, 6 mart

Ə.Dəmirçizadənin uşaqlar üçün «Dədə Qorqud» mövzuları əsasında yazdığı «Qaraca çoban» (1946) adlı pyesi Gənc Tamaşaçılar Teatrında uğurla tamaşaya qoyuldu²¹. Əzizi Şərif pyes barəsində «Kommunist» qəzetinin 30 aprel 1946 tarixli nömrəsində dərc etdirdiyi resenziyada yazırıdı: «Bugünə qədər bir alim dilşunas kimi tanıdığımız müəllif öz ilk bədii əsəri üçün «Dədə Qorqud» dastanından istifadə etməklə gözəl və təqdirə layiq bir təşəbbüs göstərmişdir. Heç şübhə yoxdur ki, bu dastanın məzmunu əsasında yüksək milli, bədii dramaturji əsərlər yaratmaq imkanı hüdudsuzdur»²².

1947-48-ci illərdə Mikayıl Rzaquluzadə dastanın motivləri əsasında əsərlər nəşr etdirdi və beləliklə də «Dədə Qorqud» motivləri müasir Azərbaycan nəşrinə daxil oldu.

Bu dövrə Azərbaycan yazıçılarından bir çoxu dastanla bağlı müsbət fikirlər söylədi və onun Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi olduğunu bildirdilər. Lakin 1951-ci ildə gözlənilmədən bu xalq eposuna qarşı rəsmi dövlət səviyyəsində hücumlar başlandı. Dastanı bolşevik rəhbərləri antisovet millətçi bir əsər kimi tənqid atəşinə tutdu. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının XVIII qurultayında (24 may 1951-ci il) Az.K(b)P MK-nin katibi M.C.Bağirov özünün hesabat məruzəsində «Dədə Qorqud» kitabı haqqında demişdir: «Bəzi ədəbiyyatşunaslar və yazıçılar siyasi sayılığını və məsuliyyət hissələrini itirərək uzun müddət ərzində bu təhlükəli, xalqa zidd olan kitabı Azərbaycan dastanı adı altında təbliğ etmişlər. «Dədə Qorqud» xalq dastanı deyil. O, əvvəldən axıra kimi Azərbaycan torpaqlarına qatıl və soyğunçu kimi gəlmış oğuz köçəri tayfalarını idarə edən yuxarı təbəqələrin tərifinə həsr olunub. Kitab bütübütün millətçilik zəhərinə hopdurulmuş, o müsəlmanlara qarşı deyil, başqa dinə mənsub olan, əsasən də qardaş

²¹ Dəmirçizadə Ə. Qaraca Çoban (dörd pərdəli mənzum pyes). Bakı:1942 (Əsər ilk dəfə azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin XXVI ildönümünə həsr edilmiş bir tamaşa kimi 1946-ci il aprelin 27, 28, 30-da M.Qorki ad. Azərbaycan Gənc Tamaşaçılar Teatrında oynanılmışdır)

²² «Kommunist» qəzeti. 30 aprel, 1946

gürçü və erməni xalqına qarşı yönəldilmişdir. Bu kitabın nəşr olunması Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası rəhbərlərinin və Ədəbiyyat İnstututunun kobud bir siyasi səhvi hesab edilməlidir»²³.

Mir Cəfər Bağırovun bu hesabat məruzəsindən sonra Azərbaycanın bir çox ziyalıları iki mövqedən çıxış etməyə başladı. Birinci mövqenin tərəfdarları partianın tuttuğu mövqeyi sayıqlıq və uzaqgörənlilik kimi dəyərləndirdi. İkinci mövqenin tərəfdarları isə «Kitabi-Dədə Qorqud»un zərərli və millitçi ədəbiyyat olması faktının açıqlanmasını birbaşa M.C.Bağirovun «kəşfi» hesab etdilər: «Xalqımızın ruhuna tamamilə yabançı olan və onun tarixi ilə heç bir əlaqəsi olmayan «Dədə Qorqud»un mürtəce və zərərli mahiyyətinin Mərkəzi Komitə tərəfindən aşkarla çıxarılması ədəbiyyatın ideya saflığı haqqında göstərilən partiya qayğısının yeni parlaq bir ifadəsidir»²⁴.

«M.C.Bağirov yoldaşın göstərdiyi kimi, «Dədə Qorqud»un Azərbaycan xalqı və dili ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, bu epos Azərbaycan xalqının adət və ənənələrinə, mədəniyyət tarixinə, eləcə də dilinə tamamilə yaddır»²⁵.

Başqa bir yazıda isə dil tariximizin gözəl bilicilərindən olan H.Mirzəzadə yazırıdı: «Neçə illərdən bəri kor-koranə ədəbi dilimizin ilk abidəsi kimi qələmə verilən «Dədə Qorqud»un əslində Azərbaycan xalqı və onun dili ilə heç bir əlaqəsi yoxdur»²⁶.

Əlbəttə bu kimi misalların sayı onlarladır və onların hamısı barədə danışmağa ehtiyac duymuruq. «Kitabi-Dədə Qorqud»un dili ilə bağlı son dövrün tədqiqatları isə tamamilə başqa mətləblərdən xəbər verir: «Dədə Qorqud» eposunun oğuz türkləri içərisində birinci növbədə Azərbaycan türklərinə (ümümmən Azərbaycan xalqına) məxsus olduğunu göstərən əlamətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

²³ «Kommunist» qəzeti, 1951, 26 may

²⁴ Nazim Hacıyev «Azərbaycanda uşaq və gənclər ədəbiyyatının vəzifələri haqqında». «İnqilab və mədəniyyət» jurnalı, 1951, № 12

²⁵ «Təbliğatçı» jurnalı, 1951, № 6

²⁶ «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 21 iyun, 1951

1. Təsvir edilən tarixi hadisələrin Azərbaycanın VII-XI əsrlər tarixi coğrafiyasından demək olar ki, kənara çıxmaması;
2. «Kitab»da Azərbaycan toponomiyasının (Göyçə gölü, Gəncə, Bərdə, Dərbənd, Gürcüstan ağızı və s.), etnoqrafiyasının daha geniş eks olunması;
3. «Kitab»ın dilinin Azərbaycan türkcəsində mühafizə olunması»²⁷.

Kamil Vəli Nərimanoğlu «Kitabi-Dədə Qorqud»un dili barədə yazır: «KDQ dili Azərbaycan türkcəsinin üstünlük təşkil etdiyi Oğuz ədəbi dilidir. Bəzən dialekt fövqü, bəzən xalq danışq dili, bəzənsə şifahi ədəbi dil və ya yazılı ədəbi dil kimi təqdim olunan KDQ dilində çoxəsrlik türk ədəbi-bədii təfəkkürünün dəyərləri birləşmişdir. Özündə ozan-aşiq ənənəsini, xalq yaradıcılığının bütün janrlarını, eləcə də yazılı ədəbiyyatın əsrlər boyu yaranıb yaşayan uğurlarını birləşdirən KDQ dili oğuz-qıpçaq, oğuz-bulqar şifahi və yazılı dil ənənəsini vahid kəmiyət, keyfiyyət sisteminde birləşdirmişdir.

KDQ dili Azərbaycan türkcəsinin leksik-semantik, qrammatik, üslubi-poetik dəyərlərini daha çox ifadə edir (M.Ergin, X.Koroğlu, F.Kırğızoğlu, Ş.Cəmşidov, T.Hacıyev, S.Əlizadə, Anar, Ə.B.Ərçilasun, O.Sərtqaya...). Ancaq tarixi perspektiv və bütöv təhlil tələb edir ki, biz KDQ dilini Oğuz dillərinin hamısı üçün eləcə də, bəzi başqa qıpçaq-karlıq dilləri üçün də ortaqlı abidə, ortaqlı dil, ortaqlı mənəviyyat və tarix kimi qəbul edək. Ortaqlı dəyərlər bölgünmüür. Dildə reallaşan kəmiyət və keyfiyyət fərqləri ortaqlı dil dəyərlərini daha da zənginləşdirir, bütöv, dolğun bir sistem kimi gerçəkləşdirir»²⁸.

M.C.Bağirovun yuxarıdakı çıxışından aydın görünür ki, milli varlığımızın mötəbər qaynağı, şah əsəri hesab edilən «Dədə Qorqud» xalqın yaratdığı mədəniyyət abidələrinin qadağan olunmasında (təftişində) başlanğıc həlqəni təşkil edir. Professor Nizami Cəfərov bu xüsusda yazır: «...soviet ideologiyası, beynəlmiləlcilik, dün-

yagörüşü içərisində boğulmaq təhlükəsi olduqca güclü idi, 50-ci illərin əvvellərində Azərbaycan xalqının, ümumən türk dünyasının şah əsərlərindən olan «Kitabi-Dədə Qorqud»un qadağan edilməsi təsadüfi deyildi, gələcək daha böyük qadağalara (əgər dünya bu cür getsəydi) işarə idi...»²⁹. N.Cəfərovun bu fikirlərinin doğruluğunu 50-ci illərin birinci yarısında bir çox elm adamlarının «Kitabi-Dədə Qorqud» haqqında yazdıqları tənqidi məqalələr də təsdiqləyir.

Yaşanılmış tarix göstərir ki, total mühit üzdə, zahirə xalqa və cəmiyyətə söz, mətbuat və digər azadlıqlar bəyan etsə də, bunnuların heç birinə əməl etmir, rəsmi olmasa da, qeyri-rəsmi ciddi qadağalar qoyur. İrtica ilə intellekt, zorla azadlıq ehtirası, həqiqətlə yalan da məhz bu zaman – azad söz və azad düşüncə marksçı-leminçi şablon stereotipləri, oturuşmuş bayağı düşüncə tərzlərini, ehkamları dağdıranda üz-üzə dayanır. Bu anda cahil və ya səriştəsiz rəhbərlər millətin milli düşüncə sahiblərini və onun mütəfəkkir şəxsiyyətlərini imperiyaya qarşı qaldırır və nəticədə bu mütəfəkkir şəxsiyyətlərin hökmünü də hakimdən öncə özləri oxuyur. Imperiyanın xisletini, iç üzünü, maraq dairələrini, eləcə də yeritdiyi siyaseti dərindən dərk edən müdrik siyasetçilər isə müxtəlif vasitələrə əl ataraq cahili də, nadanı da, aqili də, ahili da, filosofu da, müdriki də... onun irticacı ağuşundan ala bilir. Əks təqdirdə yad millətlərin nümayəndələri (xüsusilə də ermənilər) üstümüze ayaq ağır, milli sərvətlərimizin məhv edilməsi üçün əlindən gələni əsirgəmir.

Belə ki, «Kommunist» (erməni dilində) qəzetiinin redaktoru olan H.Əmirxanyan Azərbaycan K(b)P-nin XVIII qurultayındakı çıxışında «Kitabi-Dədə Qorqud» və onun tədqiqatçıları barəsində deyirdi: «Öz-özlüyündə ayındır ki, əgər ədəbi tənqidçilərimiz, ədəbiyyat cəbhəsi rəhbərləri və mətbuat işçiləri öz vəzifələri başında durmuş olsayırlar, bu kitab yayılmazdı və onun təbliğatçıları vaxtında ifşa edilərdilər»³⁰. H.Əmirxanyanın, eləcə də digər ermənilərin «Dədə Qorqud»un geniş yayılmasından və tez bir müddət də şöhrət qazanmasından keçirdiyi narahatçılıqlarını başa düşmək

²⁷ Cəfərov Nizami. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə. II cild. Bakı, 2007, səh. 15

²⁸ Kitabi – Dədə Qorqud ensiklopediyası, II cild, Bakı, 2000, s. 88

²⁹ Cəfərov Nizami. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə. II cild, Bakı, 2007, səh. 145

³⁰ «Kommunist» qəzeti, 29 may, 1951

olar (ermənilərin bu qəhrəmanlıq eposunun yayılmasına qarşı çıxmaları barədə aşağıda bir qədər ətraflı məlumat verəcəyik).

Qurultaydan dərhal sonra buraxılmış «kobud səhvi» düzəltmək üçün partiya yığıncaqları təşkil edildi və Yaziçilər İttifaqında, eləcə də dilçilər arasında müşavirələr keçirildi. Bu yığıncaq və müşavirələrdə «Dədə Qorqud»un ünvanına səslənən ittihamlardan sonra ayrı-ayrı alımların mövqeləri kəskin tənqid atışınə tutuldu.

Azərbaycan K(b)P MK katibi H.Həsənov «Ədəbiyyat qəzeti» 17 iyul 1951-ci ildə yazdığı «İdeoloji işin mühüm vəzifəsi» adlı məqaləsində ideoloji sahədə buraxılmış belə kobud nöqsanların əsas səbəbini bir çox yazıçıların həyatla ayaqlaşmamasında, sosialist həyatı ilə sosialist yazıçısı arasında əlaqələrin zəif olmasında görür və qeyd edirdi ki, yazıçılar mədən və zavodlarda, kolxozlarda, yeni tikintilərdə demək olar ki, olmurlar, istehsalatda işləyən adamlarla az-az görüşürlər, onların yaşayışını, xarakter və duyularını öyrənmirlər. Bir çox yazıçılar fəhlə və kolxozişaların siyasi və mədəni inkişafi haqqında köhnəlmış təsəvvürə malikdirlər.

MK katibi H.Həsənov partiyanın son vaxtlar əldə etdiyi «kəşfini» də xatırladır və göstərirdi ki: «Ədəbiyyatşunaslıq sahəsindəki nöqsanları respublikanın partiya təşkilatı üzə çıxardı, ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrin tarixinin öyrənilməsində bir sıra burjua millətçiliyi meyllerini ifşa etdi, zərərli «vahid axın» nəzəriyyəsinin təbliğatçılara ciddi zərbə endirdi, iki cilddən ibarət «Azərbaycan ədəbiyyati tarixi»ndəki kobud səhvleri kəskin tənqid etdi». Müəllif adı gedən məqalədə göstərirdi ki, bəzi ədəbiyyatşunaslarımız tarixi həqiqətdən uzaqlaşaraq, Azərbaycan xalqı ilə, onun tarixi, ədəbiyyat və xalq yaradıcılığı ilə heç bir əlaqəsi olmayan əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatına aid etməyə çalışmışlar. «Azərbaycan xalqına tamamilə yabançı olan və sırf mürtəcə xarakter daşıyan «Dədə Qorqud» kitabı da bu qəbildən idi. Respublikanın partiya təşkilatı, Zaqqafqaziyanın qardaş xalqlarına qarşı milli ayrişəklik və ədavət ruhunda olan bu kitabın zərərli, xalqa zidd mahiyyətini ifşa etmək vəzifəsini Azərbaycan ədəbiyyatı qarşısında çox kəskin şəkildə qoymuşdur³¹.

Məqalə müəllifi özündə cəsarət taparaq SSRİ Sovet Yaziçiləri İttifaqının rəhbərliyini də tənqid etməkdən çəkinmir: «Dədə Qorqud» kitabı ilə əlaqədar olaraq SSRİ Sovet Yaziçiləri İttifaqı rəhbərliyinin yanlış mövqə tutduğunu qeyd etmək lazımdır. SSRİ Sovet Yaziçiləri İttifaqının rəhbərliyi, bu kitabın zərərli mahiyyətini ifşa etməkdə respublika yazıçılar İttifaqına kömək etmək əvəzinə, 1948-ci ildə xüsusi müşavirə çağırmaq və «Dədə Qorqud»un hansı millətə məxsus olduğu barədə mübahisələr təşkil etmək istəyirdi. Azərbaycan K(b)P MK qəti surətdə belə bir cəhdə qarşı çıxdı»³².

İdeoloji sahəyə rəhbərlik edən H.Həsənov ədəbi tənqidin də bu sahədə buraxdığı səhvleri özünün təhlil süzgəcindən keçirərək bildirirdi ki, «Dədə Qorqud» kitabının bir çox illər ərzində ifşa edilməmiş qalması və bundan əlavə Azərbaycan xalqının «vətənpərvərlik» yaradıcılığı kimi təbliğ edilməsi Azərbaycan ədəbi tənqidini və ədəbiyyatşunaslığı sahəsində buraxılmış ən ciddi nöqsandır.

Bunlardan ruhlanan «Ədəbiyyat qəzeti» öz səhifələrində ədəbi tənqidini daha ciddi ittiham etməyə başladı: «Ədəbi tənqid yazıçılarımıza yol göstərmək əvəzinə həyatdan və ədəbi-elmi inkişafdan çox geridə qalır. Azərbaycan bolşeviklərinin rəhbəri M.C.Bağirov yoldaş «Azərbaycan ziyalılarının növbəti vəzifələri» haqqındaki əsərində çox düzgün olaraq qeyd edir ki, «Ədəbiyyat və incəsənətimizin geriliyinə başlıca olaraq ədəbi tənqid müqəssirdir; bizdə demək olar ki, ədəbi tənqid yoxdur. Ədəbi tənqidimiz yalnız ideya cəhətdən deyil, tənqidçilik sənəti cəhətdən də kəsərsiz olmuşdur. Buna görə də tənqidçilər yazıçılarımızın, bəstəkarlarımızın və başqa işçilərimizin yaradıcılığının də ciddi səhv və nöqsanları görə bilməmişlər»³³.

Göründüyü kimi, bolşeviklər tənqid sözünə sözün lügəvi (tənqid və ifşa etmək) mənasında yanaşır və yazılmış hər bir əsərə tənqidini münasibət bildirməyi vacib hesab edirdi. Buna da

³¹ «Ədəbiyyat qəzeti», 1951, 17 iyul

³² «Ədəbiyyat qəzeti», 1951, 17 iyul

³³ «Ədəbiyyat qəzeti», 1951, 26 iyul

təbii baxmaq lazımdır. Çünkü totalitarizm dövründə tənqid marksist-leninçi modelə (sosializm qəlibinə) uyğunlaşdırmaq, onun sənətkar qarşısında yeni üfüqlər açmaq funksiyasını üstləmişdi, əsas aparıcı vəzifəyə çevrilmişdi.

Respublika mətbuatının [«Kommunist» (azərbaycanca), «Bakinskiy raboçi» (rusca) və «Kommunist» (ermənicə)] öz səhifələrində mədəniyyət məsələlərini kifayət dərəcədə işıqlandırmamasını, respublikanın ədəbiyyat aləmində baş verən mühüm hadisələr haqqında resenziya və məqalələrin az yazıldığını, «Ədəbiyyat qəzeti»nin ideya-nəzəri səviyyəsinin aşağı olduğunu göstərən H.Həsənov yazıçılar qarşısında mühüm vəzifələr də qoyurdu: «Sənaye şəhəri haqqında, fəhlə sinfinin həyatı haqqında, elm və istehsalatda yeniliklər yarananlar haqqında, kolxoz kəndinin adamları haqqında, qabaqcıl sovet ziyanları haqqında, xalqların Stalin dostluğu haqqında, Zaqafqaziya xalqlarının öz azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda, sovet hakimiyyəti uğrunda birgə mübarizələri haqqında böyük əsərlər yaratmaq Azərbaycan yazıçılarının mübariz vəzifəsidir. Azərbaycan yazıçıları bununla əlaqədar olaraq sosialist realizmi üslubuna dərin-dən yiylənmək uğrunda, öz bədii yaradıcılıq ustalığını təkmil-ləşdirmək uğrunda daim mübarizə aparmalıdır»³⁴.

Moskvanın ssenarisinə uyğun olaraq Azərbaycanda və mərkəzi mətbuatda “Dədə Qorqud”un nəinki marksizm, hətta xalqa zidd bir əsər olduğunu sübuta yetirməyə çalışıdlar. Məsələn, filologiya elmləri namizədi Rüstəm Rüstəmov “Dədə Qorqud”un Azərbaycan dilinə yad olduğunu qeyd edir³⁵ və fikirlərini bir qədər də «inkişaf etdirərək» yazılırdı: “M.C.Bağirov yoldaşın göstərdiyi kimi, “Dədə Qorqud”un Azərbaycan xalqı və onun dili ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, bu epos Azərbaycan xalqının adət və ənənələrinə, mədəniyyət tarixinə, eləcə də dilinə tamamilə yaddır”³⁶.

³⁴ «Ədəbiyyat qəzeti», 1951, 17 iyul

³⁵ «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 1951, 21 iyun, N 23

³⁶ Yenə orada

Türk eposşunasları isə dastanın dilinə Azərbaycanın möhrünün vurulduğunu bildirirlər. Qorqudşunas alim Mührərəm Ergin yazır ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» «başdan-ayağa Azərbaycanın yaratdığı əsərdir. Kitabda şəxs adları və toponimlər bunu çox yaxşı bildirir. Təkcə onlar yox, əsərin dili də onun – Azərbaycanın möhürüünü daşıyır. Kitabın məzmununa baxmaq bəsdir ki, dərhal bu ölkəyə düşəsən. Leksika, frazeologiya, morfologiya və sintaksis hər sətirdə səni Azərbaycan türk dili ilə üz-üzə qoyur»³⁷. Görkəmli qorqudşunaslardan X.Koroğlu, Ş.Cəmşidov, T.Hacıyev, F.Kırzioğlu, K.V.Nərimanoğlu və başqaları da KDQ dilinin Azərbaycan dilinin qrammatik, leksik-semantik xüsusiyyətlərini daha çox özündə eks etdirdiyini bildirir.

Həqiqətən də, dastanda işlədilən sözlərin böyük əksəriyyəti həm klassik yazılı ədəbiyyatda, həm müasir dialektlərdə, həm də bugünkü dilimizdə öz izlərini qoruyub saxlamaqdadır.

Ölən adam dirilməz.

Çıxan can gerü gəlməz.

Əski panbuq bez olmaz.

Qarı düşmən dost olmaz³⁸.

Başqa bir boyda isə oxuyuruq:

Bərү gəlgil, başum baxtı, evüm taxtı,
Evdən çıqub yüriyəndə səlvı boylum!
Topuğunda sarmaşanda qara saçlum,
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!
Qoşa badam sığmayan dar ağızlam,
Güz almasına bənzər al yanaqlum...³⁹

Bütün bunlara baxmayaraq, KDQ-u yalnız Azərbaycan dilinin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Ona ortaç türk mədəniyyəti, eləcə də ortaç

³⁷ Nəbiyev B, Qarayev Y. Xalq mənəviyyatının gülgüsü (Kitabi-Dədə Qorqud), Bakı, 1999, səh. 14

³⁸ Kitabi Dədə-Qorqud ensiklopediyası. I cild, Bakı, 2000, səh. 36

³⁹ Yenə orada, səh. 39

türk abidəsi kimi baxmaq lazımdır. Nəzərə alsaq ki, bu epos uzun müddət yaranma, yazıya alınma və yayılma prosesi keçib və bu müddətdə dövrlə yanaşı ayrı-ayrı türkdilli xalqların dini dəyərlərini, adət-ənənələrini də özündə yaşadıb.

Filologiya elmləri doktoru C.X.Hacıyev və filologiya elmləri namizədi M.Quluzadə “Literaturnaya qazeta”nın 7 iyul 1951-ci il tarixli sayında “Xalqa zidd olan bir kitab haqqında” adlı məqalədə göstərirdi ki, ədəbiyyat elmində, hələ də keçmişdə təzahür edən mürtəcə ədəbiyyatın ideallaşdırılması, folkloru və bədii əsərlərə marksist yönümündən yanaşılmaması, burjua elminin nəticələrinə və iddialarına qeyri-tənqidi münasibət faktları qalmaqdadır.

Onlar buna ən parlaq nümunə kimi “Kitabi-Dədə Qorqud”u göstərir və bildirirdilər ki, bəzi alımlar min bir cəhdə bu əsəri Azərbaycan xalqının adına yazmağa çalışırlar.

Müəlliflər əsas arqument kimi əsərin qəhrəmanlarının bəy və xan nəslindən olduğunu qeyd edirdilər. Onların fikrincə, əsərin əsas qəhrəmanları “Vaxtlarını qarətdə, soyğunçuluqda və ovda keçirən məşhur feodallar-bəylərdir. Tayfanın başçısı Bayandur xan – varlı feodalıdır; onun kürəkəni Salur Qazan da belə feodallardandır. Bu “qəhrəmanlar” öz var-dövlətlərini dinc qonşu erməni və gürcü xalqlarının üzərinə vəhşicəsinə hücumu və soyğunçuluğu nəticəsində toplamışlar. Onlar təkcə soyğunçuluq ilə məşğul olmurular, müsəlman olmayan qonşularını amansızcasına qırırdılar”⁴⁰.

Göründüyü kimi, M.C.Bağirovun hesabat məruzəsində qoymuş tezislər Azərbaycan ziyalıları tərəfindən daha da inkişaf etdirilirdi. Təəccüb doğuran odur ki, totalitar rejim daima ermənilərin soyqırımına məruz qalan və bunu çox gözəl bilən Azərbaycan ziyalısına “qonşularını amansızcasına qırırdı” sözlərini yazdırırdı. Həmin ziyalılar çox yaxşı bilirdilər ki, təkcə XX əsrдə Azərbaycan xalqı bir neçə dəfə ermənilər tərəfindən fiziki və mənəvi repressiyalara, soyqırımlara, eyni zamanda doğma ata-baba torpaqlarını itirərək deportasiyalara məruz qalıb.

⁴⁰ Литературная газета. 7 июль, 1951

1952-ci ildə Böyük Sovet Ensiklopediyası da 1943-cü ildə yazdıqlarının əksinə gedərək «Kitabi-Dədə Qorqud»u soyğunçuluq mühəribələrini tərifləyən, xalqın əleyhinə olan bir əsər kimi dəyərləndirməyə başladı: «Kitabi-Dədə Qorqud» XI əsrдə Zaqaf-qaziyaya qaniçən işgalçılar kimi soxulan köçəri Oğuz tayfa başçılarının soyğunçuluq yürüşlərinə, həyat tərzinə, adət-ənənələrinə həsr edilmiş epik əsərdir. Bəzi tədqiqatçılar son vaxtlaradək «Dədə Qoqud»a xalq eposu kimi baxır, onu məşhurlaşdıraraq Azərbaycan və türkmən xalqlarının adına yazıldır»⁴¹.

Göründüyü kimi, Moskvada nəşr edilən məndələrdə də Oğuz qəhrəmanları köçəri, soyğunçu, qaniçən elan edilir və sovet xalqlarına bu cür təqdim olunurdu. Hansı ki, dastanda təsvir edilən Oğuz qəhrəmanlarının hamısı – Qaraca Çobandan Salur Qazanadək igid və cəsurdurlar. Bu qəhrəmanlar “qaçanı qovmamış, aman diləyəni öldürməmişdir”. Hətta and içəndə «Qonşu haqqı – Tanrı haqqı»⁴² – demişlər.

“Dədə Qorqud” qəhrəmanları heç zaman erməni və gürcüleri qırmağı qarşılara məqsəd qoymamışdır və əsərdə də belə şey yoxdur. Sovet mətbuatı dastanı mülli münaqişə salan zərərli burjua numunəsi hesab edirdi. Dastanda milli münaqişədən səhbət belə gedə bilməz. Dastanda Ermənistən anlayışı yoxdu, lakin nədənsə ermənilər daha çox qabardılır. Şübhəsiz ki bu təsadüfi deyil. Dastandan çıxan ümumi nəticə də belədir ki, “Dədə Qorqud” qəhrəmanları iki cəbhədə, iki düşmən qüvvəsinə qarşı vuruşurlar. Birincisi xarici düşmənlər – bunlar Doqquztümən Gürcüstan və Anadolu ərazisində hələ Osmanlı türklərinin ora gəlməsindən qabaqkı Trabzon, Diyarbəkr, Düzmürd və s. Anadolu təkurlarıdır. İkincisi isə məhz ölkə daxilində, hələ islamiyyəti qəbul etməmiş Albaniya məlikləridir: Qıbçaq məlik, Buqacıq məlik, Qara Aslan məlik, Qara Təkin məlik, Suni Sandal məlik və s. Adlarından göründüyü kimi həmin məliklərin hamısı türk etnik qrupuna daxildir”⁴³.

⁴¹ BSE. XIII cild, Moskva, 1952, səh. 550

⁴² Müqəddimə – Kitabi Dədə-Qorqud ensiklopediyası. I cild, Bakı, 2000, səh. 36

⁴³ Cəmşidov S. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1997, səh. 5

Professor H.Arası, professor Ə.Dəmirçizadə, professor M.Arif və dosent M.H.Təhmasibin fikrincə, «əsərdə təsvir edilən mühəribələrin müəyyən hissəsi «kafirlərə» qarşı aparılır. Lakin kafir sözü hər yerdə din ayrı düşmən mənasında işlədilmir. Əsərdəki qəhrəmanlar daxildə öz aralarında mühəribələr, döyüşlər apardıqları kimi, xarici basqınçılara da qarşı vuruşurlar. Diqqət edilsə, belə vuruşmalardan bəhs edən dastanların əksəriyyətində «kafir» adlanan bu düşmənlər ölkəyə basqın edir, qəhrəmanlar da bunlara qarşı vuruşmaq üçün ayağa qalxırlar («Qazan xanın evinin yağmalanması», «Bamsı Beyrək», «Bəkil oğlu Əmran», «Uruzun əsir olması» və s.). qalan dastanlardan «Dirse xan oğlu Buğac»da qırx namərdin xəyanəti nəticəsində ata ilə oğul arasında salınan ziddiyətdən, «Dəli Domrul» boyunda ailə-məişət məsələsindən, xüsusilə qadının öz ərinə məhəbbətdən, hətta, Əzrai-lə qalib gələn qüdrətdən, «Təpəgöz»də xalqın ümumi fəlakətinə səbəb olan qara qüvvələrlə (yemək üçün gündə beş yüz qoyun, iki adam tələb edən Təpəgözlə) mübarizədən, «Qanturalı» boyunda «kafirlərdən» qız sevib evlənməkdən, qadın qəhrəmanlığından, son boyda isə bu qəhrəmanların öz aralarında gedən çəkişmələrdən danışılır. Beləliklə, on iki dastandan beşi basqınçılara qarşı mübarizə, beşi əsatir, ailə-məişət məsələsi mövzularına həsr edilmişdir. İki dastanda isə («Yegnək» və «Segrək») basqınçılıq əhval-ruhiyyəsi vardır. Lakin bu iki dastanda da düşmən kimi verilən tərəf konkretlikdən çox uzaqdır. Misal üçün «Yegnək» dastanında qəhrəmanların mübarizə apardıqları tərəfin başçısı «Altmış arşın qaməti» olan «Arşın oğlu Dirəkdir»⁴⁴.

Şübhəsiz ki, müəlliflər (H.Arası, Ə.Dəmirçizadə, M.Arif və M.H.Təhmasib) «Qazlıq Qoca oğlu Yegnək boyını bəyan edər, xanım hey!» və «Uşun Qoca oğlu Səgrək boyını bəyan edər» boyla-

⁴⁴ «Kommunist» qəzeti. 26 mart 1957 (Müəllifin istinad etdiyi bu məqalə əslində «Kitabi-Dədə Qorqud»un bəraət, bərpa məqaləsidir. İmzalardan birinin müəllifi olan prof. M.H.Təhmasib (şöbə müdürümiz olmuş və 20 il bir yerdə işləmişik) həmişə bu mövzuda söhbət düşəndə vurğulayırdı ki, məqalə çapa onun tərəfindən hazırlanmışdır – Red.)

rini nəzərdə tuturlar. Bu boylarda da müəlliflərin dediyi «basqınçılıq əhval-ruhiyyəsi» yoxdur. Adı gedən birinci boyda Bayındır xanın vəziri Qazlıq Qoca özünə yaxın olan qocaları (igidləri yox, məhz qocaları – C.Q) başına yığaraq yürüşə çıxır. Qara dəniz kənarındaki Düzmürd qalasına yaxınlaşan Qazlıq Qoca təkur Arşın oğlu Dirəklə təkbətək cəng edir. Qazlıq Qoca məğlub olduqdan sonra yoldaşları qaçıb gedir, özü isə əsir edilərək qalaya aparılır. Bununla da döyüş başa çatır. Tam on altı ildən sonra bir mübahisə zəminində Qaragünə oğlu Budaqdan atasının Düzmürd qalasında əsir olduğunu öyrənən Yegnək Düzmürd qalasına gəlir və atasını xilas edir. Fikrimizcə, bu boyda heç bir basqınçılıq və ya talançılıq əhval-ruhiyyəsi yoxdur. «Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu»na gəldikdə isə dastandan aydın görünür ki, Uşun Qoca oğlunun böyük oğlu Əkrək Qara təkurun Oğuz bəyləri üçün əvvəlcədən hazırladığı tələyə düşərək əsir götürürlür. Qardaşının əsir olduğundan bir təsadüf nəticəsində xəbər tutan Səgrək tək-tənha gedərək qardaşını Qara təkurun zindanında verilən əzab və işgəncələrdən xilas edir.

Göründüyü kimi, dastanda Oğuz qəhrəmanları düşmən üzərinə yürüş etmir, əksinə, onların üzərinə düşmənlər saldırır və la-yiqli cavabını alırlar. Bu, dastanda açıq şəkildə boy verən milli epos və həyat həqiqətidir. Həmin həqiqətlərin inkar, ya təsdiq olunmasından asılı olmayıaraq, onlar təkcə oğuz tükrlərinin yox, insanlığın əbədi dəyərləridir. Bu baxımdan, «Dədə Qorqud» abidəsinin böyükülüyü, ululuğu, həmişəyaşarlığı onun təkcə oğuz türklərinin həyat həqiqətlərini yox, eləcə də bəşər mədəniyyətinin etnik universal dəyərlərini özyндə əks etdirməsində ifadə olunur. XX əsr kommunist-bolşevik mutantlarının bütün ideoloji hücumlarının cavabı, əslində, dastanın özündə parlaq şəkildə ifadə olunmuşdur.

Eposun «Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy»unda Qazan bəy oğlunu bir igid kimi yetişdirmək, ona alperəliyin sırlarını, hünər və ərdəmliyin şərtlərini öyrətmək üçün ova aparır. Başıaçığın Didiani qalasındaki kafirlər Qazanın qoşununun az olmasından xəbər tutan kimi qonşuluq haqqını tapdalayıb, namərdəcəsinə onların üstünə hücum edirlər:

«Sən demə, Başı açığın Didiani qalasından, Ağ-saqqa qala-sından kafirin casusu bunları görüb, təkürə dedi: «Hey, nə oturursan, ay itini ulatmayan, pişiyini miyoldatmayan! Albanların başçısı Qazan öz oğlu ilə sərəxən olub yatar». On altı min qara donlu kafir ata mindi. Qazanın üzərinə irəlilədi. Baxıb gördülər altı böyük toz endi. Kimi dedi: «Keyik tozudur», kimisi dedi: «Düşmən gəlir». Qazan dedi: «Keyik tozu olsaydı, bir ya iki böyük olardı. Bilin ki, bu gələn düşməndir»⁴⁵.

Burada ata ilə oğul arasında oğuz əxlaqının, etnik-mənəvi humanizminin, dünyaya və təbiətə münasibətinin üzərinə işiq salan dərin mənalı dialoq olur:

«Toz yarıldı, gün kibi şıladı, dəniz kibi yayqandı, meşə kibi qarardı. On altı bin ip üzəngili, keçə börkli, azğın dinli, quzğun dilli kafər çıqa gəldi. Qazan Qonur atın çəkdirdi, bütün bindi.

Oğlu Uruz cilavşını çəkdirdi. Bədəvi atın oynatdı, qarşılıqlı gəldi. Aydır:

Bəri gəlgil, ağam Qazan!

Dəniz kibi qararub, gələn nədir?

Od kimi şılayub, ıldız kibi parlayub, gələn nədir?

Ağız-dildən beş kəlmə xəbər mana!

Qara başım qurban olsun, babam, sana! – dedi.

Qazan aydır:

Bəri gəlgil, arslanım oğul!

Qara dəniz kibi yayqanub gələn kafərin ləşkəridür.

Gün kibi şılayub gələn kafərin başında işığıdır.

Yıldız kibi parlayıb gələn kafərin cidasıdır.

Azğın dinlü yağı kafərdir, oğul, – dedi.

Oğlan aydır: «Yağı» deyü nəyə deyirlər?»

Qazan aydır: «Oğul, anunçun yağı deyirlər ki, biz anlara yetərvəz, öldürəriz. Anlar bizə yetər, öldürər», – dedi.

Uruz aydır: «Baba, içində bəy yigitlər öldürsələr, qan sərularımı, dəvilərlərmi?»

Qazan aydır: «Oğul, bin kafər öldürsən, kimsə səndən qan dəviləməz...»⁴⁶.

Ata ilə oğul arasındaki bu dialoq öz məzmunu, mündəricəsi, daşıdığı informasiyanın tarixi-mədəni mahiyyəti etibarilə XX əsrin 30-cu illərinin kommunist cəlladlarının əsaslandıqları ideoloji «tezislərin» (oğuzların öz qonşularına münasibətdə qaniçən, təcavüzkar olması haqqındaki cəfəngiyyatın) nə qədər haqsız, çürük və antihumanist olduğunu, bütün aydınlığını ilə ifşa edir.

Göründüyü kimi, boyda ata ilə oğul tamamilə dinc məqsədlə – dünyadan gözəlliyyindən zövq almaq, içərisində yaşadıqları təbiətlə baş-başa qalmaq üçün öz halal torpaqlarında ova çıxırlar. Və burada onlar «haqlarını» kommunist bolşeviklərin var gücü ilə qoruduqları «dinc» qonşuların təcavüzüնə – xainçəsinə hücumuna məruz qalırlar.

Digər tərəfdən, ata ilə oğulun dialoqunda oğuz insanların dünyaya münasibətinin fəlsəfi modeli əks olunmuşdur. Gerçəklilik oğuzlu düşüncəsində bütöv bir dünyadır. Bu dünyanın quruluşu bütün ənənəvi mədəniyyətlərdə olduğu kimi «özümüz-özbəklər» modeli əsasında təşkil olunmuşdur. Ata ilə oğulun dialoqunda həmin modelin iki tarixi kateqoriyası ilə qarşılıqlı: «kafər» və «yağı». Bu iki anlayış oğuzlunun yaşadığı dünyının iki mühüm əsasını ortaya qoyur:

1. Geopolitik əsas;

2. Tarixi əsas.

Birinci əsasa gəldikdə, əvvəlcə sözlərin etnoleksik mənşəyinə diqqət yetirməliyik: kafər – ərəb, yağı – oğuz-türk dilindədir. Burada KDQ oğuzlarının yaşadığı dünyanın əsas etnik reallığı ifadə olunmuşdur. Oğuzlar və ərəblər Şərqiñ iki əsas geopolitik etnosudur və onların dillərinə məxsus sözlərin sinonim kimi işlənməsi geopolitik gerçəkliliyi əks etdirir.

⁴⁵ Kitabi-Dədə Qorqud. Tərtib edənlər F.Zeynalov və S.Əlizadə. Bakı, «Yazıcı», 1988, səh. 167

⁴⁶ Kitabi-Dədə Qorqud. Tərtib edənlər F.Zeynalov və S.Əlizadə. Bakı, «Yazıcı», 1988, səh.69-70

Lakin bu iki söz, sadəcə, biri-birini leksik baxımdan əvəz edə bilən sinonimlər deyildir. Geopolitik reallıqdan irəli gəlməklə sinonim sözlər olmaq məsələnin yalnız bir tərəfidir. Burada məsələnin tarixi əsası da vardır. Yəni bu sözlərdə oğuzların ətraf dünəyaya (başqa etnos və xalqlara, dövlətlərə) münasibətlərinin tarixi mahiyəti ifadə olunmuşdur. Bu cəhət həmin sinonimləri fərqli tarixi mənaların daşıyıcısı kimi də qəbul etməyə imkan verir.

Sözlərin leksik mənalarına diqqət yetirdiyimizdə görürük ki, «kafər» və «yağı» sözləri biri-birinin tamamilə eyni deyildir. «Kafər» ərəb sözü olub, din düşməni mənasında işlənir. Eposda Qazan onların üzərinə gələn yağıları «azğun dinli kafər» adlandıır. «Azğun dinli» – haqq dinində olmayan, kitab əhli olmayan deməkdir. Dastanda oğuzların müsəlman olduqları, döyüsdən qabaq «arı (təmiz) sudan abdəst (dəstəməz) alıb iki rikət namaz qılmaları» qabarıq motiv kimi keçir. Bu halda oğuzlar səmavi kitabları olan hər hansı qonşularını heç bir halda «kafər» – haqq dinində olmayan adlandırma bilməzdilər. Eposun Salur Qazanın Tumanın qalasındaki əsirliyindən bəhs edən on birinci boyundan məlum olur ki, buradakı kafirlər xristianlar yox, sadəcə olaraq, büt pərəstlərdir. Bu da öz növbəsində «kafər» adının kommunist-bolşeviklərin güman etdikləri kimi erməni və gürcüləri yox, daha qədim, daha arxaik tayfa və qəbilələri işaret etdiyini göstərir. Bunu «yağı» sözünə eposda verilən məna da sübut edir.

«Yağı» anlayışı haqqında Uruzla-Qazanın sual-cavabı «kafər-yağı» sinoniminin oğuz-türk tarixinin son dərəcə dərin qatları ilə bağlı olduğunu göstərir. Elə bir dövrlə ki, burada insanlar daha çox arxaik-mifoloji şüurla yaşayırdılar. Qazanın sözlərindən məlum olur ki, «yağı» din düşməni, yaxud etnik düşmən və s. mənalarda deyildir. Burada daha çox bioloji-etnik özünüqoruma instinkti əsasdır: «Oğul, anunçun yağı deyirlər ki, biz anlara yetsəvüz, öldürəriz. Anlar bizə yetsə, öldürər», – dedi». Bu, daha çox təbiətə məxsus münasibətlərdir. «Yağılıq» münasibətlərində haqlı-haqsız tərəf yoxdur. Burada «yağılıq» münasibətlərində olan tərəflərin biri-birinə qarşılıqlı etimadsızlığı, biri-birini sorğu-

sualsız öz maraqlarının düşməni saymaq var. Bu, bütün hallarda arxaik qəbilə münasibətləridir. Həmin münasibətlərin əsasında ana təbiətin bütün canlılara məxsus bioloji-instinkтив emosiyaları durur. Dastanda belə açıq kodla ifadə olunmuş «kafər-yağı» münasibətlərini kommunist-bolşeviklərin «əziz-xələf» qonşularla əlaqələndirməsi, əslində, bolşevik şürurunun zombilyindən, qana hərisliyindən, mutantlılığından soraq verirdi.

Dastanı xalq ruhuna zidd bir əsər hesab edənlər daha çox Qaraca Çobanla Salur Qazan arasındaki münasibətləri nəzərdə tutur və bildirirdilər ki, kitabda ən zəhmətkeş obraz çobandır, yerdə qalanlar isə feodallar və ağalardır.

Həmin illərdə bolşevik tənqidçi feodal-çoban, ağa-qul münasibətlərini qabarıq verməklə əsəri süni surətdə sinfiləşdirmək, onun feodalların, bəylərin mənafeyini müdafiə edən bir əsər olduğunu sübut etmək istəyirdilər. Tədqiqatçılar (eyni zamanda dövlət rəhbərləri) sübut etməyə çalışırdılar ki, Qazan xan Qaraca Çobana öz qulu kimi baxır. Hətta öz ailəsinə xilas etməyə gedən Qazana kömək etmək istədikdə belə onun köməyindən imtina edir, onu ağaca bağlayır, döyüşə buraxır.

Oğuz elinin qəhrəmanı Qazan xanın Qaraca Çobanı özü ilə döyüşə aparmaması (dastanda Qaraca Çoban Qazan xanla birlikdə döyüsdə iştirak edir – C.Q) heç də ona qul kimi baxmaq demək deyil. «Salur Qazanın evinin yağmalanması» boyundakı Salur Qazan və Qaraca çoban qarşılılaşmasında hətta Qaraca Çoban «Ölmüşmiydin, yitmişmiydin, a Qazan! Qanda gəzərdin, neredəydin, a Qazan!» - deyərək Qazanı ittiham edir.

Düşmən üstünə getmək məsələsinə gəldikdə isə çoban aydır: «Ağam Qazan, sən Evin almağa gedərsən, mən dəxi qarın-dashım qanın almağa gedərəm» - dedi.

Böylə digəc Qazan aydır: «Oğul çoban, qarnım acdır; heç nəsnən varmıdır yeməgə?» - dedi. Çoban aydır: «Bəli, ağam Qazan, gecədən bir quşu bişürüb dururam. Gəl bu ağaç dibində en-lüm, yiyyəlim!» - dedi. Endilər; çoban dağarcığı çıqardı, yedilər. Qazan fikr eylədi, aydır: «Əgər çobanla varacaq olursam, Qalın

Oğuz bəgləri bənim başıma qaqınc qaxarlar; çoban bilə olmasa,
Qazan kafiri alamazdı,» deyərlər», - dedi.

Qazana qeyrət gəldi. Çobani bir ağaca sara-sara möhkəm
bağladı; eyləndi, yüriyü Verdi. Çobana aydır: «Mərə çoban!
Qarnın acıqmamışkən, gözün qararmamışkən bu ağacı koparı
gör, yoxsa səni bunda qurtlar-quşlar yer,» -dedi.

Qaraca çoban zərb eylədi, qaba ağacı yeriylə-yurdıyla qo-
pardı, arqasına aldı, Qazanın ardınca düşdi.

Qazan baqdı gördü çoban ağacı arqasına almış, gəlür. Qa-
zan aydır: «Mərə çoban, bu ağac nə ağacdır?» Çoban aydır:
«Ağam Qazan, bu ağac ol ağacdır Kim, sən kafiri basarsan,
qarnın açıgar, mən sana bu ağacla yemək bişürərin» - dedi.

Qazana bu söz xoş gəldi. Atından endi, çobanın əllərin
çözdü, alnında bir öpdi, aydır: «Allah mənim evimi qurtaracaq
olursa, səni əmiraxur eyləyəyin» - dedi. İkisi billə yola girdi⁴⁷.

Göründüyü kimi, Qazan çobana «oğlum» deyə müraciət
edir və onunla birlikdə yemək yeyir və sədaqətini nəzərə alaraq
onu əmiraxur təyin edəcəyinə söz verir.

Başqa bir boyda («Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu
boyı bəyan edər xanım hey») Qazan doğma övladı Uruza da
«oğlum» deyə müraciət edir. Bu müraciətlərlə Qazan xanla Qa-
racə çoban dioloqu arasında bir məlhəmlik, bir doğmaliq, bir
yaxınlıq vardır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, hətta Qaraca
çoban cəsarət edərək «Ölmüşmiydin, yitmişmiydin, a Qazan!
Qanda gəzərdin, neredəydin, a Qazan!»⁴⁸ deyir. Bu cəsarəti ço-
bana verən Qazanın diktatorluğu və despotluğu, eyni zamanda
ağa-qul ünsiyyəti deyil, onun demokratikliyi və humanizmi, bəlkə də,
daha çox ata-övlad münasibətlərindəki munis yaxınlığıdır.
Əgər o, həqiqətən Qaraca Çobana qul kimi baxsaydı, nəinki onu
döyüşə buraxmazdı, bəlkə də, daha çox qabağa verər və “ölsə də
qoy, qul ölsün” - deyərdi.

Qazan xanın Qaraca Çobanı ailəsinin xilas edilməsində
iştirakını istəməməsi onun bəylik qürurundan, düşmən üzərinə tək
getmək cəsarətindən, bir sözlə, həmin dövrə məxsus «alp-ər»
(*«cəngavər»*) əxlaqi-mənəvi kodeksindən irəli gəlir. Əslində, das-
tanda «Qazan Qaraca Çobanı nə üçün özü ilə aparmaq istəmirdi»
sualına açıq cavab da vardır: «Qazan fikr eylədi, aydır: «Əgər
çobanla varacaq olursam, Qalın Oğuz bəgləri bənim başıma
qaqınc qaxarlar; çoban bilə olmasa, Qazan kafiri alamazdı de-
yərlər», - dedi». Bu, həmin dövrün yazılmamış cəngavərlik
qanunları – oğuz əlp-ərlik *«törə»*sidir. Qalın Oğuzun qınağını
xatırladan Qazan həm də bunun (düşmən üzərinə tək getməyin)
bütövlükdə Oğuz eli üçün xarakterik olduğuna işarə edirdi.

Əsərə diqqətlə nəzər salsaq görərik ki, Qazan xanın düş-
mən üzərinə tək getməsi həm də onun xarakterindən doğur. O,
nəinki Qaraca Çobanı bəzən öz silahdaşlarını, hətta doğma
oğlunu da döyüşə buraxmir və özü təkbaşına vuruşur. «Qazan
bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boyı bəyan edər xanım, hey!»
boyundakı Qazan xanın oğluna müraciətinə fikir verək:

Oğul, oğul, ay oğul!

Mənim ünüm anla, sözüm dinlə!

Ol kafirin üçin atub birin yarmaz oqcısı olur.

«Hı!» demədin başlar kəsən cəlladı olur.

Adam ətin yaxnı qılan aşbəzi olur.

Sən varası kafir degil.

Qalqubanı yerimdən mən durayım.

Qonur atın belinə mən binəyim,

Gələn kafir mənimdir, mən varayım.

Qara polat uz qılıcım çalayıñ,

Azgün dinlü kafirdir, başların kəsəyin.

Dönə-dönə savaşın, dönə-dönə çəkişəyin,

Qılıc çalub baş kəsdigüm görgil, öyrəngil,

Qara başına düşəndə gərəklidür, - dedi⁴⁹.

⁴⁷ Kitabi Dədə-Qorqud ensiklopediyası. I cild, Bakı, 2000, səh.46

⁴⁸ Yenə orada

⁴⁹ Kitabi Dədə-Qorqud ensiklopediyası. I cild, Bakı, 2000, səh. 67-68

Oğuz bəgləri bənim başıma qaqınc qaxarlar; çoban bilə olmasa,
Qazan kafiri alamazdı,» deyərlər», - dedi.

Qazana qeyrət gəldi. Çobani bir ağaca sara-sara möhkəm
bağladı; eyləndi, yüriyü Verdi. Çobana aydır: «Mərə çoban!
Qarnın acıqmamışkən, gözüñ qararmamışkən bu ağacı koparı
gör, yoxsa səni bunda qurtlar-quşlar yer,» - dedi.

Qaraca çoban zərb eylədi, qaba ağacı yeriyə-yurdıyla qo-
pardi, arqasına aldı, Qazanın ardınca düşdi.

Qazan baqdı gördü çoban ağacı arqasına almış, gəlür. Qa-
zan aydır: «Mərə çoban, bu ağac nə ağacdır?» Çoban aydır:
«Ağam Qazan, bu ağac ol ağacdır Kim, sən kafiri basarsan,
qarnın açıgar, mən sana bu ağacla yemək bişürərin» - dedi.

Qazana bu söz xoş gəldi. Atından endi, çobanın əllərin
çözdü, alnında bir öpdi, aydır: «Allah mənim evimi qurtaracaq
olursa, səni əmiraxur eyləyəyin» - dedi. İkisi billə yola girdi⁴⁷.

Göründüyü kimi, Qazan çobana «oğlum» deyə müraciət
edir və onunla birlikdə yemək yeyir və sədaqətini nəzərə alaraq
onu əmiraxur təyin edəcəyinə söz verir.

Başqa bir boyda («Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu
boyı bəyan edər xanım hey») Qazan doğma övladı Uruza da
«oğlum» deyə müraciət edir. Bu müraciətlərlə Qazan xanla Qa-
racıa çoban dioloqu arasında bir məlhəmlik, bir doğmaliq, bir
yaxınlıq vardır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, hətta Qaraca
çoban cəsarət edərək «Ölmüşmiydin, yitmişmiydin, a Qazan!
Qanda gəzərdin, neredəydin, a Qazan!»⁴⁸ deyir. Bu cəsarəti ço-
bana verən Qazanın diktatorluğu və despotluğu, eyni zamanda
ağa-qul ünsiyyəti deyil, onun demokratikliyi və humanizmi, bəlkə də,
daha çox ata-övlad münasibətlərindəki munis yaxınlığıdır.
Əgər o, həqiqətən Qaraca Çobana qul kimi baxsaydı, nəinki onu
döyüşə buraxmazdı, bəlkə də, daha çox qabağa verər və “ölsə də
qoy, qul ölsün” - deyərdi.

Qazan xanın Qaraca Çobanı ailəsinin xilas edilməsində
iştirakını istəməməsi onun bəylik qürurundan, düşmən üzərinə tək
getmək cəsarətindən, bir sözlə, həmin dövrə məxsus «alp-ər»
(*“cəngavər”*) əxlaqi-mənəvi kodeksindən irəli gəlir. Əslində, das-
tanda «Qazan Qaraca Çobanı nə üçün özü ilə aparmaq istəmirdi»
sualına açık cavab da vardır: «Qazan fikr eylədi, aydır: «Əgər
çobanla varacaq olursam, Qalın Oğuz bəgləri bənim başıma
qaqınc qaxarlar; çoban bilə olmasa, Qazan kafiri alamazdı de-
yərlər», - dedi». Bu, həmin dövrün yazılmamış cəngavərlik
qanunları – oğuz əlp-ərlik *«törə»*sidir. Qalın Oğuzun qınağını
xatırladan Qazan həm də bunun (düşmən üzərinə tək getməyin)
bütövlükdə Oğuz eli üçün xarakterik olduğuna işarə edirdi.

Əsərə diqqətlə nəzər salsaq görərik ki, Qazan xanın düş-
mən üzərinə tək getməsi həm də onun xarakterindən doğur. O,
nəinki Qaraca Çobanı bəzən öz silahdaşlarını, hətta doğma
oğlunu da döyüşə buraxmır və özü təkbaşına vuruşur. «Qazan
bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boyı bəyan edər xanım, hey!»
boyundakı Qazan xanın oğluna müraciətinə fikir verək:

Oğul, oğul, ay oğul!

Mənim ünüm anla, sözüm dinlə!

Ol kafirin üçin atub birin yarmaz oqcısı olur.

«Hi!» demədin başlar kəsən cəlladı olur.

Adam ətin yaxnı qılan aşbazı olur.

Sən varası kafir degil.

Qalqubanı yerimdən mən durayım.

Qonur atın belinə mən binəyim,

Gələn kafir mənimdir, mən varayım.

Qara polat uz qılıcım çalayın,

Azgün dirlü kafirdir, başların kəsəyin.

Dönə-dönə savaşın, dönə-dönə çəkişəyin,

Qılıc çalub baş kəsdigüm görgil, öyrəngil,

Qara başına düşəndə gərəklidür, - dedi⁴⁹.

⁴⁷ Kitabi Dədə-Qorqud ensiklopediyası. I cild, Bakı, 2000, səh.46

⁴⁸ Yenə orada

⁴⁹ Kitabi Dədə-Qorqud ensiklopediyası. I cild, Bakı, 2000, səh. 67-68

Qazan xan Qaraca Çobana aşağı təbəqənin nümayəndəsi kimi baxsa, onu incitsə, qədrini bilməsə idi, o, qardaşları ilə birlikdə altı yüz düşmənlə vuruşmadı. Deməli, bu yolda iki qar-

daşını itirən çobanın Qazana sədaqəti, Qazanın çobana səda-

qətindən doğurdu. Ona görə də düşmənin bəylik təklifinə etiraz edən Qaraca çoban deyirdi:

İlaqırkı söyləmə mərə itüm kafir!
İtümlə bir yalaqda yundım içən azgün kafir!
Altındakı alaca atın nə ögərsin,
Ala başlu keçimcə gəlməz mana!
Başındağı tuğulgəni nə ögrəsen, mərə kafir,
Başındağı börkümcə gəlməz mana!
Altmış tutam göndərini nə ögrəsin murdar kafir,
Qızılıçıq dəgenəgitmcə gəlməz mana!
Qılıcuni nə ögərsən, mərə kafir,
Əgri başlı çovkanımcə gəlməz mana!
Biləğündə doqsan oqun nə ögərsən, mərə kafir.
Ala qolu sapanımcə gəlməz mana!
İraqından-yaqınından bərü gəlgil!
Yigitlərin zərbini görgil, andan ötgil!

Göründüyü kimi, Qazan Qaraca çoban kimi oğlunu da döyüşə buraxmaq istəmir. Qazanın düşmən üstünə tək getməsi, dastanda yalnız Qazanla məhdudlaşdırır. Eyni oxşarlığın dastandakı digər qəhrəmanlarda da olduğunu aydın müşahidə edə bilərik. Belə ki, «Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu»nda Səgrək qardaşını xilas etmək üçün Qara təkurun üzərinə tək gedərək onun göndərdiyi altmış, sonra isə 100 nəfəri məğlub edir. Qazlıq Qoca oğlu Yegnək də düşmən üzərinə tək gedir. Hətta döyüş meydanında olan qəhrəmana icazəsiz kömək etmək böyük qəbahət və təhqir hesab olunurdu. Məsələn, «Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyını bəyan edər, xanım, hey-hey» boyunda Selcan xatun Qanturalıya icazəsiz kömək etdiyinə görə «Dəstursızca yağıya girmək bizim eldə eyib olur» deyərək, hətta onu öldürmək istəyir. Eyni halı «Koroğlu»da da müşahidə etmək olur. Deməli, düşmən üstünə tək getmək həm

də qəhrəmanlıq dastanlarının özünəməxsusluğundan, spesifik xüsusiyyətlərindən və dastançılıq ənənələrindən irəli gəldi.

Burada diqqət çəkən başqa bir mühüm məqam da var, Qaraca Çoban yaxşı başa düşürdükü düşmən tərəfdən yağmalanan Qazan xanın evi deyil, oğuzların elidi. Deməli, yağmalanan Vətəndi və Qaraca Çoban cəmiyyətdə tutduğu statusdan asılı olma-yaraq Vətənini qorumağa gedirdi. Vətən isə yalnız Salur Qazanın deyil, həm də Qaraca Çobanındır, bütün oğuzlarındır və onu qorumaq da bütün oğuzların borcudur. Bu mənada Qaraca Çoban bir oğuz olaraq bir tərəfdən özünün də dediyi kimi, «qarınşalarını», digər tərəfdən isə vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirirdi.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı qədim Azərbaycan epik təfəkkürünün yadigarıdır. Bu əsər onu dünya xalqlarının məşhur dastanları ilə müqayisə etmək imkanı verən geniş məzmuna və yüksək bədii keyfiyyətə malikdir” sözlərini şübhə altına alan müəlliflər (C.X.Hacıyev, M.Quluzadə) öz fikirlərini belə yekunlaşdırırı: “Bu kitabı Azərbaycan dastanı adı altında təbliğ edilməsi bizim ədəbiyyatımıza, tariximizə və dilçiliyimizə ciddi ziyan vurmüşdür.

Bizim xalqın qədim dilinin və qədim xalq yaradıcılığının öyrənilməsi üçün bu dilçilik və ədəbiyyat sahəsində bir sədd olmuşdur. Bizim dilçilərimiz qədim keçmiş tədqiq edərək müasir Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsini aydınlaşdırmaq əvəzinə, XI əsrlə kifayətlənilərlər. Lakin, yoldaş Stalinin dahiyanə göstərişlərinə əsaslanaraq, qətiyyətlə təsdiq etmək olar ki, müasir Azərbaycan dilinin tarixi kökləri XI əsrən də xeyli əvvələ gedib çıxır.

Ədəbiyyatşunaslar və tədris müəssisələrinin müəllimləri, bizim mətbuatın qarşısında elmə zidd olan tədqiqatları ifşa etmək məsələsi durur. Bir vaxtlar “Dədə Qorqud” haqqında yazan dilçilər, tarix və ədəbiyyatşunaslar buraxdıqları səhvleri dərin-dən və axıra kimi dərk etməlidirlər. Bu kitabı vurdugu ziyanların qətiyyətlə kökünü kəsmək vaxtı gəlib çatmışdır.

Bu kitabı nəşri Azərbaycan EA və Ədəbiyyat İnstitutunun rəhbərliyi tərəfindən buraxılmış kobud səhv kimi müzakirə olunmalıdır.

Mədəni irsimizin öyrənilməsində burjua-millətçi təhriflərlə yorulmaz mübarizə aparmaq, folklor və ədəbiyyat tarixi sahəsində düşmən antimarksist ideyaların ifşa edilməsi, ədəbiyyat elminə yoldaş İ.V. Stalinin dahiyanə işlərində dilçilik məsələləri üzrə irəli sürürlən fikirlərin dərindən öyrənilməsi və tətbiq edilməsi bizim ədəbiyyatşunasların və tənqidçilərin birinci dərəcəli vəzifələridir”⁵⁰.

Dastanın nəşri və tədqiqi ilə məşğul olan alımlar heç də dilimizin tarixini XI əsrə məhdudlaşdırır. Əksinə, bununla demək istəyirdilər ki, belə bir nəhəng ədəbi abidəsi olan xalqın özü də dili kimi çox qədimdir.

Maraqlıdır ki, həmin illərdə “Dədə Qorqud”a qarşı təqiblər və qədər güclənmişdi ki, vaxtı ilə onu özünün və ya ümumtürk dastanı hesab edənlər artıq bu əsərdən imtina edirdi. Məsələn, Türkmenistan K(b)P MK-nın katibi O.Şixmuradov “Literaturnaya qazeta”nın 27 oktyabr 1951-ci il, 128 (2846) sayılı nömrəsində dərc olunmuş “Qorqud Ata” dastanı türkmen xalqına yaddır” adlı məqaləsində deyir: “...Son illər ərzində bir qrup türkmen ədəbiyyatşunasları “Qorqud Ata” kitabını türkmen xalqının qəhrəmanlıq dastanı kimi səylə təbliğ edirdilər. “Qorqud Ata”nın türkmen xalqına qətiyyən heç bir aidiyiyati yoxdur və ona, onun ruhuna, xarakterinə, adət-ənənələrinə tamamilə yaddır. “Qorqud Ata” bizim respublikada son 5-6 ildə məşhurlaşıb. “Qorqud Ata”nın qısa məzmunu ilk dəfə Türkmenistan Sovet Yazarçılar Birliyinin orqanı olan “Sovet ədəbiyyatı” jurnalında 1945 və 1946-ci illərdə dərc olunub. “Sovet ədəbiyyatı” jurnalının keçmiş redaktoru M.Kosayev və professor B.Karriyev birlikdə “Qorqud Ata”nın “Türkmen variantı” adlanan kitabını nəşr etdirmişlər. Lakin onlar başa düşmürdülər ki, həqiqətdə isə “Qorqud Ata”nın “Türkmen variantı” yoxdur. Hal-hazırda Azərbaycan ictimaiyyəti tərəfindən ifşa olunmuş və Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi yoldaş M.Bağirovun çıxışında tənqid olunmuş “Dədə Qorqud”u M.Kosayev və B.Karriyev türkmen dastanı kimi saxtalasdırmışlar. Saxtakarlar “Dədə Qorqud”un “Türkmen variantı”nda olan tərcümələrində mətnədə

⁵⁰ Литературная газета. 7 июль, 1951

bəzi sözləri atmış və onları türkmənlərə müvafiq sözlərlə əvəz etmişlər. Məsələn, “Qafqaz” sözü əvəzinə “Türkmen variantı”nda “Qazılıq dağı”, “Qara dəniz” əvəzinə “Qara çay” və s.

“Qorqud Ata”nın təbliğ edilməsində Türkmenəşrin baş redaktoru O.Abdalov da günahkardır.

Respublikanın bir qrup ədəbiyyatşunas və dilşünasları “Qorqud Ata”nı böyük səyle təbliğ edirdilər. Ondan hissələr ədəbiyyat jurnallarında, səlnamələrdə dərc olunurdu, ədəbiyyat dərsliklərinə daxil edilirdi. 1950-ci ildə Türkmenövlət nəşriyyatı M.Kosayev tərəfindən tərtib edilmiş, redaktoru isə B.Karriyev olan “Qorqud Ata”nın əlyazmasını dərc etdirmişdir. Beləliklə, bir neçə il türkmen xalqına düşmən olan, özündə pantürkizm və burjua millətçilik ideyalarını birləşdirən bu əsər geniş yayılmışdır...

...Hətta partiya mətbuatının “Dədə Qorqud” haqqında çıxışından sonra da M.Kosayev və B.Karriyev “Dədə Qorqud”dan guya ki, öz prinsipiallığı ilə fərqlənən “Türkmen variantı”nın olmasını sübut etməyə çalışırdılar. B.Karriyev təsdiq edirdi ki, “Qorqud Ata” Orta Asiya şəraitində yaranmış və sonra buradan Qafqaza köçmüş və orada da müxtəlif zərərli qatlarla zibillənmişdir.”

Çıxışında O.Şixmuradov türkmen xalqına yad olan “Qorqud Ata”nın təbliğ olunmasında və yayılmasında Respublika Yaziçilar İttifaqının, Türkmen Dövlət Nəşriyyatının, Dil və Ədəbiyyat Institutunun, Maarif Nazirliyinin rəhbərlərini siyasi sayıqlılarının aşağı olmasına günahlandırmış və onların bir çoxunu cəzalandırmışdır: “Aşqabad partiya fəallarının yığıncağında (fevral, 1952), K(b)P-nin XI qurultayında (sentyabr, 1951), K(b)P MK plenumunda (yanvar, 1953) və başqa yığıncaqlarda “Dədə Qorqud”u Türkmenistanda nəşr edən, onun haqqında araşdırmalar aparan, ümumən qədim türkmen folkloru ilə məşğul olan Məti Kosayev, Baymühəmməd Qarriyev, O.Abdalov, A.Kekilov kimi görkəmli alımlar “xalq düşməni” adlandırıldı”⁵¹.

⁵¹ “Azadlıq” qəzeti, 21 may, 1999 («Kitabi-Dədə Qorqud» ilə bağlı dəyəri araşdırmalarının müəllifi olan prof. X.Koroğlu dastan ilə bağlı aparılmış yasaq-

O.Şixmuradovun sözləri ilə M.C.Bağirovun fikirləri arasında paralelik aparsaq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dastanın yasaqlanması ideyası vahid ssenariyə uyğun olaraq mərkəzin – Moskvanın tapşırığı ilə həyata keçirilmişdir.

Ədalət naminə demək lazımdır ki, Azərbaycanda “Kitabi-Dədə Qorqud”u nəşr etdirən, tədqiqat aparanlar və onun motivləri əsasında bədii əsərlər yananlar təqnid atəşinə tutulsalar da, təqib və təzyiqlərə məruz qalsalar da, həbsxana künclərinə atılmışdır. Hətta onlar içərisində bu dastanın Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu üzərində israrla dayananlar da oldu. Ona görə də, həmin sənət adamları dövrünü təqnidçiləri tərəfindən “burjua millətçiliyi qalıqlarının ayrı-ayrı ədəbiyyatşunaslarının, xüsusən qədim və orta əsr ədəbiyyatı ilə məşğul olan alimlərimizin elmi fəaliyyətinin” axıradək ifşa olunmaması kimi qiymətləndirildi. Cəfər Xəndan Hacıyev yazırıdı: “Yalnız bunu demək kifayətdir ki, “Dədə Qorqud” və ədəbiyyat tariximizin bir sıra problematik məsələlərinin həllində səhvər buraxan Ə.Dəmirçizadə, H.Arası, M.Rəfili, F.Qasimzadə və başqa yoldaşlar hələlik öz yeni əsərlərində bu nöqsanlardan necə uzaqlaşdıqlarını geniş oxucu kütlələrinə bildirməmişlər”⁵².

Əslində, Cəfər Xəndan Hacıyevin bu fikirləri öz qaynağını Azərbaycan yazıçılarının may ayında keçirdiyi ümumi yiğincığında səslənən aşağıdakı sözlərdən alırıdı: “Yazıcılarından M.İbrahimov və S.Vurğun özlərinin bir sıra məqalələrində və çıxışlarında “Dədə Qorqud” eposunu Azərbaycan xalqının qədim ədəbi abidəsi kimi tərifləmişlər. Lakin M.İbrahimov, S.Vurğun, M.Rzaquluzadə, M.Rəfili və başqaları yiğincaq qarşısında öz səhvərini etiraf etdikləri halda, H.Arası səmimi danışmamış, təqniddən boyun qaçırmaga və öz kobud səhvərini malalamağa cəhd etmişdir”⁵³.

lanmalardan söhbət düşəndə qeyd edirdi ki, həmin illərdə o, Aşqabatda yaşa-
mış və bəlli təqiblərdən uzaqlaşmaq məqsədilə Moskvaya köçmüş, akad. Kar-
riyev isə həbs olunmuşdur – Red)

⁵² «Ədəbiyyat qəzeti», 17 avqust, 1951, № 23

⁵³ «Ədəbiyyat qəzeti», 5 may, 1951, № 13

Digər tərəfdən, C.X.Hacıyevin məqaləsini çap etdirdiyi «Ədəbiyyat qəzeti»nin 5 iyun 1951-ci il sayında “Ədəbiyyatşü-naslığımızın bəzi məsələləri haqqında” başlıqlı yazıda M.Rəfili “bu xüsusda ciddi səhvər buraxdığını və bu feodal eposunu idealizə etdiyini” etiraf edir, H.Arası, Ə.Dəmirçizadə, M.Rza-quluzadə və başqalarını təqnid atəşinə tuturdu: “İlk dəfə “Kitabi-Dədə Qorqud”u Həmid Arası nəşr etmiş və bu barədə məqalə yazılmışdır. H.Arasıının ən böyük səhvi burdadır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilini süni bir şəkildə dəyişmiş, saxtakarlıqla məşğul olmuşdur. Əsərin rusca çapı da 1950-ci ildə H.Arası və M.Təhmasibin tərtibi ilə nəşr edilmişdir. Mikayıł Rzaquluzadə isə “Kitabi-Dədə Qorqud” motivlərindən ruhlanaraq zərərli, süni və uydurma hekayələr yazmış və onu yaymaqdə canfəşanlıq göstərmişdir. Ə.Dəmirçizadə kitablarında və dil tarixinə aid mə-qalələrində “Kitabi-Dədə Qorqud”u Azərbaycan dilinin kökü, bünövrəsi kimi götürməklə kifayətlənməyərək, “Qaraca çoban” adı ilə zərərli bir pyes də yazmışdır. Əli Sultanlı da Azərbaycan Pedaqoji İnstututunun “Əsərləri”ndə bu feodal eposunu “tipik bir qəhrəmanlıq dastanı” kimi qələmə vermişdir. Hətta, o, belə bir elmi nəticəyə gəlmişdir ki, “bu qədim Azərbaycan dastanı epik, lirik, drama ədəbi növlərini özündə birləşdirmişdir”. Əli Sultanlı dramın başlangıcını belə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da axtarır”⁵⁴.

Beləliklə də, Moskvanın göstərişinə əsasən respublika başçıları səviyyəsində təqnid atəşinə tutulan 1300 yaşı “Dədə Qorqud” “zərərli” və «mürtəce» bir əsər kimi 1951-ci ildə yasaq edildi. Biz yuxarıda dövri mətbuatda «Dədə Qorqud»un necə və nədə ittiham edilməsi ilə bağlı ətraflı bəhs etdik. Şübhəsiz ki, bu deyilənlər məsə-lənin görünən tərəfləri idi və alt qatda daha ciddi siyasi proseslər gedirdi. Alt qatda gedən prosesləri izləyə bilsək, onda «Kitabi-Dədə Qorqud»un nə üçün ittiham edildiyinə də aydınlıq götərə bilərik.

1. Marksizmin klassik irsə baxışları. Proletariatın dahi rəhbəri V.İ.Lenin tərəfindən ədəbiyyatın və sənətin qarşısında böyük bir sual qoyulmuşdu: «Klassik irsə necə yanaşmalı» və

⁵⁴ «Ədəbiyyat qəzeti», 5 iyun 1951, № 16

«Klassik irsdən necə imtina etməli»? Bu meyarlara söykənərək ədəbiyyata və sənətə «proletar işinin bir vintciyi», təkərciyi kimi baxanlar sosializm modeli hazırladılar. Bu modelə uyğun gələn əsərlər və şəxsiyyətlər mütərəqqi, uyğun gəlməyənlər isə mürtəce elan edildi. Sovetləşmənin ilk günlərində nəşət edən bu proses 1940-ci illərin sonu və 1950-ci illərin əvvəllərində yeni vüset aldı. Klassik ədəbiyyat, xüsusilə də sufizm, hürufizm, müridizm, bütövlükdə təriqət ədəbiyyatı yeni hücumlara məruz qaldı. Bu dəfə də Azərbaycanda önə keçən, dirijor çubuğunu ilk əla alan M.C.Bağirovun özü oldu. O «Azərbaycan ziyalılarının növbəti vəzifələri haqqında» əsərində yazırırdı: «Bu və ya digər ictimai hərəkatın və bu hərəkatda iştirak edən xadimlərin rol və əhəmiyyətinə bəzək vermək cəhdləri marksizm-leninizmə zidd olub, düşmənlərimizə kömək edir»⁵⁵. Sosializmin düşmənlərini üzə çıxarmaq üçün tənqidin yaritmaz fəaliyyəti qəzet səhifələrində geniş işıqlandırıldı.

1950-ci ilin ortalarında Azərbaycanda mənəvi və ideolojielmi mühit dəhşətli bir hadisədən sarsıldı: Azərbaycan Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Heydər Hüseynov Mərdəkandakı bağ evində özünü qətlə yetirdi. Repressiv qəsd birinci dəfədir ki, vahiməli Bayıl qalasında, yaxud Nargində yox, Abşeronda, açıq havada baş tutdu. Görkəmli alim və ictimai xadim H.Hüseynovun 1949-cu ildə “XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” adlı əsəri ciddi nəzəri-tarixi və fəlsəfi məziyyətlərinə görə Moskvada, SSRİ Dövlət Mükafatı Komitəsi tərəfindən Stalin mükafatına layiq görülmüşdü. Azərbaycan MK-nin Plenumunda Mir Cəfər Bağırovun məxsusi məruzəsindən sonra mükafat geri alındı və müəllif tarixi, sosial-fəlsəfi hadisələri, xüsusilə də müridizmi, Şamil hərəkatını idealizə etməkdə, saxtalaşdırmaqdə ittiham olundu və bu ittiham intiharla nəticələndi.

Klassik irsə nihilist münasibət nəticəsində Nəsimi yaradıcılığındaki hürufizm və sufizm meylləri, eləcə də Məhəmməd peyğəmbər, Əli və 12 imamın yolunu «haqq yolu» hesab etməsi,

Şah İsmayıllı Xətainin sah və fateh olması, dini məzmunlu şeirlər yazması, A.Bakıxanovun idealistliyi ədəbi tənqidin diqqətindən yayındığına görə tənqid hədəfinə çevrildi. H.Araklı, M.Rəfili, Ə.Məmmədov, H.Oruceli, Ə.Səidzadə, M.A.Dadaşzadə, Ə.Dəmirçizadə və başqalarına klassikləri öyrənərkən marksizm-leninizm prinsiplərindən çıxış etmək tapşırığı verildi.

Oğuz türklərinin kimliyi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” da milli mənəvi əxlaqi və dini dəyərlərimizi özündə yaşatlığına görə marksizm-leninizmə zid bir əsər kimi ədəbi səhnədən (müvəqqəti də olsa) yığışdırıldı.

2. Türkün özünə qayıdış çağırışı. Dastanda oğuzun (Türkün) mənşeyindən, məişət tərzindən tutmuş qəhrəmanlıq, cəngavərlik tarixinə, hətta coğrafi ərazi və məkanına qədər hər şey öz əksini tapır. Lakin bütün bunların içindən bir ana xətt də keçir: Qorqud Atanın son boydakı “Türkün türkə inamı, əcdada, babaya etiqadı və dəstəyi itəndə vurduğu fəsad” mesajı. Türklərin möglubiyyəti də bu, “inam və dəstək” itəndə, türk türkə güvənməyəndə, “İç Oğuz Dış Oğuza ası olanda” baş verir. Bu zaman Türkün qılıncı yadi, özgəni yox, geni, söykökü, özünü kəsir. Bu mesaj və ismaric Oğuzla məhdudlaşdırır, türk dünyasına ünvanlanır. Dədə Qorqudun müqəddəs nəsihət və vəsiyyəti nəsillərə çatmayanda Teymurlənglə Yıldırım Bəyazid, Şah İsmayılla Sultan Səlim... qarşıdurması yaranır, bütün hallarda qırılan və zəif düşən türk olur. Deməli, ən böyük tarixi tragik-dramatik situasiya qılınc, nizə və qalxan, eləcə də onları əlində tutan sərkərdə və döyüşçü genin, etnosun, xalqın sıpərinə çevriləndə, ona qənim kəsiləndə baş verir. Bu nəsihətin növbəti türk sərkərdələrinə çatmaması və buraxılmış səhvələrin, töredilmiş faciələrin növbəti dəfə təkrarlanması, Türkün bir mənəvi bayraq altında birləşməməsi üçün onun “dədə kitabı” - “Kitabi-Dədə Qorqud” “burjuy”, “pantürkist” elan edilərək yasaqlanır. Başqa sözlə, Qorqudun vəsiyyətlərini onun nəvələrindən uzun müddət tarix, zaman indi isə bolşeviklər gizlətmək istəyirdilər.

⁵⁵ Bağırov M.C. «Azərbaycan ziyalılarının növbəti vəzifələri haqqında». Azərnəşr, 1950, səh. 34

O.Şixmuradovun sözləri ilə M.C.Bağırovun fikirləri arasında paralelik aparsaq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dastanın yasaqlanması ideyası vahid ssenariyə uyğun olaraq mərkəzin - Moskvanın tapşırığı ilə həyata keçirilmişdir.

Ədalət naminə demək lazımdır ki, Azərbaycanda "Kitabi-Dədə Qorqudu" nəşr etdirən, tədqiqat aparanlar və onun motivləri əsasında bədii əsərlər yazanlar təqnid atəşinə tutulsalar da, təqib və təzyiqlərə məruz qalsalar da, həbsxana künclərinə atılmışdır. Hətta onlar içərisində bu dastanın Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu üzərində israrla dayananlar da oldu. Ona görə də, həmin sənət adamları dövrünün təqnidçiləri tərəfindən "burjua millətçiliyi qalıqlarının ayrı-ayrı ədəbiyyatşunaslarını, xüsusən qədim və orta əsr ədəbiyyatı ilə məşğul olan alimlərimizin elmi fəaliyyətinin" axıradək ifşa olunmaması kimi qiymətləndirildi. Cəfər Xəndan Hacıyev yazırı: "Yalnız bunu demək kifayətdir ki, "Dədə Qorqudu" və ədəbiyyat tariximizin bir sıra problematik məsələlərinin həllində səhvələr buraxan Ə.Dəmirçizadə, H.Arası, M.Rəfili, F.Qasimzadə və başqa yoldaşlar hələlik öz yeni əsərlərində bu nöqsanlardan necə uzaqlaşdıqlarını geniş oxucu kütlələrinə bildirməmişlər"⁵².

Əslində, Cəfər Xəndan Hacıyevin bu fikirləri öz qaynağını Azərbaycan yazıçılarının may ayında keçirdiyi ümumi yiğincığında səslənən aşağıdakı sözlərdən alırdı: "Yazıcılarından M.İbrahimov və S.Vurğun özlərinin bir sıra məqalələrində və çıxışlarında "Dədə Qorqudu" eposunu Azərbaycan xalqının qədim ədəbi abidəsi kimi tərifləmişlər. Lakin M.İbrahimov, S.Vurğun, M.Rzaquluzadə, M.Rəfili və başqları yiğincaq qarşısında öz səhvələrini etiraf etdikləri halda, H.Arası səmimi danışmamış, təqniddən boyun qaçırmaga və öz kobud səhvələrini malalamağa cəhd etmişdir"⁵³.

lanmalardan söhbət dülşəndə qeyd edirdi ki, həmin illərdə o, Aşqabatda yaşamış və bəlli təqiblərdən uzaqlaşmaq məqsədilə Moskvaya köçmüş, akad. Karriyev isə həbs olunmuşdur - Red)

⁵² «Ədəbiyyat qəzeti», 17 avqust, 1951, № 23

⁵³ «Ədəbiyyat qəzeti», 5 may, 1951, № 13

Digər tərəfdən, C.X.Hacıyevin məqaləsini çap etdirdiyi «Ədəbiyyat qəzeti»nin 5 iyun 1951-ci il sayında "Ədəbiyyatşunaslığımızın bəzi məsələləri haqqında" başlıqlı yazıda M.Rəfili "bu xüsusda ciddi səhvələr buraxdığını və bu feudal eposunu idealizə etdiyini" etiraf edir, H.Arası, Ə.Dəmirçizadə, M.Rzaquluzadə və başqalarını təqnid atəşinə tuturdu: "İlk dəfə "Kitabi-Dədə Qorqudu" u Həmid Arası nəşr etmiş və bu barədə məqalə yazımışdır. H.Arasıının ən böyük səhvi burdadır ki, "Kitabi-Dədə Qorqudu"un dilini süni bir şəkildə dəyişmiş, saxtakarlıqla məşğul olmuşdur. Əsərin rusca çapı da 1950-ci ildə H.Arası və M.Təhmasibin tərtibi ilə nəşr edilmişdir. Mikayıł Rzaquluzadə isə "Kitabi-Dədə Qorqudu" motivlərində ruhlanaraq zərərli, süni və uydurma hekayələr yazmış və onu yaymaqdə canfəşanlıq göstərmişdir. Ə.Dəmirçizadə kitablarında və dil tarixinə aid məqalələrində "Kitabi-Dədə Qorqudu" u Azərbaycan dilinin kökü, bünövrəsi kimi götürməklə kifayətlənməyərək, "Qaraca çoban" adı ilə zərərli bir pyes də yazmışdır. Əli Sultanlı da Azərbaycan Pedaqoji İnstytutunun "Əsərləri"ndə bu feudal eposunu "tipik bir qəhrəmanlıq dastanı" kimi qələmə vermişdir. Hətta, o, belə bir elmi nəticəyə gəlmişdir ki, "bu qədim Azərbaycan dastanı epik, lirik, drama ədəbi növlərini özündə birləşdirmişdir". Əli Sultanlı dramın başlanğıcını belə, "Kitabi-Dədə Qorqudu"da axtarır"⁵⁴.

Beləliklə də, Moskvanın göstərişinə əsasən respublika başçıları səviyyəsində təqnid atəşinə tutulan 1300 yaşı "Dədə Qorqudu" "zərərli" və «mürtəce» bir əsər kimi 1951-ci ildə yasaq edildi. Biz yuxarıda dövri mətbuatda "Dədə Qorqudu"un necə və nədə ittiham edilməsi ilə bağlı ətraflı bəhs etdik. Şübhəsiz ki, bu deyilənlər məsələnin görünən tərəfləri idi və alt qatda daha ciddi siyasi proseslər gedirdi. Alt qatda gedən prosesləri izləyə bilsək, onda «Kitabi-Dədə Qorqudu»un nə üçün ittiham edildiyinə də aydınlıq gətirə bilərik.

1. Marksizmin klassik irsə baxışları. Proletariatın dahi rəhbəri V.I.Lenin tərəfindən ədəbiyyatın və sənətin qarşısında böyük bir sual qoyulmuşdu: «Klassik irsə necə yanaşmalı» və

⁵⁴ «Ədəbiyyat qəzeti», 5 iyun 1951, № 16

3. Erməni amili. Ermənilər milli mənəvi dəyərləri və ya mədəniyyət abidələrini özəlləşdirərkən əsasən aşağıdakı principdən çıxış edirdilər:

Birinci, başqa xalqlara, xüsusilə də azərbaycanlılara və gürcülərə məxsus ədəbi-mədəni abidələri özünükü elan etmək;

İkinci, modifikasiya edərək onları dəyişdirmək.

Üçüncü, özəlləşdirə bilmədiklərini özlərinin və ya başqalarının əli ilə məhv etmək;

Dördüncü, müxtəlif şayiələr yaymaqla yerli əhalinin öz əli ilə məhv etmək (məsələn, Azərbaycanda daşdan yonulmuş qoçların içərisində qızıl və ya qiymətli əşya gizlədildiyi uydurmasını ortaya ataraq yerli əhalinin əli ilə həmin abidələri məhv etmək).

Beşinci, min bir fitnə-fəsadla ələ keçirdikləri ərazilərdəki toponomik adları dəyişdirmək və özlərinin bu torpaqlardakı təxminən 200 illik tarixlərini 200000 il qabağa çəkmək.

Fikrimizcə, ermənilərin bu əsəri məhv etmə cəhdlərinin əsas səbəbi də “Dədə Qorqud”un coğrafiyası ilə bağlı idi. Vaxtı ilə V.V.Bartold yazırkı ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” çok çətin ki, Qafqaz mühitindən kənardə yaranmış olsun⁵⁶. Görkəmlü şərqşünas alim V.V.Bartoldun dediyi Qafqaz mühitində ermənilər nə etnos, nə xalq, nə də dövlət kimi görünmür. Dastanda Oğuzların Gürcüstanla həmsərhəd olduğu göstərildiyi halda, bu gün ermənilərin məskunlaşlığı Azərbaycan ərazilərində onların yaşamadığı göstərilir. Bu da ermənilərin həyata keçirmək istədikləri uydurma “Böyük Ermənistən” ideyasının reallaşmasına mane olurdu. Ona görə də onlai türk xalqlarının tarix, coğrafiya, fəlsəfə, psixologiya, ədəbiyyat dövlətçilik, əxlaq, hüquq... dərsliyi və himni olan bu mənəvi sərvət hər vəchlə ədəbi-bədii, elmi səhnədən çıxarmağa çalışırdılar.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un “Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsac olduğu boy”da Oğuz elinin bəylərbəyi Qazan xan “alpanlar başı” adlandırılır. “Qazlıq qoca oğlu Yegnək boyu”nda bir daha eyni soy adı (etnonim) ilə rastlaşıraq. “Ağ-boz atlar çapdırır alpanlar gör-

⁵⁶ Бартолд В.В. Тураецкий эпос и Кафказ / «Книга моего деда Коркута». М. – Л., 1962, с. 116

düm. Ağ aşılı alpları yanına saldım”. Göründüyü kimi, KDQ dastanda aydın şəkildə yazılır ki, Alpan/Alban oğuzlara məxsusdur. Bu da ermənilərin Albanları və Alban abidələrini birmənali şəkildə özəlləşdirmə siyasetinə yad idи. Digər tərəfdən, dastanda adları çəkilən bir çox toponomik adlar və abidələr (Göyçə mahalı, Göyçə gölü, Cızıqlar, Ağqaya, Ağca qala, Altuntağ yaylağı, Ağlağan dağı, Ayğır bulağı...) indi də ermənilərin əraziləri kimi göstərilir. Dastanın bu şəkildə yayılması ermənilərin maraqlarına zidd olduğundan onu millətçi, burjua nümunəsi kimi təqdim etməyə və ədəbi səhnədən çıxarmağa əsas verirdi. Yuxarıda göstərdiyimiz H.Əmirxanyanların narahatlığı da bunlardan qaynaqlanırı. Təecüb doğuran odur ki, 1950-ci illərdə “zərərli və mürtəce bir əsər” kimi “Kitabi-Dədə Qorqud”dan SSRİ-də yaşayan bütün türklər imtina edirdi (daha doğrusu, imtina etdirilirdi). Maraqlı, eyni zamanda təəccübüldür ki, 1970-ci illərdə R.A.Baqramyan «Kitabi-Dədə qorqud»un dilində olmayan erməni sözləri axtarır (hətta tapır), 1980-ci illərin sonunda isə “Kitabi-Dədə Qorqud”a türklərə yanaşı ermənilər də şərik çıxır. Hətta erməni cızmaqaraçısı N.Təhmizyan 1989-cu ildə qusan (aşiq) sənətindən bəhs açarkən yazırkı ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının bir hissəsi (yəqin ki, bir müddət dən sonra yazacaqlar hamısı – C.Q.) ermənilər tərəfindən yazılmışdır⁵⁷. Fikir verin, əvvəl söz axtarılır, sonra bir qismində şərik çıxılır, və nəhayət sonda hamısına yiylənmək, sahib çıxməq istəyirlər. Bütün bunlar göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un yasaqlanmasında ermənilərin də böyük “xidmətləri” olmuşdur.

4. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yasaqlanmasının imperiya-nın əyalət-müstəmləkə düşüncəsindən doğması. Məlumudur ki, həmişə və hər yerdə imperiya maraqları gündən SSRİ rəhbərliyi mənşə və şəcərə məssələsinə xüsusi fikir verirdi. Fikrimizcə, azərbaycanlıların gəlmə elan edilməsi ideyası da buradan qaynaqla-

⁵⁷ Bax. Rafiq İmrani. Muğam tarixi. I cild. Bakı, 1998, səh. 57; Tagmizyan N. Ob armeno-perseidsko-tadzhikskikh muzikalnykh vzaimosvazyakh v drevnosti. – В сб.: Борбад, эпоха и культурные традиции. Душанбе: Дониш, 1989, с. 79 (Erməni dilli nəşrlərdə «tacik» istilahi «türk» anlamındadır – Red.)

nirdi. Akademik İsa Həbibbəyli haqlı olaraq yazır ki, «Dünyanın yenidən qurulduğu indiki günlərdə ilk növbədə «Dədə Qorqud» dastanının əhatə etdiyi dövrün və bu nadir folklor abidəsinin yaranma tarixinin bir daha dəqiqləşməsinə ciddi ehtiyac vardır. Bu məsələ «Dədə Qorqud»un timsalında türk xalqlarının mənşəyini, soykökünü müəyyən etmək saridian ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Çünkü müstəqillik qazanana qədər Azərbaycan soykökü məsələsini araşdırarkən üstüortülü vasitələrlə özünü hakim millət elan etmiş rusların etnogenezisindən irəli getməyə maneçilik tərodilmişdir. Bize məlum olduğuna görə uzun illər ərzində Türkiyədə də xalqın qədimliyinin tədqiqi məsələsinin üzərində müəyyən Avropa təzyiqi mövcud olmuşdur. Bütün bunların nəticəsidir ki, eksər mənbələrdə «Dədə Qorqud» dastanlarının daha qədim tarixə malik olduğu unutdurulmuş, bu nəhəng folklor abidəsinin IX-XII əsrlərin məhsulu kimi meydana çıxmazı haqqında mülahizələr geniş yayılmışdır»⁵⁸. Bü fikrin davamı kimi, yeri gəlmışkən onu da qeyd etməliyik ki, Qərbi-Avropa alımları hər vəchələ çalışıblar ki, «Avesta»nın tarixi «Bibliya»dan qabağa keçməsin.

⁵⁸ Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, Nurlan, 2007, səh. 9 (Ötən yüzilliyyin 60-ci illərindən başlayaraq tədqiqatçılar «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində erməni mənşəli sözləri axtarmağa səy göstərmişlər. F.e.n., dosent Əkbər Yerevanlı abidənin dilində təsadüf edilən «taqavor» (təkur), «sur», «əznəvur» istilahlarını erməni köklü anamlar kimi izah etməyə çalışmış, eyni zamanda belə bir qənaətə gəlmişdir ki, «təkur» (taqavor) «... ermənilərdən götürülsə də onlara aid edilməmişdir». (Ə.Yerevanlı. Azəri-erməni ədəbi əlaqələri, İrəvan, «Hayastan» nəşriyyatı, 1968, səh. 164-166). 70-ci illərin əvvəllərində isə prof. R.A.Baqramyan «Kitabi-Dədə qorqud»un dilində erməni sözləri) məqaləsi ilə abidənin dilində işlənmiş 19 erməni mənşəli sözün olmasına müəyyənləşdirmişdir. Prof. F. Ağasıoğlu və prof. K.V.Nərimanoğlu «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində erməni sözləri varmı?» mütərək araşdırımlarında zəngin elmi qaynaqlara söykənərək R.Baqramyanın irəli sürdüyü müddəələri təkzib etmişlər. (Vəliyev K.N., Cəlilov F.A. «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində erməni sözləri varmı?». ADU-nun «Elmi Əsərləri». Dil və Ədəbiyyat seriyası, 1975, № 5, səh. 34-43; Vəliyev K. Sözlən sehri, Bakı, Yaziçi, 1986, səh. 142-154.; F. Ağasıoğlu. Azəri xalqı, Bakı, «Çıraq» nəşriyyatı, 2005, səh. 356-367 – Red.)

Əlbəttə, belə nümunələrin sayını artırmaq da olar. Həqiqətən də, o illərdə belə qadağalar çox olurdu. Maraqlıdır ki, bəzən imperiya idarə edənlər xalqın kino tarixi ilə bağlı məsələlərə də müdaxilə edir və çalışırdılar ki, mövcud faktları təhrif etsinlər. Belə ki, 1976-ci ildə «Neft və milyonlar səltənətində» filminin 60 illiyinin keçirilməsinə etiraz edən SSRİ Dövlət Kinomatoqrafiya Komitəsinin sədri bildirirdi ki, «məgər Azərbaycanın kino tarixi Rusiyanıkindan qədimdir». Imperiyanın tarixindən qədim və şəxsiyyətlərindən güclü heç nəyin mövcud olmadığı stereotipini, qəlibini dağıtmak və tariximizi təhriflərdən qorumaq üçün, yenə də köməyə Heydər Əliyev gəldi. Yalnız onun işə qarışması nəticəsində ehkamlar dağıdıldı. Azərbaycan kinosunun 60 illiyi geniş və təntənəli şəkildə qeyd edildi⁵⁹. Həmin illərdə imperiya haqqını müdafiə edənləri, tarixini təhriflərdən qorumağa çalışanları, müstəqil düşüncəyə malik olan və marksçı-leninçi baxışlar sistemini ehkam kimi qəbul etməyənləri dissident elan edərək müxtəlif vasitələrlə məhv etməyə çalışırdı. Göründüyü kimi, «Kitabi-Dədə Qorqud»un yasaqlanmasının əsas səbəblərindən biri də Moskvanın maraqlarını təmin etməməsilə bağlı idi. Çünkü, «Dədə Qorqud» müstəqillik, el-yurd birliyi, dövlətçilik düşüncəsinin daşıyıcısıdır⁶⁰. Ona görə də, Azərbaycan və Anadolu türklərinin, qaqauzlarının və türkmənlərin ortaq mədəniyyət nümunəsi olan, onların tarixini, coğrafyasını, psixologiyasını, dilini, dinini, adət-ənənələrini, bir sözlə, ruhunu eks etdirən belə bir bədii salnaməsini Sovet imperiyası özünün düşüncə tərzinə və yeritdiyi siyasetə zidd, yad bir kitab kimi yasaqlamalı idi. Əslində, yuxarıda dediyimiz üst və alt qatda gedən proseslərin mahiyyətində çox ciddi bir məsələ də dayanırdı. *Fikrimizcə, burada məqsəd qısqanlıq, mənşəyin qədimliyi ilə yanaşı türkləri öz epos mədəniyyətindən uzaq Salmaq idi.* Çünkü imperyia klassiklərin – Puşkinin, Tolstoyun, Dostoyevskinin, Şekspir... timsalında yaxşı bilirdi ki, böyük ədəbiyyat keçmiş

⁵⁹ Heydər Əliyev və kino. «Sinematoqraf» jurnalı. Bakı, 2002, səh. 3

⁶⁰ Nəbiyev B, Qarayev Y. Xalq mənəviyyatının güzgüsü (Kitabi-Dədə Qorqud), Bakı, 1999, səh. 7

«KİTABİ-DƏDƏ QORQUD»A İKİ RƏSMİ MÜNASİBƏT

Azərbaycanda «Kitabi-Dədə Qorqud»a dövlət rəsmiləri səviyyəsində iki dəfə münasibət bildirilmişdir. Birinci Mir Cəfər Bağırovun, ikincisi isə Heydər Əliyevin rəsmi münasibəti.

Birinci rəsmi münasibət: «Bu yaxınlarda Azərbaycan Sovet Yazarları İttifaqı öz növbəti məsələlərini müzakirə etdiyi zaman, «Dədə Qorqud» kitabının qiymətləndirilməsinə təmamilə düzgün yanaşmışdır. Bəzi ədəbiyyatşunaslar və yazıçılar siyasi sayıqlığını və məsuliyyət hissini itirək uzun illər ərzində bu zərərli, xalqa zidd kitabı Azərbaycan eposu adı ilə təbliğ etmişlər. «Dədə Qorqud» xalq eposu deyildir. Bu kitab başdan-başa soyğunçuluq və qırğın məqsədilə Azərbaycana gələn oğuz köçəri tayfalarının hakim yuxarı təbəqəsini tərifləməyə həsr edilmişdir. Bu kitab tamamilə millətçilik zəhəri ilə doludur, müsəlman olmayan başqa xalqlara, əsasən qardaş gürcü və erməni xalqlarına qarşı yazılmışdır.

Bu kitabın nəşr olunması Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası rəhbərlərinin və Ədəbiyyat İnstytutunun kobud bir siyasi səhvi hesab edilməlidir.

Yoldaşlar, ideoloji təhriflərə və burjuva millətçiliyi təzahür-lərinə qəti son qoymaq və marksizm-leninizmə zidd ideologiya yayılanları amansızlıqla ifşa etmək və onlara divan tutmaq lazımdır» (Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının XVIII qurultayında Azərbaycan K(b)P MK-nin işi haqqında M.C.Bağırovun hesabat məruzəsindən)⁶¹.

Təbii ki, M.C.Bağırovun bu «münasibəti» və divan tutmaq tələbi (əmri) bütövlükdə Azərbaycan sovet auditoriyasına yönəlmış «direktiv», göstəriş idi. Rəsmi elmi və ictimai münasibət bu «direktiv» əsasında qurulmalı idi. Lakin «direktivin» hər bir tezisi, sadəcə, ideoloji yalan, böhtan, qəzəb ifadəsi olmaqla qalmır, eyni zamanda poetik-elmi yanaşma tezisləri kimi elmi fikir

⁶¹ "Kommunist" qəzeti, 1951, 26 may

inkar edəndə yox, əksinə ondan qaynaqlananda, daha doğrusu, onun içindən çıxanda, bətnindən doğulanda, əcdadla çağdaş nəsil arasında ünsiyyət yaradanda sinifiliyini, konyukturluğunu, partiyalılığını, sosialist realizmini itirir. Ele böyük və modern ədəbiyyat da (hətta xalq və dövlət də) bu zaman – tarixə, yaddaşa, epos mədəniyyətinə sədaqət nümayiş etdirəndə, bu dəyərlərə yiyələnəndə yaranır və yaşayır. Ona görə də klassik irsi möhv edir və rusların, ermənilərin daha qədim olduqlarını sübut etməyə çalışırdı.

5. Dastanın yasaqlanması Oğuzların müstəqil yaşamaq düşüncəsi ilə bağlıdır. Dastanın aşılılığı əsas qayə və amal özgürlük, azad və hürr yaşamaq, müstəqillikdir. Oğuz elinin başına bir iş gələndə onlar birləşib öz yurdlarını azad edirdilər, işğala, itaət dözmürdülər. Fikrimizcə, bax bu, birlik, həmrəylik və müstəqillik idı bolşevizmi narahat edən, qorxudan. «Kitabi-Dədə Qorqud»un yasaqlanmasına səbəb olan amillərdən biri və bəlkə də birincisi bu idi.

Başqa bir mühüm məqam ondan ibarətdir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» bizi ümumtürk mədəniyyəti ilə sıx bağlayır və yalnız oğuznamə deyil, həm də türknamə funksiyasını yerinə yetirirdi. Yəni bu dastan ümumkökdən, türklükdən qaynaqlandığına görə yalnız oğuzların deyil, bütün türklərin mədəniyyət nümunəsi kimi meydana çıxırı. Ümumtürk və ümumislam mədəniyyətinə isə sovet totalitar rejimi özünün «pantürkist» və «panislamist» möhürünnü çıxdan vurmuşdu. Bu dastanı yasaqlayan amillərdən biri də bəşəriliyə aparan yolun marksizmdən, leninizmdən deyil, millilikdən, türklükdər keçməsi, içinde türkün əxlaqını, türkün düşüncə tərzini, türkün dövlətçilik tarixini, türkün mənəviyyatını, türkün ruhunu yaşatması idi.

Deyilənlərin yekunu kimi qeyd etmək olar ki, 1920-1950-ci illərin repressiyalarının qurşunları əvvəlcə milli mənəvi dəyərlərə – dilə, əlibaya, adət-ənənələrə, klassik ədəbi-mədən irsə, dinə, folklor – «Dədə Qorquda», «Koroğlu»ya sonra isə milli düşüncə sahibləri olan mütəfəkkir şəxsiyyətlərə dəydi. Bu qurşunlar Azərbaycanın mənəvi dəyərlərinə və mənəviyya adamlarına ciddi zərbələr və zədələr vursa da bu yaddaşla çağdaş zaman və irlə varis arasındaki əlaqələri qıra bilmədi.

dövriyyəsinə daxil edilir. Əslində M.C.Bağirovun bu direktivi yalnız, KDQ-a deyil, bütövlükdə oğuznamələrdən, milli kimlikdən imtinaya yönəlmüşdi və bu, o dövrde «Kitabi-Dədə Qorqud», eləcə də digər milli eposlarımıza münasibətin nəzəri-metodoloji əsasını təşkil edirdi. Bu cəhətdən rəsmi münasibət bu gün «nəzəri-poetik» tezislər kimi diqqəti daha çox cəlb edir.

Bu cəhətdən ilk növbədə «Kitabi-Dədə Qorqud»un Azərbaycan dastanı olmaması haqqında tezis əlamətdardır. Bu, bütövlükdə yalan bir yanaşma olub, Azərbaycan dastançılıq təfəkkürünün, milli düşüncəsinin inkişaf dialektikasına tamamilə ziddidir. Orijinalında «Kitabi-Dədə Qorqud əla-lisani-taifeyi-oğuzan» («Oğuz tayfalarının dilində Kitabi-Dədə Qorqud») adlananlırları bu abidə ən xırda səsinə, ününə, dilinə, dininə, coğrafiyasına, ekologiyasına və nəhayət ruhuna qədər oğuz türklərinin dastanıdır və oğuzların azərbaycanlıların ulu babası olması gün kimi məlum həqiqətdir. «Kitabi-Dədə Qorqud»a Azərbaycan türklüğünün mənəvi varlığının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi yanaşan prof. Yaşar Qarayev yazır: «Min üç yüz ildir ki, Qorqud xalqın qan və gen yaddaşı kimi yaşayır və özündən əvvəlki min üç yüz ilin də bədii və genetik arxetipini hər sətrində, hər sözündə yaşıdır. Üstəlik, növbəti, min üç yüz il üçün də ən sabit, etibarlı, mənəvi-əxlaqi kodlar və genlər yenə bu «ana kitabım» bətnində və ruhunda qorunub saxlanır. Müstəqillikdə minillik və əbədilik üçün əsaslar, xalqlarla kültürlər, yer və göy, torpaq və millət, təbiət və ekologiya arasında davranış və rəftar kodeksi, qanun və ana yasa... hamısı, hamısı öz əksini bu kitabda tapır. Və müstəqillik dövründə də Qorqud yenidən mənəvi intibahın simvolu, milli heysiyyətin və özünüdərkin sənədi olur»⁶².

Yuxarıdakı fikri şərh edən Yeganə İsmayılova yazır ki, əlbəttə, prof. Y.Qarayevin bu obraslı ifadəsində «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu, o cümlədən onun müasir Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri ilə bağlı çox aydın şəkildə ifadə olunmuş həqiqət var. Abi-

⁶²Qarayev Y. Bütün xalqların və dövrlərin kitabı – «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər». X kitab. Bakı: Səda, 2001, s. 4

dənin rəsmi şəkildə 1300 illiyi qeyd olunmuşdur. Bu, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun dastan şəklində meydana çıxmasının şərti tarixidir. Bu tarixdən əvvəl «Dədə Qorqud» oğuz xalqının yaradılışı, mövcudluğu, etnik-siyasi quruluşu və s. Haqqında kosmoqonik mif, etnoqonik mif, mifoloji epos, arxaik qəhrəmanlıq əfsanə və rəvayətləri kimi mövcud olub. Sonra klassik qəhrəmanlıq dastanı halına düşüb. Uzun əsrlər canlı ifada mövcud olub, yazılı ədəbiyyata təsir edib. Sonra qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarına transformasiya olunaraq canlı mövcudluğunu başa vurub. Ancaq bu eposun sonu demək olmayıb. Azərbaycan xalqının ən qədim tarixi çağlarından tutmuş bugündək yaşayış «Dədə Qorqud» ruhu heç vaxt milli ədəbi düşüncəni tərk etməyib. Bu cəhətdən dastanı «bütün dövrlərin kitabı» adlandıran prof. Y.Qarayev tamamilə haqlıdır. 1300 il ədəbiyyatımızı poetik enerji ilə qidalandıran bu abidə, əslində, tükənməz bədii-estetik düşüncə xəzinəsidir. O, arxaik dövrə ədəbi düşüncə tariximizin özünü təşkil etmiş, daha sonra əsrlər boyu qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına qida vermiş, XX əsrin birinci yarısından milli ədəbi düşüncəyə yenidən aktiv şəkildə daxil olmaqla ədəbiyyatımızda «Qorqud epoxasının» əsasını qoymuşdur⁶³.

«Dədə Qorqud» Azərbaycan xalqı üçün «Quran»dan sonra ən müqəddəs kitabıdır. «Quran» xalqımızın səmavi, ilahi kitabıdırsa, «Kitabi-Dədə Qorqud» bizim milli kitabımdır. Maraqlıdır ki, böyük tədqiqatçı alim Fuad Köprülü də milli kitablar içərisində birinciliyi «Kitabi-Dədə Qorqud»a verirdi. Mühərrəm Ergin xatırladır ki, «Türk ədəbiyyatı tarixinin ən böyük alimi, professor Fuad Köprülüün dərslərində söylədiyi bir söz vardi: «Bütün Türk ədəbiyyatını tərəzinin bir gözünə, «Dədə Qorqud»u o biri gözünə qoysanız, yenə «Dədə Qorqud» ağır gələr»⁶⁴.

Akademik B.Nəbiyev və prof. Y.Qarayev bu xüsusda göstərmişlər ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» oğuz xalqlarının şah

⁶³ İsmayılova Y. «Dədə Qorqud kitabı» və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi. Bakı, «Elm», 2011, s. 25

⁶⁴ Məhərrəm Ergin. Dədə Qorqud kitabı. İstanbul, 1980, səh. 5

əsəri, ata kitabıdır, Azərbaycan mentalitetinin, bütün türk dünyasının yaradıcı dühləsinin hələlik əldə olan ilk ən böyük və ən mükəmməl bədii ifadəsidir. Bu dastan həm də xalqın həyatının epik lövhələrini, onun əxlaq və mənəviyyatını, davranışın mədəniyyətini, estetik zövqünü, gözəllik anlayışını, humanizmini, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq keyfiyyətlərini, sevgidə dəyanət, ataya-anaya şəfqət və ehtiram duyğularını bədii vəsítərlə əks etdirən qanunlar məcəlləsi, zəngin biliklər ensiklopediyasıdır⁶⁵.

Akademik B.Nəbiyev və prof. Y.Qarayev «Kitabi-Dədə Qorqudu» oğuz xalqlarının ata kitabı adlandırlarsa, yazıçı Anar da bu mənada eposu xalqımızın ana kitabı hesab edir: «Hər hansı xalq – ədəbi irsi nə qədər zəngin olsa da bir, ya iki əsas kitaba, təməl kitaba, Ana kitaba malikdir. Belə baş kitab xalqın varlığını ən dolğun və bitkin şəkildə əks etdirir. Belə kitab xalqın mənliyini, məşəyini və məskənini təsdiq edir, keçmişini və gələcəyini müəyyənləşdirir, özlüyünü bənzərsizliyini, fəlsəfi və əxlaqi baxışlarını, dünyagörüşünü və dünyaduyumunu, etik və estetik dəyərlərini göstərir, xasiyyətinin, məcazının, davranışının ən incə psixoloji çalarlarını açır, torpağının ətrini və rənglərini, dağlarının əzəmətini, məşələrinin, çaylarının, bulaqlarının sərinxiliyini, çöllərinin, düzlerinin genişləyini canlandırır... Azərbaycan xalqının şah əsəri, Ana kitabı Dədə Qorqud dastanıdır»⁶⁶.

Əlamətdardır ki, eposun Azərbaycan xalqının «ana kitabı» olması ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən rəsmi səviyyədə təsdiqlənmişdir: «Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli mənəvi dəyərlərimiz «Kitabi-Dədə Qorqudu» eposunda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla haqlı olaraq fəxr edə bilər. Dastanın məzmununu, mənasını, onun hər bir kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəbdən başlayaraq bilməlidir. Bu, bizim ana kitabımızdır və

⁶⁵ Nəbiyev B., Qarayev Y. Xalq mənəviyyatının güzgüsü («Kitabi-Dədə Qorqudu»). Bakı, «Elm», 1999, s. 16-17

⁶⁶ Anar. Sızsız. Bak, «Gənclik», 1992, s. 11

gənclik bu kitabı nə qədər dərindən bilsə, millətini, xalqını, vətənini, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər də çox sevəcəkdir»⁶⁷.

«Kitabi-Dədə Qorqudu» Azərbaycanın etnik-mədəni tarixinin ayrılmaz parçası kimi özündə milli tariximizin çox böyük bir mərhələsini əks etdirir. Prof. N.Cəfərov göstərir ki, «Dədə Qorqudu» eposunun tarixi Azərbaycan etnik-mədəni sisteminin ümumtürk etnik-mədəni sistemindən fərqlənərək ayrılması (diferensiasiyası) tarixidir»⁶⁸.

M.C.Bağirovun dastana münasibətində diqqəti cəlb edən əsas tezislerdən ikincisi «Dədə Qorqudu»un ümumiyyətlə xalq dastanı olmaması, onun əvvəldən axıra kimi Azərbaycan torpaqlarına qatıl və soyğunçu kimi gəlmış oğuz köçəri tayfalarını idarə edən yuxarı təbəqələrin tərifinə həsr olunmuş kitab olmasıdır.

Bu «tezis» özündə əks etdirdiyi siyasi qəzəb, nifret, hikkə baxımdan ilk baxışdan ideoloji təsir bağışlayır. Ancaq bu «tezis» daha çox nəzəri-poetik, metodoloji-bədii xarakterlidir. Onun təhlili göstərir ki, M.C.Bağirova görə, «Kitabi-Dədə Qorqudu»:

- xalq dastanı deyil;
- bir kitab kimi oğuzların yuxarı təbəqələrinin ideologiyasını özündə əks etdirir.

Təbii ki, M.C.Bağirovun bütün ədəbi-nəzəri yanaşması ideoloji əsaslara malik olduğu, başqa cür desək, sovet ideologiyasının ədəbiyyata yanaşmasını əks etdirdiyi üçün əvvəlcə onun «Kitabi-Dədə Qorqudu» nəyə görə dastan hesab etməməsinin siyasi-ideoloji əsaslarına diqqət yetirmək lazımdır.

M.C.Bağirov dastanı «kitab» adlandırır. Bu məsələyə o, başqa cür yanaşa bilməzdi. Çünkü bir tərəfdən əlyazmanın üstündə «Kitabi-Dədə Qorqud əla-lisani-taifeyi-oğuzan» yazılıması ona başqa söz söyləməyə imkan vermirdi, digər tərəfdən isə abidəni heç cür dastan hesab etmək istəməyən M.C.Bağirov üçün «kitab» termini daha uyğun idi.

⁶⁷ Əliyev H. Milli varlığımızın mötbəər qaynağı - Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). Bakı, «Öndər Nəşriyyat», 2004, s. 8

⁶⁸ Cəfərov N. Azərbaycan xalqının şah əsəri. «Azərbaycan» jur., 1998, № 9, s. 4

Bəs o, «Dədə Qorqud»u nəyə görə xalq dastanı hesab etmirdi?

Məsələnin bu tərəfi birbaşa sovet dövlətinin ədəbiyyat haqqında ideologiyası ilə bağlı idi. Sovet ideologiyası klassik ədəbi (o cümlədən bütün mədəni) irsi keçmiş sinfi cəmiyyətlərin baxışlarını özündə əks etdirən mürtəce ədəbiyat kimi rədd edir və buna qarşı yeni xalq ədəbiyyatını qoyurdu. Bu yanaşma bütövlükdə proletkultuluq adlanırdı. Z.Həbibova göstərir ki, Sovet dövlətində folklorun toplanması birbaşa siyasi-ideoloji məsələ idi. Belə ki, klassik irsi «köhnəlik qalığı», inqilabdan qabaqkı ədəbiyyatı «mürtəce burjua ədəbiyyatı» adlandıran sovet ideologiyası folkloru «əsil» xalq ədəbiyyatı sayaraq onun toplanmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bu işə kənddə yaşayan müəllimlər, ixtisasından asılı olmayaraq bütün savadlı aldamlar qoşulmuşdular. Bakıdakı elmi mərkəzlərə, qəzət-jurnal redaksiyalarına saysız folklor nümunələri yollayırdılar. Bu işin yaxşı tərəfləri ilə bərabər, çoxlu qüsurlu və çatışmaz tərəfləri də var idi. Belə ki, folklorun kütləvi şəkildə toplanması çox yaxşı hal idi: xalq yaradıcılığı itib-batımaqdən xilas olurdu. Lakin folklorun nə olduğunu bilməyən, onun toplanma prinsiplərindən tam şəkildə xəbərsiz olan, bu işə folklor toplamaqdən daha çox partiyanın çağırışına qoşulmaq, yəni siyasi kompaniya kimi baxan adamların topladığı folklor mətnlərinin poetik keyfiyyəti əksər hallarda çox aşağı idi. Onlar «xurafat», «köhnəlik», «din qalığı» adı altında folklor mətnlərinə, ağillarına necə gəlirdisə – o cür də, əl gəzdirildilər⁶⁹.

Sovet ideoloji yanaşmasında folklor əzilən, istismar olunan kütlələrin arzu-istəklərini əks etdirən xalq ədəbiyyatı kimi qəbul olunur və onun toplanması və təbliğinə xüsusi fikir verilirdi. Prof. P.Əfəndiyev qeyd edir ki, 30-cu illərdə şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması işinə xüsusi diqqət yetirilir. 1934-cü ildə sovet yazıçılarının I Ümumittifaq qurultayının tribunasından M.Qorki folklorun tarixi və təcrübə əhəmiyyətindən böyük ehtiras və elmi

əsaslarla damışaraq çoxmillətli vətənimizin bütün yazıçılarının diqqətini xalqın bu mənəvi sərvətinə cəlb etdi. 30-cu illərdə, demək olar ki, bütün mətbuat orqanlarının səhifələrində folklor əsərlərinə rast gəlirik. Bunların hamısı xalqın dilindən alanır və mətbuat vasitəsilə xalqa çatdırılırdı. Bu dövrdə folklor ekspedisiyalarının sayı da artdı. Bu ekspedisiyaların məqsədi, vəzifələri və nəticələri barədə də mətbuatda tez-tez yazılırdı»⁷⁰.

Bütün bu siyasi-ideoloji ab-hava şəraitində «Kitabi-Dədə Qorqud»un dastan hesab edilməsi sovet ideologiyasının baxışlarına heç cür uyğun gəlmirdi. Cünki dastan folklor janrıdır. Əgər «Kitabi-Dədə Qorqud» da dastan hesab edilsəydi, onda bolşeviklərin onu xalq ədəbiyyatı nümunəsi kimi inkar etməsi mümkün olmazdı. «Kitabi-Dədə Qorqud» isə Azərbaycan xalqının milli görüşlərini özündə əks etdirən abidə kimi, xalqımızı hər cür millilikdən məhrum edib, manqurlaşdırmaq istəyən bolşevik ideoloqlarının maraqlarına tamamilə zidd idi. Ona görə də, onlar bu abidəni xalq dastanı yox, oğuzların yuxarı təbəqəsinin – istismarçıların, zülmkarların baxışlarını, zövqünü, həyatını əks etirən əsər – kitab hesab edirdilər.

«Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan və dünya tədqiqatçılarının birmənalı şəkildə təsq etdiyi kimi oğuz xalqlarının milli eposu – qəhrəmanlıq dastanıdır. Onda xalqımızın epos-dastan təfəkkürünün bütün özünəməxsusluğu əks olunmuşdur. Bu abidə həm bir folklor janrı kimi – dastan, həm də milli düşüncə sistemi özündə əks etdirən abidə kimi – eposdur. Bir dastan olmaqla bərabər, milli epos olması «Kitabi-Dədə Qorqud»un monumental milli mədəniyyət hadisəsi olmasından soraq verir.

Bu cəhətdən qeyd olunmalıdır ki, «dastan» və «epos» terminləri bir-biri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Lakin bu terminlərin eyniləşən məqamları olduğu kimi, bir-birindən fərqli cəhətləri də vardır. Bu məsələdə prof. M.Cəfərlinin yanaşması səciyyəviidir: «Müasir dövrümüzdə dastan yaradıcılığının öyrənilməsinin ən

⁶⁹ Həbibova Z. Hümmət Əlizadənin folklorşunuşluq irsi. Bakı, «Təhsil», 2008, s. 22

⁷⁰ Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, «Maarif», 1992, s. 62-63

mühüm nəzəri məsələlərindən biri epos-dastan münasibətləridir. Azərbaycan folklorşunaslığında «epos» və «dastan» terminləri uzun müddət sinonim anlayışlar, yəni mənası bir-birinə bərabər tutulan terminlər kimi işlənmişdir. Bəzən «epos» qəhrəmanlıq dastanı mənasında işlənmişdir. Lakin dünya elmində «epos» və «dastan» terminləri heç də bütün hallarda bir-birini əvəz edən, mənaları bir-birinə bərabər olan anlayışlar kimi işlənmir»⁷¹.

B.N.Putilov «epos»u növ və janr sistemlərini əhatə edən, geniş və dar kontekstli anlayış kimi səciyyələndirir: «Epos» çağdaş folklorşunaslığda estetikanın ümumi nəzəri ruhuna uyğun olaraq daha çox növ anlayışı kimi şərh olunan terminidir. Bu mənada, söz sənətinin növlərindən biri kimi «epos»a nağılları, rəvayətləri və nəql edilən nəsrin başqa növlərini, həmçinin təhkiyənin şeir və nəğmə formalarını aid edirlər. Daha dar və ciddi mənada «epos» termini ilə dünya folklorunda tarixən təşəkkül tapmış və tarixi-tipoloji vərəsəliklə əlaqələnən janrların sistemini əhatə edirlər. Bu janrlar sisteminə daxil olan ayrı-ayrı qruplar, bütövlükdə, daxili oxşarlığın müxtəlif səviyyələri (qəhrəmanların tipləri, süjetliliyin səciyyəsi, ideya dominantlığı və s.) ilə əlaqələnir. Lakin əlaqə hər şeydən əvvəl janrların tarixən meydana çıxmاسının ardıcılığında, birinin digərləri ilə əvəzlənməsində, varisliyin və genetik asılılığın şəksiz mövcudluğunda ifadə olunur»⁷².

Prof. N.Cəfərov «epos»u elə yuxarıdakı fikrə də uyğur olmaqla sırf janr yox, dastan potensiyası hesab edir: «Epos», sadəcə, dastan deyil, müxtəlif süjetlər, motivlər verən, mənsub olduğu xalqın ictimai-estetik təfəkkürünü bütövlükdə ifadə edən möhtəşəm dastan – potensiyadır. Onu tam halında bərpa etmək mümkün deyildir, mövcud mənbələr əsasında yalnız təsəvvü-

etmək mümkündür ki, həmin təsəvvür ideya-estetik, poetexnoloji, linqvistik və s. komponentlərin üzvi vəhdətindən ibarətdir»⁷³.

Beləliklə, dastan – janr, epos – xalqın epik yaradıcılığını bir tam, bütöv olaraq əhatəleyən milli düşüncə sistemidir. Əslində, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu haqqında Azərbaycan alimlərinin ümumiləşmiş qənaətləri məhz bu istiqamətdə inkişaf etmişdir. Prof. İ.Abbaslının yanaşmasında «epos» və «dastan» yaradıcı düşüncəni əks etdirən sistem kimi götürülmüşdür: «Epos-dastan hər bir xalqın müxtəlif tarixi kəsimlərdəki ədəbi-bədii, estetik-fəlsəfi düşüncəsinin çoxylonlu cəhətlərini əks etdirən yaradıcılıq sahəsidir. Bu poetik irs, şifahi söz sənəti aləmində türk xalqlarının, o sıradan Azərbaycan türklərinin dastan yaradıcılığının xüsusi siqləti vardır»⁷⁴.

Prof. N.Cəfərov və prof. K.V.Nərimanoğlunun yanaşmasında «epos» dar mənada – dastan, geniş mənada – qədim xalqların milli ədəbiyyatıdır: «Epos» sözü ədəbiyyatşunaslığda həm dar – «dastan» mənasında, həm də geniş mənada işlənir ki, sonuncusu (geniş mənası) bu və ya digər xalqın, yaxud xalqların qədim ədəbiyyatından danışanda özünü daha çox doğrudur – hər şeydən əvvəl ona görə ki, qədim dövrlərdən qalmış, müxtəlif yazılı mənbələrdə mühafizə edilmiş «əsərlər» nə qədər müstəqil olsalar da, vahid bir əsərin – eposun hissələri təsəvvürünü yaradır»⁷⁵.

Bu mənada prof. A.Nəbiyevin yanaşmasında «epos» milli düşüncənin modelidir: «Epos yaradıcılığı əski dönyanın inkişaf etmiş sivil yüksəlisiinin yaddaşda əks olunmuş bədii modeli idi. Bu modeldə bir çox estetik, mənəvi-əxlaqi, etik və hüquqi dəyərlər cəmləşmişdir. Hər bir etnosun tarixi bu mənəvi dəyərlərlə sıx bağlı olub, onun sivil səviyyəsinin istiqamətləri və hüdudlarını ifadə edir. Bu düşüncə isə tarixən daha əvvəlki

⁷¹ Cəfərli M. Dastan yaradıcılığı. Bakı, «Elm», 2007, s. 6

⁷² Путилов Б.Н. Очерк «Эпос» – Свод этнографических понятий и терминов. Народные знания, фольклор, народное искусство, вып. 4. Москва «Наука», 1988, с. 162

⁷³ Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı, «Maarif», 1999, s. 12

⁷⁴ Abbaslı İ. Azərbaycan dastanlarının yayılması və təsiri məsələləri. Bakı, «Nurlan», 2007, s. 17

⁷⁵ Cəfərov N., Nərimanoğlu K.V. «Əski türk dastanları» maddəsi – Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı, «Öndər Nəşriyyat», 2004, s. 136

törəniş qatları üçün ənənəvi olub, bizim əcdadlarımızın özünə-məxsus inkişaf istiqamətlərini eks etdirən türk mifologiyasından bəhrələnir. Epik üslub mif yaradıcılığı sistemində həm özünün təkamülünü yeni mərhələyə yüksəltdi, həm də təhkiyəciliyin tarixi yüksələşini şərtləndirdi, epos yaradıcılığı üçün zəruri ilkin zəminini hazırladı»⁷⁶.

«Dastan» S.Rzasoyun yanaşmasında üç məna səviyyəsini əhatə edən «epos» anlayışının səviyyələrindən yalnız biridir:

1. Paradiqmatik səviyyə: etnosun gerçəklilik haqqında epik təsəvvürlər sistemi – epik dünya modeli;

2. Sintaqmatik səviyyə: epik dünya modelini gerçəkləşdirən sözlü mətn;

3. Janr səviyyəsi: bütün epik janrları birləşdirən sistem»⁷⁷.

Bu deyilənlər baxımından M.C.Bağirov «Dədə Qorqud» eposunun «kitab» adını vurğulamaqla onu dastan olmaqdan məhrum etmək istəyirdi, unudurdu ki, «kitab» olmaq dastanımızı daha da müqəddəsləşdirir. Məsələ burasındadır ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» bir «Oğuznamə» – Oğuz dastanı kimi keçdiyi bütün mərhələlərdə öz xalqının milli kitabı – müqəddəs dəyəri hesab olunmuşdur. A.Xəlilə görə «Dədə Qorqud» abidəsi «Kitab» olana qədər üç yazı mərhələsindən keçmişdir:

1. «Bitik».... Türk Tanrıçılığı dövrünə aid qədim türk kitabı. M.F.Köprülü mənbələrə isnad edərək «Ulu xan Ata Bitikçi»dən bəhs etmişdir... Birincisi, ehtimal etmək olar ki, «bitik» Tanrıçılığın müqəddəs kitabı idi. Ulu xan, yaxud Qorqud həmin dinin peygəmbəri idi. İkincisi, «bitik» Şaman magik mətnlərin-dən ibarət idi. «İrk bitik» elə bu profilə uyğundur. Üçüncüsü, «bitik» folklor mətnlərindən, ilk növbədə, atalar sözü, məsəl, pişrov, kəlam, alqış, qarğış, and və başqa paremioloji vahidlər-

dən təşkil olunmuşdu. Oğuz «bitiy»i bizə gəlib çatmamışdır. Ancaq buna baxmayaraq onun haqqında səhih məlumat vardır.

2. «Namə». Orta əsrlər türk kitabı. Oğuz variantı – Oğuznamədir. Bizə Rəşidəddindən («Cəmi ət-təvarix») tutmuş Əbül-qazi xan Xivəliyə («Şəcəreyi-tərakimə» və «Şəcəreyi-türk») qədər çoxsaylı «oğuznamə»lər məlumdur. Bu kitablarda oğuz eposunun tərkib hissələri, müxtəlif janrları qorunur.

3. «Kitab». İslam epoxasının türk kitabı. Ərəb-İslam mənşəlidir»⁷⁸.

İstər qədim «Bitik», istər «Namə», istərsə də «Kitab» özü-özünü «Oğuznamə» adlandıran «Dədə Qorqud» eposunun yazı mədəniyyəti kontekstində keçdiyi mərhələlərdir. Lakin bu mərhələlərin hamısında abidə «Oğuznamə» olmaq statusunu daim qorumuşdur. A.Xəlilə görə, «Dədə Qorqud kitabı»nın keçdiyi mədəni şablonlardan ikincisi «namə» adlı fars kitabçılıq sistemidir. Bu sistemin də öz spesifik kanonları mövcuddur. Türkler bu sistem çevrəsində daha çox XIII-XVI əsrlərdə yazı mədəniyyətlərini reallaşdırırlar. Fars Firdovsinin «Şahnəmə»-sindən Şah İsmayılin «Dəhnəmə»sinəcən «namə» mədəniyyətinin çoxsaylı nümunələri mövcuddur. Oğuz kitabı – «oğuznamə»lərin də geniş şəbəkəsi məhz bu dövrdə yaradılıb. Biz «oğuznamə»nin iki tipi ilə karşılaşırıq:

1. Oğuznamə janrı; bu janr diaxron-tarixi poetik mövqeyinə görə arxaik «boy» janrı ilə «dastan» arasındadır. «Dədə Qorqud kitabı»nda oğuznamənin «düzülüb-qoşulması» poetik texnologiyanın işarəsi kimi seçilir;

2. Oğuz yazılışı (kitabı) oğuznamə; oğuzlar haqqında kitab; oğuzların əfsanəvi tarixi; «oğuznamə» silsiləsinə daxil olan mətnlər üzərində müşahidələrdən aydın olur ki, burada folklor

⁷⁶ Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I hissə. Bakı, «Turan», 2002, s. 482-383

⁷⁷ Rzasoy S. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı, «Nurlan», 2008, s. 74

⁷⁸ Халил А.С. О проблематике письменности и жанрового состава огузского эпоса (на материале «Книги Деде Коркута») – Тюркологический сборник. Вып. II, Материалы Международной тюркологической конференции «Языки и литература тюрksких народов: история и современность». Елабуга: 2004, с. 228

və tarixin müxtəlif nisbətdə birləşməsi baş verir və daha çox, mənqəbəvi xarakter daşıyır. «Dədə Qorqud kitabı»nda isə bù nisbət mütənasibdir»⁷⁹.

Göründüyü kimi, «Dədə Qorqud» eposu təkcə şifahi xalq dastanı olaraq qalmamış, yazıya keçərək milli mədəniyyəti yazılı və şifahi olmaqla bütün qatlarını bir sistem halında özündə birləşdirmişdir. Səciyyəvidir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» xalq içərisində şifahi dastan kimi ifadə olunduğu halda, yazı – «kitab», koduna keçərkən də özünün dastan – epos olmaq xüsusiyyətin qətiyyən itirməmişdir. Bu xüsusda Ə.Əsgərin fikirləri səciyyəvidir: «Yaziya aldığı boyları «Kitab» adlandırmaş şifahi ənənəyə katib münasibətidirsə, oğuzlar haqqında qəhrəmanlıq dastanlarının «Öguznamə» adlanması birbaşa şifahi ənənəni yaşa dan ozan münasibətidir. Hər iki adın yazı ənənəsindən gəlməs şübhəsizdir. Oğuzlar haqqında söylədiyi nəğmələrə (ozmaqlara «namə») adı verərkən ozan yazılı ədəbiyyat ənənəsini təqlid etmiş, bununla da söylədiyi mətnin urvatını «artırmışdır». Bu halda yazı və kitab mədəniyyətinin qoynundan çıxmış katibin yazı ya aldığı şifahi mətni «gözəlləşdirmə» təşəbbüsündə olma masına heç kəs zəmanət verə bilməz. Ən nəhayət, unutma olmaz ki, boyların yazıya alınması qərarı məhz yazı mədəniyətinin təsiri ilə verilmişdir»⁸⁰.

Digər tərəfdən qeyd edək ki, müsəlman mədəniyyətində «kitab» adı dərhal şüurlarda müqəddəs kitab – kitablar kitab «Quran»ı assosiasiya edirdi. «Azərbaycan eposu bütün poetil tutumu, epik estetikası ilə ümumtürk eposunun tərkib hissəsidir. Bu cəhətdən ümumtürk eposunun minillər boyu özünü gerçek ləşdirmiş qanuna uyğunluqları milli eposumuzda, o cümlədən «Koroglu» eposunda özünü göstərməkdədir. Belə ki, şifahi ənənəy-

söykənən cəmiyyətlərdə epos həm də elin «yaddaşı», yəni tarix kitabı rolunda olur. Türk etnosu da at üstündə doğulub at üstündə ölen, dünyanın ənginliklərinə can atan, atdan düşüb, daş üstündə tarixini yazıb, yenə də atlanan etnos olaraq öz eposuna müqəddəs baxmış, onu gerçək tarix saymışdır. Heç də təsadüfi deyildir ki, oğuzlar «Dədə Qorqud»u məhz «Qurani-Kərim» kimi müqəddəs sayaraq, ona «Kitab» adı vermişlər. Buradan göründüyü kimi, türklərdə epos birbaşa gerçəkliyin özü sayılmışdır. Halbuki onların eposu da gerçək tarixin obrazlaşdırılmasıdır. Ancaq burada əsas olan həmin bu obrazlaşmaya münasibətdir. Öz eposunu birbaşa öz tarixi kimi qəbul edən xalq tarixinin əhəmiyyətli hadisələrini eposda «yaddaşlaşdırmağa», «tarixləşdirməyə» səy göstərir»⁸¹.

Deyilənlərdən aydın olur ki, istər «kitab», istər «epos», istərsə də «dastan» terminləri vahid milli düşüncə sisteminin bir-birindən ayrılmaz, qopmaz anlayışlardır. Bu halda M.C.Bağirovun «Dədə Qorqud»u «dastan» yox, «kitab» adlandırmaş onu dastan olmaqdan çıxartmırı. Çünkü «Dədə Qorqud» abidəsi «kitab» kimi – milli dastan və milli eposdur və onu prof. K.Əliyevin yanaşmasında olduğu kimi, heç bir halda Azərbaycan xalqının etnopoetik düşüncə sistemindən kənardı götürmək və təsəvvür etmək mümkün deyildir. Belə ki, müəllifə görə, «Kitabi-Dədə Qorqud» müasir ədəbiyyatın «entnopoetika» qaynağı, yəni etnik-mədəni sistem üçün xarakterik olan poetik ölçü və göstəricilərin mənbəyidir⁸².

M.C.Bağirovun yanaşmasında diqqəti cəlb edən bir müümət detal da var. Həmin detal, əslində, onun abidəyə qarşı təşkil etdiyi hücumun ideoloji əsasını təşkil edir. O göstərirdi ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» «əvvəldən axıra kimi Azərbaycan torpaqlarına qatıl və soyğunçu kimi gəlmış oğuz köçəri tayfalarını idarə edən yuxarı təbəqələrin tərifinə həsr olunub»⁸³.

⁷⁹ Xəlil A. «Dədə Qorqud kitabı»nın semiotik strukturu – Türk Xalqlarını Edebi Geçmiş: Türk Destanları. Uluslararası Sempozyum. Bakı: 2004. s. 26.

⁸⁰ Əsgər Ə. Şifahi epik mətn, onun ifası və yazıya alınması kontekstində «Kitabi-Dədə Qorqud» – «Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə» II uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı, «Səda», 2005, s. 126-127

⁸¹ İsmayılova Y. «Koroglu» dastanında obrazlar sistemi. Bakı, «Nurlan», 2003, s. 22

⁸² Əliyev K. «Dədə Qorqud» eposu və etnopoetika məsələləri – «Dədə Qorqud» jur., 2003, № 2, s. 19-20

⁸³ «Kommunist» qəzeti, 1951, 26 may

Burada məsələnin bütün mahiyyəti «yuxarı təbəqələr» anlayışı ilə bağlıdır. M.C.Bağırovun yanaşmasında əsas məqsəd ondan ibarət idi ki, əgər «Dədə Qorqud» abidəsi oğuzların yuxarı təbəqələri ilə bağlırsa, onda, o istismarçı sinfin mənafeyinə xidmət edən abidə kimi mürtəce mahiyyət daşıyır. Bu halda abidə əzilən, zəhmətkeş xalqın mənafeyi baxımından heç bir əhəmiyyət kəsb etmir və mürtəce bir əsər kimi rədd edilməlidir.

Qeyd edək ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsinə bu yanaşma təsadüfi olmayıb, öz dövrünün hakim ideologiyasının ümumən ədəbiyyata, yaradıcılığa olan münasibətinin əsasını təşkil edirdi. Z.Həbibova yazır ki, doğrudan da, bu tipli baxışlar o dövr folklorşunas alımlarının yaradıcılığında müəyyən dövrlərdə aktual olmuşdur. Məsələn, öz dövrünün görkəmli folklorşunaslarından olub, tədqiqatlarının nəzəri səviyyəsi ilə seçilən H.Zeynallı folkordan («ağız ədəbiyyatından») danışarkən onu «aşağı» və «yüksek» kateqoriyaları ilə təsnif etmiş, iki yerə ayırmışdır. O, «aşağı» deyərkən zəhmətkeş sinfin – kasıbların və yoxsulların yaratdığı, yaxud onlar arasında yaygın olan folkloru, «yüksek» deyərkən varlılar arasında yayılmış olan folkloru nəzərdə tuturdu. Bu yanaşma sosial-sinfi yanaşmadır və eyni zamanda H.Zeynallının yaşadığı dövrün ideoloji ab-havasını özündə eks etdirir. Bundan başqa, görkəmli alim Ə.Abidin də yaradıcılığında eyni baxışı müşahidə edirik. O da folkloru sosial-sinfi baxımdan təsnif etmiş və tədqiqatçıya görə, hətta folklorun böyük bir hissəsi «aristokrat sinfi tərəfindən» yaradılmışdır. H.Əlizadənin nağıllara verdiyi təsnifatı H.Zeynallı və Ə.Abidin folklor nümunələrinə verdikləri təsnifatlarla tutuşdurduqda belə bir nəticə alınır ki, folklorun bu tipli sosial-sinfi təsnifatı o dövr folklorşunaslarının yaradıcılığı üçün xarakterik idi. Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan alımlarının yaradıcılığında özünü göstərən bu nəzəri görüşlər rus alımlarının, rusdilli kitabların təsiri ilə yaranırdı⁸⁴.

⁸⁴ Həbibova Z. Hümmət Əlizadənin folklorşunaslıq irsi. Bakı, «Təhsil», 2008, s. 73-74

Qeyd edək ki, xalq ədəbiyyatına belə sinfi yanaşma dünya elmi-nəzəri fikir tarixində müxtəlif məktəb və cərəyanların baxışlarında zaman-zaman özünü göstərmişdir. Lakin elmi-nəzəri fikir inikişaf etdikcə belə dar, məhdud, sinfi və s. qüsurlu baxışlar kənara qoyulmuşdur. Məsələn, Qüdrət U mudov göstərir ki, H.Əlizadə öz bölgüsü ilə Azərbaycan nağıllarını üç sinfi təbəqənin məhsulu hesab edir. Onun fikrinə, müvafiq olaraq, birinci və ikinci qisim nağıllar aşağı və orta təbəqənin, üçüncü isə yuxarıların – aristokratiyanın mənafeyini ifadə edən nağıllardır. Müəllifə görə, hər təbəqə öz yaratdığı nağılı öz dili ilə danışarmış⁸⁵. Q.U mudov belə hesab edir ki, H.Əlizadənin yanaşması həmin dövrdə folklorçular arasında yaygın olan «tarixi məktəb»in və «iqtibas nəzəriyyəsi»nin təsirinin nəticəsidir. Tədqiqatçıya görə, H.Əliazadənin «hər təbəqənin öz yaratdığı nağılı öz dili ilə danışması» haqqındaki yanaşmasında «Tarixi məktəb» nəzəriyyəsinin təsiri özünü aydınca göstərir. Üçüncü qismə aid olan, «yuxarı təbəqə arasında yayılmış» nağılların, əslində, «özgə» ölkələrdən «gəlmə» nağıllar olduğunu göstərməklə gənc folklorçu «Mədəni iqtibas» nəzəriyyəsini qəbul etmiş olurdu⁸⁶.

Göründüyü kimi, M.C.Bağırovun «Kitabi-Dədə Qorqud»a münasibətdə tətbiq etdiyi «yuxarı təbəqə» prinsipi təsadüfi deyildi. Dünya etnoloji-folklorşunaslıq fikir tarixində xalq yaradıcılığını dilinə, mövzusuna, bədii səviyyəsinə görə xalqın müxtəlif təbəqələrinin yaradıcılığına bölmə halları vardır. Və bu, özünü müəyyən mənada doğruldur da. Məsələn, hazırda müasir folklor mətnlərini şəhər folkloru, kənd folkloru, sənətkar folkloru, ticarət folkloru, ana folkloru, uşaq folkloru və s. bölgülərlə təsnif edirlər. Lakin təcrübə göstərir ki, bu bölgülər folklorun ifa auditoriyasına aiddir. Məsələn, kişilər arasında vulqar ifadələrlə dolu olan lətifələrin (anekdotlarının) danışılması yol verilən olduğu halda, qadınlar heç vaxt ədəbsiz ifadələr olan lətifələr danışırlar. Dastanlara gel dikdə, bunlar milli mədəniyyət hadisəsidir. Nə «Kitabi-Dədə Qor-

⁸⁵ Umudov Q. Folklorşunaslığımızın tarixində. Bakı, «Təbib», 1995, s. 17

⁸⁶ Yenə orada

qud», nə «Koroğlu», nə də məhəbbət dastanları heç vaxt ayrılıqda götürülmüş hansısa sinfə mənsub olmamışdır. Bu dastanlar bütövlükdə xalqın arzu və istəklərini özündə əks etdirmiş, ümmükmilli maraqlara xidmət etmişdir. Məsələn, «Koroğlu» dastanında çox qüvvətli sosial ədalət ideyası var. Koroğlu həmişə əzilənlərin, haqqı tapdalananların, zülmə məruz qalanların tərəfində durur, onların haqlarını müdafiə edir. Dastanda, təbii olaraq, xanlar, paşalar sosial ədalətsizliklərin daşıyıcıları (zülmkarlar) kimi çıxış edirlər. Bu da təbii idi. Çünkü hakimiyyət, var-dövlət onların əlin-də idi. Sanki dastanda sözün həqiqi mənasında bir sinfi mübarizə motivləri görünür. Ancaq dastana diqqətlə baxdığımızda tamamilə ayrı bir mənzərənini şahidi oluruq. «Koroğlu» eposunda aparıcı motiv heç bir halda sinfi barışmazlıq deyildir və dastanın epik ideyası ümumiyyətlə sinfi bölgü prinsipindən tamamilə uzaqdır. Burada ümumiyyətlə xəlqilik ideyası var və eposun əsasında duran sosial ədalət prinsipi həmin xəlqilik ideyasına xidmət edir. Dastanı diqqətlə nəzərdən keçirdiyimizdə görürük ki, onda tərənnüm olunan haqq-ədalət ideyaları heç bir sinif, zümrə tanımır. Koroğlunun apardığı mübarizəyə yoxsul insanlar dəstək verdikləri kimi, varlı tacirlər də, mal, mülk, hakimiyyət sahibləri olan paşa, bəy, xan, xotkar qızları da, o cümlədən Koroğlu ilə dost olan xanlar da dəstək verirlər. Demək, dastanda cəmiyyətin kor-koranə siniflərə böllünməsi yerli-dibli yoxdur. Bolşeviklərin əsaslandıqları sinfi mübarizə ideyası cəmiyyəti, ondakı təbəqə, zümrə və fərdləri onların dünyagörüşündən, hansı əqidəyə xidmət etmələrindən aslı olmayaq, varlı və kasıblara böldürdü. Varlı olanlar başqalarına necə münasibət bəslədiklərindən aslı olmayaraq – düşmən, kasıblar da necə bir insan olmalarından aslı olmayaraq – dost hesab olundular. «Koroğlu» dastanında cəmiyyətə, onu təşkil edən ünsürlərə belə sinfi-zümrəvi münasibət yerli-dibli yoxdur. Eyni sinfi yanaşma M.C.Bağırovun iddia (hökm) etdiyinin əksinə olaraq, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da qətiyyən yoxdur. «Dədə Qorqud» dastanı sinfi bölgü, sosial aşağılama kimi hallardan tamamilə uzaq

olan milli mənəviyyat xəzinəsidir. Burada oğuzların hamısı üçün eyni olan milli qəhrəmanlıq dəyərləri tərənnüm olunur.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da Dədə Qorqudla yanaşı xanlar xanı Bayındır xan da müdrik el ağsaqqalıdır. Biz onu yalnız ədalət prinsipləri ilə hərəkət edən, Oğuz cəmiyyətinin rifahını güdən obraz kimi görürük. O, vaxtaşırı «toy» adlanan yiğnaqlar, məclislər keçirir. Dastanda qarşılaşdığımız bu məclislərin heç birində şəxsi məsələ, Bayındır xanın, yaxud kiminsə maddi mənəfeyini güdən, xalqın, cəmiyyətin ziddinə olan heç bir məsələ müzakirə olunmur. Belə məclislərin həmişə Oğuz elinin problemləri ilə bağlı olduğunu görürük. Burada elə məsələlər müzakirə olunur ki, o problemlər Oğuz elində hər kəsin mənəfeyinə uyğun olur. Bu, dastanda «yuxarı təbəqədən» olan başqa obrazların təşkil etdiyi toy-məclislərə də eyni dərəcədə aiddir.

Eposda xanlar xanı Bayındır xandan sonra iki yüksək vəzifəli şəxs görürük. Onlardan biri İç Oğuzun başçısı Salur Qazan, o birisi Daş Oğuzun başçısı Alp Aruzdur. Maraqlıdır ki, bu şəxslər arasında təsvir olunan bütün münasibətlərin, o cümlədən ziddiyyətlərin heç biri şəxsi xarakterli deyildir. Məsələn, Salur Qazan Oğuz bəyləri ilə ova çıxanda Alp Aruz elin müdafiəsiz qalacağından endişələnir və Qazana etirazını bildirir.

«Dədə Qorqud» dastanında təsvir olunmuş bu münasibətlər tarixi-sosial kökləri baxımından Oğuz tayfaları üçün xarakterik olan el birliyi, daha dəqiqi, «ellik» yaşayış prinsipini əks etdirir. El olmaq oğuzların istər xalq, istər cəmiyyət, istərsə də dövlət halında təşkil olunmasının əsasında durur. El cəmiyyətin istisnásız olaraq bütün üzvlərini əhatə edir. Yəni Oğuz cəmiyyətində sosial mövqeyindən, maddi durumundan, tayfaların mənsubiyyətindən, inzibati statusundan aslı olmayaraq, həm həmin tərkib hissəsidir. Elin sevinci hamının sevinci, elin kədəri hamının kədəridir.

«El» – etnik-millî anlayışdır. Əkbər Bayramov yazar ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»da təsvir edilən əsas etnik birliklər özünü aydın surətdə dərk edən vahid bir etnosdur. Burada etnik özünü-

dərkətmə ilə yanaşı, etnik şür da formalasmışdır. (...) «Kitabi-Dədə Qorqud»da etnik ümumilik, mənəvi yaxınlıq qan qohumluğuna üstün gelir. Salur Qazanın öz dostuna (Bamsı Beyrəyə – C.Q.) görə dayısını (Alp Aruzu – C.Q.) öldürməsi, öz qohumun dan dostonun qisasını alması buna misal ola bilər⁸⁷.

Ümumiyyətlə, eposda Oğuz elini təşkil edən fərdlərin hansısa sosial-inzibati, maddi-mülki münasibətlər baxımından istismara, təqibə məruz qalmalarına dair kiçicik də olsa bir işarə yoxdur. Maraqlıdır ki, tarixi Oğuz cəmiyyətində varlılar və kasıblar olduğu halda, dastan Oğuz cəmiyyətinə bu prizmadan yanaşmamış, Oğuz elini birləşdirən, vahidləşdirən, onları vahid topluma çevirən dəyərləri tərənnüm etmişdir. Ə.Bayramov yazır ki, dastanda oğuzların vahid təsərrüfat həyatı (etnik birliyin obyektiv amili) vardır. İlk idarəetmə formasının mövcudluğu burda etnogenetik prosesləri sürətləndirir. Oğuzlarda ərazi ümumiyyi haqqında təsəvvür «Qalın Oğuz diyarı» (əski Oğuz dilində: «Qalın Oğuz eli» – C.Q.) ifadəsində öz əksini tapır⁸⁸.

«Dədə Qorqud» dastanında heç bir sınıfı münasibətlərin təsvir olunmamasına və bu münasibətlərə əsaslanaraq hərəkət edən obrazların olmadığına baxmayaraq, M.C.Bağirov onu Oğuz xalqının yuxarı təbəqələrinin başqa sözlə, istismarçıların mənafeyini tərənnüm edən bir «kitab» kimi təqdim etmişdir. Bəs o, bu zaman nəyə əsaslanmışdır? Axı real Oğuz cəmiyyətində bəylər, xanlar olduğu kimi, sosial-inzibati ierarxiyanın aşağı tərəfində duran çobanlar, qulluqsular, sənətkarlar və s. də var idi. Təbii ki, dastanda bunların da obrazı olmalı idi. Lakin biz «Dədə Qorqud» eposunda cəmiyyətin sosial strukturunun bu ünsürlərini, demək olar ki, görmürük. Bizcə, elə bu cəhət də eposun üzərinə hücumu keçənlərin əlində əsas olmuşdur. Onların əsas arqamenti ondan ibarət idi ki, eposda Oğuz elinin

yalnız yuxarı təbəqələri tərənnüm olunmuş, kasıbların, zəhmətkeşlərin obrazları burada çox zəif şəkildə əks olunmuşdur.

Doğrudan da, eposa diqqət yetirdiyimizdə biz burada «zəhmətkeşlərin», «əzilənlərin» ən əsas «nümayəndəsi» kimi yalnız Qaraca Çobanı görürük. Maraqlıdır ki, nədənsə eposdakı digər zəhmətkeş obrazlar, deyək ki, Sarı Çoban bolşevikləri düşünürüm. Çünkü, Qaraca Çobanın digər çoban «kolleqası» olan Qonur Qoca Sarı Çoban çox mənfi planda təsvir olunmuşdur. O, çöldə qoyun otararkən bulaqda çımən pəri qızlarına rast gəlir və onlara hücum edir. Onlardan biri ilə olan zorakı izdivacdan Oğuz elinin başına bəla gətişən Təpəgöz doğulur. Təbii ki, Qonur Qoca Sarı Çoban bu hərəkəti ilə sosializm realizmi yaradıcılıq metodu ilə yazılan əsərlərdə istisnasız olaraq xeyirxah, səmimi, mərd, qəhrəman kimi təsvir olunan zəhmətkeş insan modelinə qətiyyən uyğun gəlmirdi. Çünkü sosializm realizm yaradıcılıq metodu zəhmətkeş, proletariyati mənfi planda təqdim etmir və bu şəkildə təqdim olunmasını qətiyyən qəbul etmir.

Eposda «zəhmətkeşlərin» digər nümayəndələrinin bəzən epi-zodik şəkildə adları da çəkilmişdir. Məsələn, Təpəgözə qulluq edən qocalar, qul-qaravaş və s. Dastanda «zəhmətkeşlərin» ən nəhəng obrazı Qaraca Çobandır. Lakin bu obraz, çox maraqlıdır ki, əzilən, istismar olunan adama qətiyyən oxşamır. Əksinə, ərköyün, siltaq, qaba adamdır: o, yeri gələndə bəylərbəyi Salur Qazanla heç «yaziq zəhmətkeş» kimi yox, bərabər səviyyəli qəhrəman kimi mübahisə edir. Y.İsmayılova yazır: «Maraqlıdır ki, əsas qəhrəmanları oğuz bəyləri, zadəganları, əsilzadələri olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında sovet ideologiyasının «normativlərinə» uyğun gələn yegənə qəhrəman Qaraca Çoban idi. Bildiyimiz kimi, sovet ideologiyasının əsasında sınıf mübarizə ideyaları dururdu. Sovet ideoloji qəliblərindən baxıldığda dastanın, demək olar ki, bütün qəhrəmanları «istismarçı sinfin» nümayəndələri idi. Çünkü bunların sosial mənşəyi xan, bəy, bəylərbəyi kimi oğuz cəmiyyətinin hakim təbəqələrinə bağlanırdı. Bu cəhətdən, Qaraca Çoban öz «ictimai mənşəyi» etibarilə sovet ideologiyasına uyğun gəlirdi. Ona görə də,

⁸⁷ Bayramov Ə. Etnik psixologiya, Bakı, 2001, s. 219

⁸⁸ Bayramov Ə. «Etnik özünüdərkətmə» maddəsi – Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lügət. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 122

sovət dönməmində Qaraca Çoban obrazına, belə demək mümkünsə, xüsusi fikir verilirdi. Elə Ə.Dəmirçizadənin bir neçə ildən sonra (1942) yazıb, 1948-1950-ci illər arasında M.Qorki adına Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrında uğurla tamaşaşa qoyulmuş «Qaraca çoban» adlı pyesi bunun canlı nümunəsidir⁸⁹.

Lakin, görünür, Qaraca Çoban obrazı da epos poetikasının əsil prinsiplərindən xəbərdar olan bolşevik ideoloqlarını bir «zəhmətkeş» obrazı kimi təmin etməmiş, onların «zəhmətkeş» qəlibinə uyğun gəlməmişdir. Onlar nə qədər istəsələr də, Qaraca Çobandan əzilən, istismar olunan, zülmə məruz qalan və bütün bunlardan bezib, qollarındaki istismar zəncirini qıraraq hakim siniflər – istismarçılar qarşı üsyən qaldıran, bütün ömrünü sinfi mübarizəyə həsr edən «inqilabçı» obrazı yarada bilməmişlər. Qaraca Çoban dastanda bütün bunların əksinə olaraq, Qalın Oğuz bəyləri ilə, demək olar ki, eyni sıradə, eyni müstəvidə duran epik qəhrəman obrazıdır. Və bu, heç də təsadüfi deyildi.

«Kitabi-Dədə Qorqud» qəhrəmanlıq eposudur: dastanın poetik strukturunun istənilən elementi – obrazları, süjetləri, motivləri, epizodları, bədii təsvir və ifadə vasitələri, bir sözlə – hər şey qəhrəmanlıq idealına xidmət edir. Burada əsas qəlib qəhrəman və antiqəhrəman modelidir. Bütün obrazlar bu prizmadan dəyərləndirilir. Bu baxımdan Qaraca Çoban – qəhrəman, Qonur Qoca Sarı Çoban – antiqəhrəmandır. Bolşevik ideologiyasına qulluq edən alımlar bunu çox gözəl bilirdilər. Ona görə də bolşeviklər Qaraca Çoban obrazından «sonadək» istifadənin mümkün olmadığını yaxşı başa düşürdülər. Heç təsadüfi deyildi ki, həmin dövr dramaturgiyasında Qaraca Çoban məhz bir çoban – zülmə məruz qalan, bəyin, xanın sürüşünü otarmaqla onların etdiyi zülm altında inləyen «çoban-çoluq» kimi yox, yenilməz qəhrəman kimi tərənnüm olunurdu.

Qeyd edək ki, bütün bunlara baxmayaraq, bolşeviklər dastanda Qaraca Çobanın sinfi aşağılanmaya məruz qalmاسına

läir bir «inkarolunmaz» fakt tapmışdır və bu da Salur Qazan - Qaraca Çoban münasibətlərini elmdə mübahisə obyektinə çevirnişdi. Dastanda «Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu»nda Qaraca Çoban da Salur Qazana qoşulub onun evini xilas etməyə əzmək istəyir. Lakin bu, yenilməz qəhrəman olan Salur Qazanın içığına gəlir. O – qəhrəman idi və epik məntiqə görə, əsas qəhrəmanlığı təkbaşına etməli idi. Ona görə də Qaraca Çobanın təklifi Qazanın şərəfinə toxunur. Lakin onun çobanın təklifini qəbul etməməsi sovet alımları tərəfindən çobanın sinfi aşağılanması kimi yozulmuşdur. Y.İsmayılova yazır: «Boyda qorxulu yuxu görüb yurduna qayıdan Salur Qazan evini – el-obasını talanmış görür. O, Qaraca Çobana rast gəlir. Çoban bütün əhvalatı ona danışır və Qazandan atını, silahlarını istəyir ki, gedib onun evini xilas etsin. Özü bəylərbəyi, oğuz ordusunun başçısı olan Salur Qazan, təbii ki, öz döyük silah və atını heç vaxt Qaraca Çobana verməzdi. Lakin bu epizod sovet qorqudşunaslığında sosial bərəbərsizlik və haqsızlığın təzahürü kimi şərh olunmuşdur»⁹⁰.

Prof. E.Rəhimova belə şərhlərə münasibət bildirərək göstərir ki, Qaraca Çoban, yaxud da V.Bartoldun, onun ardınca isə P.Antokolskinin adlandırdıqları «qara çoban» dastanda kifayət qədər əhəmiyyətli bir şəxsdir. O, cəsarətlə öz ağasının düşmənlərinin qarşısını alır, tək 300 adamı yerlə yeksan edir; nəhəng qəhrəman sapandla qoyun atmayı, ağacı kökündən çıxarımayı və nəhayət, ağasına sədaqətlə xidmət etməyi bacarır. Bax bu cărdür Qaraca Çoban. Salur Qazanla Qaraca Çobanın qarşılıqlı münasibəti dastanın təhrif olunmasında dəyişməz «arqument»dir. Bir vaxtlar məhz bu arqument onun ideyaca hörmət-dən salınması sahəsində çox böyük səs-küyə səbəb olmuşdur⁹¹.

Belə səs-küy yaradan məşhur qorqudşunaslardan biri – A.Y.Yakubovski yazır: «(Qaraca – C.Q.) Çoban nəinki öz ağasının böyük sürüsünü kafirlərdən təkbaşına qoruyur, o eyni

⁸⁹ İsmayılova Y. «Koroğlu» dastanında obrazlar sistemi. Bakı, «Nurlan», 2003, s. 234

⁹⁰ İsmayılova Y. «Koroğlu» dastanında obrazlar sistemi. Bakı, «Nurlan», 2003, s. 242

⁹¹ Rəhimova E. Ölməz sənət incisi. Bakı, «Təbib», 2000, s. 85

zamanda Salur Qazana onun evini, var-dövlətini və şərəfini qorumaqda kömək etmək üçün öz həyatını qurban verməyə hazırlır. Ancaq Salur Qazan çobanla necə rəftar edir? Çoban öz köməyini ona təklif edəndə Salur Qazan fikirləşir: «Əgər çobanla varacaq olursam, Qalın Oğuz bəgləri bənim başıma qaqınc qaxarlar. «Çoban billəm (olmasa), Qazan kafəri almazdı», deyərlər», – dedi». Qazanı qəzəb bürüyür: «Çobani bir ağaca sara-sara möhkəm bağladı. Atlandı, yürüyü verdi». Ən nüfuzlu bəylərdən biri, Salur Qazanın özü bax belə hərəkət etdi. Və bütün bunlar çobanın onun üçün bütün elədiklərindən sonra baş verdi. Yəni ondan sonra yox ki, Qazanın evini qurtarmaqdan ötrü öz canını qurban verməyi ona təklif etdi, məhz ondan sonra ki, çoban öz kasib yeməyini Qazanla bölüşdü. Bax «Qorqud Kitabı»ndakı Qaraca Çoban belədir»⁹².

Maraqlıdır ki, prof. E.Rəhimova Salur Qazan-Qaraca Çoban münasibətlərində Qazanın hərəkətlərində heç bir antietik davranış görmür və əksinə, çobanın qəhrəmanlıq əxlaqının etik sərhədlərini gözləmədiyini vurgulayaraq yazar ki, Qaraca Çoban nə qədər cəsarətli və qoçaqdırsa, bir o qədər də yaxşılıq etməyin qızığın çağında adı ədəb qaydalarını tapdalayıb keçməyi bacaran yonulmamış bir insandır. Axı görək mahiyyət etibarilə o, öz süzereninə, yəni feodalına nə təklif edir? Nə az, nə çox elə bir şeyi ki, o şey oğuz bəyi olan Qazan üçün mərdlik, namus obyekti hesab olunur. Və məhz belə bir işdə Qazanı əvəz etməyi Çoban ona təklif edir. Dedikləri azmiş kimi, fikirləşdiyini həyata keçirmək üçün o, ağasından hökmər silahını, döyük ləvazimatını, ən başlıcası isə, atını ona verməyi xahiş edir, yəni o şeyləri ki, onlarsız oğuz pəhləvəni, oğuz kişisi nə igid, nə də kişi hesab edilirdi⁹³.

⁹² Якубовский А.Ю. «Китаб-и Коркут» и его значение для изучения туркменского общества в эпоху раннего средневековья – Книга моего Деда Коркуда. Огузский героический эпос. Пер. В.В.Бартольда. Баку: YNE “XXI”, 1999, с. 134

⁹³ Rəhimova E. Ölmez sənət incisi. Bakı, «Təbib», 2000, s. 89-90

Təbii ki, bu mübahisələr bir tərəfi ilə sovet-bolşevik ideologiyasının «Dədə Qorqud» dastanına yanlış, qərəzli yanaşması ilə bağlı idisə, digər tərəfdən belə məsələlərin zaman-zaman tədqiqatın predmetinə çevrilmesi epos poetikası ilə bağlıdır. Cünki epos poetikası folklor mətninin poetikası kimi yazılı ədəbiyyatın poetikasından çox fərqlənir. Eposun hər bir obrazını təhlil etdikcə onun strukturunda bir-birini inkar edən, bir-birinə uyğun gəlməyən cəhətlər daim olacaqdır. Epos və ümumiyyətlə folklor obrazları daxili strukturu etibarilə ziddiyyətli təbiətə malikdir. Muxtar Kazimoğlu bunu «folklor obrazlarının ikiləşməsi» adı altında tədqiq edərək, folklor poetikası üçün təbii olduğunu aşkarlamışdır: «Yaxşı-yaman, gözəl-çirkin, ağıllı-axmaq, yuxarı-aşağı, dost-düşmən, yaxın-uzaq və s. kimi əksmənalı sözlərin bu gün dildə çox işlək olması ikitərəfli qarşışdurmanın şüurumuzda dərin iz buraxmasından soraq verir. Şüurumuzda dərin iz buraxan bu məsələ isə, heç şübhəsiz ki, öz ifadəsini folklorla da tapır. Amma orası da var ki, ikitərəfli qarşışdurmani folklorla yalnız xeyirlə şərin mübarizəsi ideyası ətrafında izləmək özünü doğrultmur. Cünki ikitərəfli qarşışdurma folklorun yalnız ideya istiqamətinin yox, həm də obrazlar sisteminin əsaslı mənbələrindən biri kimi ortaya çıxır. Bu mənbədən qidalanan folklor obrazları xeyir və şər qarşışdurmasını müxtəlif və bir çox hallarda mürəkkəb formalarda əks etdirir. Müxtəlifiyyin və mürəkkəbliyin əlamətlərindən biri eyni obrazın folklorla gah xeyir, gah da şər təmsilçisi kimi təqdim olunmasındadır. Məsələn, nağıllarda yeraltı dünyaya məxsus obrazlar qəhrəmana qarşı çıxdığı kimi, qəhrəmanın yardımçısı da ola bilirlər. Yəni əksər hallarda bədəhx qüvvə kimi təqdim olunan bir obraz bəzi folklor nümunələrində xeyirxah qüvvə funksiyası daşıyır. Məsələnin mürəkkəbliyini göstərən əlamətlərdən biri də eyni folklor nümunəsində hər hansı bir obrazın xeyir və şər qütblərini birləşdirməsi, özündə həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri ehtiva etməsidir. Əgər belədirse, onda folklor obrazlarınınadəki xeyir-şər yerdəyişmələrinə xüsusi diqqət vermək lazım gəlir. Amma məsələ xeyir-şər yerdəyişmələri ilə də bitmir. Xeyiri,

yaxud şəri təmsil etməsindən, mənfi, yaxud müsbətliyindən asılı olmayıaraq, müxtəlif obrazların folklorda tez-tez paralellik yaratmasının şahidi oluruq. Qardaş qardaşla (yaxud bacı ilə), ata oğulla, qəhrəman köməkçi ilə, ağa nökərlə paralellik yaradır. Bu cüt paralellik şəri təmsil edən qüvvələr arasında da müşahidə edilir. Şəri təmsil edən qüvvələrin öz aralarında paralellik yaratmasının folklorda ən geniş yayılmış nümunəsi böyük qardaş və ortancı qardaşın (yaxud böyük bacı və ortancı bacının) eyni funksiyası daşımışı, vahid bir mövqə nümayiş etdirməsi, kiçik qardaşə (yaxud bacıya) qarşı dayanmasıdır. Bir-birini tamamlayan müsbət obrazlarda və bir-birini tamamlayan mənfi obrazlarda ikiləşmə axtarmaq, bir obrazı ona yaxın olan başqa obrazın «ikinci nüsxəsi» hesab etmək ilk baxışda şübhə doğurmaz. Amma eks qütblərdə dayanan obrazlardan birini o birinin «ikinci nüsxəsi» hesab etmək ilk baxışda şübhə doğura bilər. Şübhəni dağıtmagın yolunu arxaik qatlara enmək, ilkin mənbəni nəzərə almaqdır. İlkin mənbədə xeyirlə şər qardaşdır. Xeyirlə şər arasında toqquşma məhz iki qardaşın toqquşmasıdır. Toqquşma hər halda qardaşları qardaşlıqdan çıxarmır və doğma adamlar arasında baş verən toqquşma olaraq qalır. Bu doğmaliq əsas verir ki, eks qütblərdə dayanan tərəflər arasında da ikiləşmə axtaraq, mənfi tərəfi bəzən müsbət tərəfin «dvoynik»i kimi qiymətləndirək⁹⁴.

Yuxarıdakı fikirlər bizə belə deməyə əsas verir ki, təkcə Salur Qazan-Qaraca Çoban münasibətləri yox, eposun bütün poetik struktur elementləri zaman-zaman mübahisə predmetinə çevriləcəkdir. Bu cəhətdən dastanın toxunduğumuz məsələ ilə bağlı vulqar sosioloji kontekstdə dəyərləndirilməsinə münasibət baxımından Y.İsmayılovanın yanaşması səciyyəvidir. O yazır ki, Salur Qazanla Qaraca Çoban arasındaki münasibətləri heç bir sosial bərabərsizlik, yaxud digər münasibətlər aspektində yoxmağa ehtiyac yoxdur. Çünkü «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı poetikasına sosial bərabərsizliyin təsvir olunması, yaxud bu ideyalara hər hansı şəkildə işarə olunması yaddır. «Kitabi-Dədə Qor-

qud» – qəhrəmanlıq eposudur və bu mənada igidliyi başqa oğuz qəhrəmanları ilə bərabər səviyyədə təsvir olunmuş Qaraca Çoban eposun «qəhrəman tipologiyasına» görə məhz qəhrəmandır. Onun «çoban» statusunda heç bir sosial bərabərsizlik, yaxud sosial təhqiqi axtarmağa ehtiyac yoxdur. Kafirlər ona hətta bəylilik təklif edirlər, lakin o, öz «çoban» statusunu kafirlərin verdiyi bəylilikdən üstün tutur. Demək, dastanın poetikasında sosial bərabərsizliyin təsvir olunması heç bir halda əsas deyildir. Qaraca Çoban bir qəhrəmandır və onunla Salur Qazan arasında müəyyən incikliyin baş verməsinə də oğuz qəhrəmanlıq tipologiyasının hüdudları daxilində yanaşmaq lazımdır. Yada salaq ki, Salur Qazanla digər bəylər arasında (məsələn, Bəkillə) daha ağır incikliklər, hətta münaqışələr baş verir. Bu cəhətdən məsələnin bütün mahiyyəti «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun qəhrəmanlıq poetikası ilə bağlıdır. (...) «Kitabi-Dədə Qorqud»un qəhrəmanlıq poetikasında gerçəkliyə sosial münasibətlər aspektində yanaşma yox, sosial struktur daşıyıcısının qəhrəmanlıq modelinə nə dərəcədə uyğun olması əsasdır. Bu cəhətdən Qaraca Çoban əsil qəhrəmandır. Hətta eposdakı bir sıra adlı-sanlı oğuz bəylərinin qəhrəmanlıqlarının təsviri Qaraca Çobanın igidliklerinin təsviri ilə müqayisədə çox zəif verilmişdir. Belə demək mümkünsə, «Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu»nda Qaraca Çoban öz qəhrəmanlıqlarının təsviri baxımından Salur Qazanla eyni cərgədə durur. Baxmayaraq ki, keçən əsrin xüsusişə stalinizm epoxası Azərbaycan ədəbiyyatında Qaraca Çoban daha çox əməkçi sınıfın nümayəndəsi kimi tərənnüm olunmuşdur, obyektiv olaraq deməliyik ki, belə bir tərənnüm üçün Qaraca Çoban obrazının dastandakı qəhrəmanlıq «yükü» tam əsas verirdi⁹⁵.

Təbii ki, sovet-bolşevik ideoloqları dastan poetikasından xəbərdar idilər: onlar «Dədə Qorqud»un bir qəhrəmanlıq dastanı olduğunu, Oğuz cəmiyyətində olan bütün insanların, o cümlədən Qaraca Çobanın dastanda qəhrəmanlıq tipogiyası baxımından

⁹⁴ İsmayılova Y. «Koroğlu» dastanında obrazlar sistemi. Bakı, «Nurlan», 2003, s. 243-244

⁹⁵ Kazimoğlu M. Folklorda obrazın ikiləşməsi. Bakı, «Elm», 2011, s. 3-4

təsvir olunduğunu yaxşı başa düşürdülər. Bəs onda M.C.Bağışlırovu "Dədə Qorqud" xalq dastanı deyil. O, əvvəldən axıta kimi Azərbaycan torpaqlarına qatıl və soyğunçu kimi gəlmış oğuz köçəri tayfalarını idarə edən yuxarı təbəqələrin tərifinə həsr olunub. Kitab bùsbütün millətçilik zəhərinə hopdurulmuş, o müləsəlmanlara qarşı deyil, başqa dinə mənsub olan, əsasən Qəqardaş gürcü və erməni xalqına qarşı yönəldilmişdir. Bu kitabın nəşr olunması Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası rəhbərlerinin və Ədəbiyyat İnstututunun kobud bir siyasi səhvi hesab edilməlidir"⁹⁶ dedizdirməyə məcbur edən əsas səbəb nə idi?

Əsas səbəb "Dədə Qorqud"un milli ideyaları təbliğ etməsi, hər obrazı, hər cümləsi, hər sözü ilə milli şüura xidmət etməsi idi. Bu milli şuur oğuzçuluq ideyasında ifadə olunurdu. Ə.Bayramov yazar ki, dastandakı oğuzlar yüksək dərəcədə etnik özüñüdürkətməyə malikdirlər. Bunu, az qala, hər qəhrəmanın diliñdən düşməyən (Oğuz – C.Q.) etnonimi sübut edir. Oğuz cəmiyyətinin hər bir üzvü harada olursa-olsun özünü bu cəmiyyətdən ayrı hesab etmir, daim Oğuz olduğunu qəlbində yaşıdadır. «Kitabi-Dədə Qorqud» iştirakçılarının «Oğuz» haqqında təsəvvürləri aydır. Onların mənşə birliyi haqqında aydın təsəvvürləri də vardır. Ancaq bu, «Oğuz mənşə birliyi» haqqında təsəvvür olub, «ümümtürk təsəvvürü» deyildir. Çünkü hələ islamı qəbul etmiş qohum tayfalar – qıpçaqlar ilə münasibətdə daim özünüdürkətmə daha aydın şəkildə təzahür edir və oğuzlar qıpçaqları «kafir» adlandıırlar. Oğuzlar ilə qıpçaqlar arasında münasibətdə «Biz» – «Onlar» sosial-psixoloji fenomeni daha qabarıq təzahür edir ki, bu da etnik özüñüdürkətmənin əsas göstəricisidir⁹⁷.

Ə.Bayramovun fikrində diqqətimizi cəlb edən məsələ: «Oğuz mənşə birliyi» haqqında təsəvvürün «ümümtürk təsəvvürü» olmaması» haqqında konseptdir. Əlbəttə, müəllif bunu çox aydın şəkildə izah edir və izah da bizim tərəfimizdən ta-

⁹⁶ "Kommunist" qəzeti, 1951, 26 may

⁹⁷ Bayramov Ə. «Etnik özüñüdürkətmə» maddəsi – Dədə Qorqud kitabı Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 122-123

mamilə normal şəkildə qubul olunur. Bizim diqqət yönəltmək istədiyimiz məqam oğuzların özlərini ümumtürk etnik sisteminde məhz oğuzlar olaraq aydın şəkildə dərk etmələri və bunu öz dastanlarında parlaq şəkildə təzahür etdirmələridir. M.C.Bağışlırov və bütün bolşevikləri, o cümlədən bolşevik donlu erməniləri qorxudan, vahiməyə salan da elə bu məqam – möhtəşəm Oğuz xarakteri və onun qədim şanlı tarixi idi.

Dastanda ən parlaq ideya, bütün oğuzları vahid xalq, cəmiyyət, dövlət – el halında təşkil edən milli düşüncə konsepti oğuzçuluqdur. Məşhur türk alimi Bəhaəddin Ögel yazır: «Oğuz dastanı» türklərin qurduqları böyük dövlətlərə və dünya imperatorluqlarına aid bir dastandır. Bəlkə, minlərcə il üç qitədə türk tayfaları və türk ozanlarının ağlında və duyğularında yaşamışdır. Bu gün bizə qədər gəlmiş Oğuz dastanları, tam bir mifologiya deyildir. Bəlkə də, bəzi simvollar ilə müəyyən şeylərin anladılması istənilmişdir. «Türk törəsinin quruluşu» «Oğuz» dastanlarının ana mövzusudur. Türk milləti və türk dövlətinin sistemi və nizamı «Oğuz» dastanı vasitəsi ilə anladılmışdır⁹⁸.

Başqa bir görkəmli türk alimi Faruq Sümər göstərir ki, oğuzların öz dillərində yazılmış ilk milli dastanları Dədə Qorqud dastanlarıdır. Bu dastanlar son əsrlərə qədər Anadolu və İran türkləri arasında sevilərək dinlənilmiş, oxunmuş və Anadolu türklərinin atalarının oğuzlara qarşı daha dərin bir bağlılıq duymalarına səbəb olmuşdur. Belə ki, XV əsrədə Türkiyədə geniş yayılmış oğuzçuluq cərəyanının mövcudluğu göz qabağındadır⁹⁹.

Alim daha sonra oğuzçuluğu milli şürurun parlaq təzahürü kimi şərh edərək yazar ki, uyğurca «Oğuz Kağan dastanı»nın da İranda, Elxani dövründə, Qazan xan və ya xələfi zamanında yazılığına qətiyyən şübhə etmirik. Bu əsərin başqa bir yerə, xüsusilə də uyğur ölkəsində yazılması mümkün deyildir. Çünkü onun yazılmamasına səbəb olan mənəvi hava ancaq İrandakı Elxani

⁹⁸ Ögel B. Türk mitolojisi, II cilt, Ankara, «Türk Tarih Kurumu Basımevi», 1995, s. 1

⁹⁹ Sümər F. Oğuzlar. Bakı, «Yazıçı», 1992, s. 345

sarayı və onun ətrafında nəzərə çarpır. Bu mənəvi havanı qüvvətli bir türkçülük şüuru parladırdı. Deməli, hər iki əsərin (uyğurca «Oğuz kağan» və Rəşidəddin «Oğuznamə»si – C. Q.) meydana gəlməsinə səbəb olan bu türkçülük şüurudur¹⁰⁰.

F.Sümər oğuz dastanlarında, o cümlədən «Kitabi-Dədə Qorqud»da inikas olunmuş oğuz milli şüurunun əsasları haqqında yazır: «Hər iki əsər bizi bu türkçülük şüurunun mahiyyəti haqqında olduqca aydın bir fikir verməkdədir. Anlaşıldığına görə bu şüurun əsasları bunlardır:

a) Oğuz Xandan əsərin yazıldığı dövrə qədər türk aləminin adları zikr edilən bu xalqlar təmsil etməkdədir: Oğuz (Türkmən), uyğur, qıpçaq, qanlı, karluk, kalaç.

b) Türklerin də qədim zamanlarda yaşamış monqolların Çingiz xanı kimi, cahangir hökmdarları vardır. Bu cahangir hökmdarın adı Oğuz Kağan və yaxud Xandır.

v) Türk dünyası Oğuz Xanın böyük fütuhatları nəticəsində meydana gəlmişdir. Yəni türk xalqlarının Beş Balaq bölgəsindən Qara dənizin şimalına və Adalar dənizinə qədər yayılmış olmaları Oğuz xanın fəhləri ilə bağlıdır.

q) Oğuzlar Oğuz xanın 24 nəvəsindən törəmişlər. Uyğurlar Oğuz Xanın öz xalqı və ya itaat evi türklərdir. Qıpçaq, qanlı, karluq və kalaçlar da Oğuz xanın bəylərindən törəmişlər.

d) «Türklerin tarixi» fəslində Oğuz Xan xalqını haqq dini nə qovuşdurmaq üçün Tanrı tərəfindən göndərilmiş bir peyğəmbər-hökmdar olaraq göstərilir»¹⁰¹.

Bələliklə, oğuzlar türk etnik tarixinin ən parlaq səhifələrini yazmış, bu tarixi dastanlarda tərənnüm etmiş və nəhayət, həmin şanlı tarixi milli «Kitab(i-Dədə Qorqud)» halına salmışlar. Bu kitabı Qaraca Çoban obrazı vasitəsilə «sovietləşdirməyin» mümkün olmadığını görən bolşeviklər, nəhayət, onun aradan qaldırılmasına, eposun Azərbaycan cəmiyyətindəki təzahürlərinin hər cür antiinsani, zorakı və qanlı üsullarla təqib olunmasına qərar

¹⁰⁰ Sümər F. Oğuzlar. Bakı, «Yazıcı», 1992, s. 346

¹⁰¹ Yenə orada. s. 346-347

verdilər və M.C.Bağırovun epos haqqında söylədiyi «“Dədə Qorqud” xalq dastanı deyil. O, əvvəldən axıra kimi Azərbaycan torpaqlarına qatıl və soyğunçu kimi gəlmış oğuz köçəri tayflarını idarə edən yuxarı təbəqələrin tərifinə həsr olunub. Kitab bütbüütin millətçilik zəhərinə hopdurulmuş, o müsəlmanlara qarşı deyil, başqa dinə mənsub olan, əsasən də qardaş gürcü və erməni xalqına qarşı yönəldilmişdir. Bu kitabın nəşr olunması Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası rəhbərlərinin və Ədəbiyyat İnstитutunun kobud bir siyasi səhvi hesab edilməlidir»¹⁰² göstərişi məhz buna xidmət edirdi.

M.C.Bağırov öz dövrünün lideri idi və təbii ki, sovet-bolşevik döneninin Azərbaycan xalqının milli dəyərlərinə, o cümlədən bu dəyərlərin tarixi-mədəni ifadəsi olan «Dədə Qorqud» eposuna münasibəti liderin münasibətində öz ifadəsini tapmışdı. Azərbaycan xalqının öz milli varlığına və bu varlığın təcəssümü olan «Dədə Qorqud» dastanına həqiqi münasibəti ümummilli lider Heydər Əliyevin bizim «DASTANA İKİNCİ RƏSMİ MÜNASİBƏT» adlandırdığımız tarixi yanaşmasında ifadə olundu.

Ulu öndər Heydər Əliyev hər şeydən əvvəl müasir Azərbaycan cəmiyyətinə onun tarixinin ən keşməkeşli dövrlərində rəhbərlik etmiş, bu cəmiyyəti beynəlxalq oyun və tələlərdən, daxili və xarici təcavüzlərdən qorumuş rəhbər, dövlət başçısıdır. Bu baxımdan, o, «Dədə Qorqud» eposuna hamidən fərqli gözəl – yalnız alim-tarixçi, filosof kimi deyil, həm də dövlət rəhbəri, siyasi xadim gözü ilə baxa bilmüşdür. Heydər Əliyevin yanaşmasında dastanın hər sözü, hər cümləsi milli dövlətçilik tarixinin əməli təcrübəsi və fəlsəfəsi ilə yoğrulmuş eposdur. Bu cəhətdən onun dastanın müqəddiməsinə yanaşması əlamətdardır: «Eposun müqəddiməsinin ilk sözlərindən Dədə Qorqud gözümüz önündə keçmiş, bu günü və gələcəyi bilən bir şəxsiyyət kimi görünür. Əsərin bütün boylarında Dədə Qorqud nurani el ağsaqqalı və müdrik filosof keyfiyyətlərini daşıyan ozan olaraq çıxış edir. Dədə Qorqud fəlsəfəsi arxaik olduğu qədər də müasirdir. Əsrlər

¹⁰² «Kommunist» qəzeti, 1951, 26 may

keçsə də, bəşəriyyəti daim düşündürən olum və ölüm, insan və zaman, insan və cəmiyyət problemləri bugün də bizi eposa müraciət etməyə vadar edir. Eposun elə ilk sətirlərindən biz böyük-lərlə kiçiklər, valideynlərlə uşaqlar, kişilərlə qadınlar arasında qarşıqli münasibətlərin necə qurulması barədə tövsiyələr alırıq. Bütün əsər boyu insanda lovgalıq, paxılıq və kinlilik pislenir, qonaqpərvərlik, comərdlik və övladların valideynlərə xoş münasibəti təriflənir. Epos bizi əhatə edən aləmi sanki iki rəngə – ağa və qaraya boyayır, insanların hərəkətlərini xeyrə və şərə bölür. Dədə Qorqud xeyrə təriflər deyir, şəri pisləyir, düz sözü ucaldır, yanları lənətləyir və nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu qiymətləndirmək haqqı da eposda onun özünə verilir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un bütün məzmunu bu struktur üzərində qurulmuşdur. Məhz bütün bu məziyyətlərinə görə biz «Kitabi-Dədə Qorqud» hikmətlərini gənc nəslə nə qədər çox aşılıya bilsək, onun millilik əhval-ruhiyyəsində, milli və dini dəyərlərə, ənənələrə sadəqət ruhunda tərbiyə edə və beləliklə də Dədə Qorqud arxetiplərini daim yaşada bilərik»¹⁰³.

Göründüyü kimi, Heydər Əliyev bütün diqqətini eposun müqəddiməsinə, daha doğrusu, onun ilk cümləsindəki hikmətə yönəltmişdir. Bu hikmət ulu Dədə Qorqudla bağlıdır: «Dədə Qorqud bizim ulu babamızdır, əcdadımızdır. Biz fəxr edirik ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" kimi tarixi abidəmiz vardır, fəxr edirik ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" kimi ulu əcdadımız vardır»¹⁰⁴.

Heydər Əliyevin müqəddiməyə və onun ilk cümləsinin hikmətinə diqqət yönəltməsi təsadüfi deyildi. Baxmayaraq ki, eposda dövlət-dövlətçiliyi təmsil edən Bayındır xan, Salur Qazan kimi obrazlar var, ancaq Heydər Əliyev üçün ilkin olan Dədə Qorqud obrazıdır. Çünkü onun düşüncəsinə görə, dövlətçilik düşüncəsi olmasa, dövlət mövcud ola, yaşaya bilməz. Hər

¹⁰³ Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası. I cild, səh. 7

¹⁰⁴ Heydər Əliyevin "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley mərasimindəki nitqi. «Azərbaycan» qəzeti, 10 aprel, 2000

bir dövlətin yaşaması, varlığını sürdürməsi üçün öz dövlətçilik fəlsəfəsini yaratmalıdır. Məhz buna görə ulu öndərin diqqətini ilk növbədə müqəddimə və onun ilk cümləsi və onun müdrik qəhrəmanı Dədə Qorqud cəlb etmişdir.

Müqəddimə – başlangıç, bünövrədir. Hər bir binanın möhkəmliyi onun bünövrəsindən, «bazis»indən asılı olur. Fikrimizə, dövlət bir binadırsa dövlətçilik də onun bünövrəsidir. Bu halda müqəddimədə Heydər Əliyevin diqqətini çəkən əsas məqamlar nədən ibarət idi?

Müqəddimə bu cümlə ilə başlanır: «Rəsul əleyhissəlam zəmanına yaqın Bayat boyından Qorqut ata diyərlər bir ər qopdı. Oğuzin ol kişi təmam bilicisiydi, – nə diyərsə, olurdu. Əaibdən dürlü xəbər söylərdi. Həqq təala anın könlənə ilham edərdi...»¹⁰⁵.

Bu cümlə Oğuz tarixinin, bu tarixin varislərindən biri kimi Azərbaycan tarixinin bütün müqəddəs milli dəyərlərini özündə ifadə edir. Burada «Rəsul əleyhissəlam zəmanı» ifadəsində bir-başa Məhəmməd peyğəmbər (s.) nəzərdə tutulur. Bu mənada Oğuz eposunu, onun müdrik yaradıcısı Qorqud atanı islam dininin peyğəmbəri Məhəmməd salavatullahın zamanına bağlayan «hökəm» islamiyyətə müqəddəs dəyər verən, dinin cəmiyyətdəki rolunu bütün incəliklərinə qədər bilən, dinə qayğısını öz davranışlarında nümunəyə çevirən Heydər Əliyevin diqqətini cəlb etməyə bilməzdi.

Digər tərəfdən, Qorqudun mənsub olduğu Bayat boyu ixtisası etibarı ilə tarixçi olan Heydər Əliyevə Oğuz tarixi ilə bağlı çox şey deyirdi. Bu boydan görkəmli şəxsiyyətlər, istedadlı adamlar, o cümlədən Məhəmməd Füzuli kimi fenomenal şair çıxmışdı.

Bu baxımdan müqəddimənin ilk cümləsində, əslində, oğuz elinin dövlətçilik fəlsəfəsi, bu fəlsəfənin strukturu və mahiyyəti öz təcəssümünü tapmışdı və dövlətçilik fəlsəfəsinin müasir

¹⁰⁵ Kitabi-Dədə Qorqud. Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadənindir. Bakı, «Yazıçı», 1988, s. 32

dövrümüzde canlı təcəssümü olan Heydər Əliyev də məhz bu səbəbdən diqqəti ilk növbədə müqəddiməyə yönəltmişdi.

Heydər Əliyevin və Mir Cəfər Bağırovun eposa rəsmi münasibətlərindən göründüyü kimi, Mir Cəfər Bağırov bu zəngin xalq sərvətindən imtina edərək onu yasaqlayırdısa, Heydər Əliyev «Kitabi-Dədə Qorqud»a müstəqilliyin, el-yurd birliliyinin, dövlətçilik düşüncəsinin təməli kimi baxaraq ona sahib və yiye çıxır, cini zamanda gənc nəslini «Dədə Qorqud» ənənələri ruhunda tərbiyələndirməyi tövsiyyə edirdi. Heydər Əliyev dastanın əhəmiyyətindən damışaraq onun Azərbaycan xalqının müasir tarixində oynadığı rola da diqqət yetirirdi: «Biz dövlət müstəqilliyimizi əldə edəndən, milli azadlığımıza çatandan sonra bu birliyin təmin olunması üçün böyük imkanlar əldə etmişik və bu birliyin bizim xalqlarımız üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu dərk etmişik.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un birliyə çağırışı bu gün hər birimiz üçün lazımdır. Dövlət müstəqilliyi yolu ilə gedən, ölkədə hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu aparan Azərbaycanda milli birlilik, milli həmrəylik hər şədən vacibdir. Biz "Kitabi-Dədə Qorqud"un vəsiyyətlərindən bu gün həyatımızda istifadə edərək, xalqımızda vətənə məhəbbət, sevgi, sədaqət, vətənpərvərlik, hissələrini daha da artırırıq. "Kitabi-Dədə Qorqud" bu gün bizə çox gərklidir»¹⁰⁶.

Heydər Əliyev «KDQ»u həm də ona görə təqdir edirdi ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan xalqını, bütün turkdilli xalqları dünya sivilizasiyasında təmsil edir. Heç təsadüfi deyildir ki, ulu öndər «KDQ» 130 illik yubileyinə azadlıq və dövlət müstəqilliyi bayramı kimi baxırdı: «Bu gün Azərbaycan xalqı möhtəşəm "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun 1300 illiyini böyük bayram kimi təntənə ilə qeyd edir. Bu yubiley bizim üçün, bütün türk dünyası üçün, bəşər mədəniyyəti üçün müstəsna əhəmiyyəti olan tarixi bir

¹⁰⁶ Heydər Əliyevin "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley mərasimindəki nitqi. «Azərbaycan» qəzeti, 10 aprel, 2000

hadisədir. Bu, bizim tarixi köklərimizə, milli ənənələrimizə, millimənəvi dəyərlərimizə, mədəniyyətimizə, elmimizə, xalqımızın çoxəsrlilik tarixinə olan hörmət, ehtiram bayramıdır. Bu, bizim milli azadlığımızın, dövlət müstəqilliyimizin bayramıdır»¹⁰⁷.

Faktlar göstərir ki, milli düşüncəyə, milli baxışlar sisteminə qarşı mübarizə SSRİ-də fasiləsiz və dayanacaqsız, lakin gah güclü, gah da zəif şəkildə həmişə olmuşdur. Təbii ki, milli düşüncənin, genetik kodun, etnik yaddaşın daim diri qalmasına, onu yad təsirlərdən və təqiblərdən qorumağa cəhd edənlər imperiyaın sərt total qanunları ilə üzləşməli olurdular. Ümummilli lider Heydər Əliyev deyirdi: «DTK-da işləyərkən çox şey görmüşdüm. Moskvanın təktərfli türk millətlərini əsarətdə saxlamaq siyaseti olduğunun ilk gündən şahidi oldum. Daxilən buna qarşı üsyan etsəm də, həyatda buna imkan yox idi. Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi işləyərkən Moskvaya qarşı çıxmamış, toqquşmağım mümkün deyildi. Moskva bütöv bir imperiya siyasetini tətbiq edərdi. Əgər onların əleyhinə çıxsa idim, həm bunun bir əhəmiyyəti olmayıacaqdı, həm də Əliyev ölkədəki digər katiblər kimi məhv ediləcəkdi. Yavaş-yavaş mən də xalqımın, doğma millətimin milli hissələrini oyatmağa başladım. Xalqın milli istəklərini, Azərbaycan türklüyünün milli oyanışını, silkinməyini reallaşdırmaq arzusunda idim. Bu işləri Moskvaya hiss etdirmədən, onu narahat etmədən görmək istəyirdim»¹⁰⁸.

Xalqın milli düşüncəsini və milli şüurunu oyatmaq istəyən Heydər Əliyev irslə varis arasındaki əlaqələrin bərpasına, ədəbi-mədəni irsin və onların daşıyıcılarının totalitarizmin tırtılları arasından zədəsiz və fəsadsız çıxmاسına daha çox diqqət yetirirdi. Yaddaş fəsaddan, zədədən uzaq olanda gələcəyə inam və ümidi də güclü olur. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, yaddaşdan silinmiş və ya «xalq düşməni», «vətən xaini» yarlığı ilə damgalanmış, yasaq və qadağan edilmiş tarixi şəxsiyyətlərimiz və

¹⁰⁷ Heydər Əliyevin "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley mərasimindəki nitqi. «Azərbaycan» qəzeti, 10 aprel, 2000

¹⁰⁸ «Müstəqil Azərbaycan uğrunda» qəzeti, 2002, 15 iyun

milli mədəni irsimiz, montaja məruz qalmış milli tarixi şəcərəmiz yenidən bərpa olunur. Repressiya qurbanlarını, yasaqlanmış ədəbi-mədəni irsi həyata qaytarır, üzərindəki yasaq və qadağa yarıqlarını qopararaq tarixin arxivinə göndərir. Ədəbi ictimaiyyətlə klassik ədəbi irs və ədib arasındaki əlaqələr öz məcrasına düşür, xaosdan harmoniyaya gedən yolun üfüqləri genişlənir. Milli əxlaqda və ədəbi düşüncədə, eləcə də ictimai həyatda durulma (aydınlaşma) prosesi getdikcə doqma ilə doğmanın yeri aydın görünür, repressiv aksiyalar zamanı bizdən uzaq salınanlar bizə yaxınlaşır. «Xalq düşməni»nın xalq dostu olduğu, «zərərli və zəhərli» ədəbiyyatın, eləcə də ədəbi-fəlsəfi fikrin müsbət qütbələri hər tərəfdən görünür.

Məlumdur ki, Azərbaycanda siyasi repressiya anlayışı hər şeydən qabaq XX əsrin 37-ci ilini yada salır. Lakin 1937-ci il öz başlanğıcını çox-çox əvvəllərdən alır. Heydər Əliyev də repressiyaların zirvə məqamı kimi 37-38-ci illəri götürür. Lakin o çoxlarından fərqli olaraq bir tədqiqatçı alim kimi repressiyaların başvermə tarixini 1937-ci ildən çox-çox əvvələ və sonraya aparıb çıxarıır. O haqlı olaraq qeyd edir ki: «20-30-cu, 40-ci illərdə orqanlar Azərbaycan xalqına, onun mənəviyyatına, bütün həyatına çox böyük zərər gətirmişdir, zərbələr, yaralar vurmusdur. Amma xalqımız buna dözmüşdür. 1920-1921-ci illərdən başlayaraq siyasi repressiyalar, heç bir əsas olmadan ailəliklə, minlərlə, on minlərlə insanların yerindən-yurdundan Orta Asiyaya, Qazaxistana, Sibirə sürgün edilməsi xalqımıza dəhşətlər gətirmiştir. 1930-cu illərin siyasi repressiyaları nə qədər insanların, nə qədər ailələrin həyatını pozmuşdur. Nə qədər günahsız insanları həyatdan, azadlıqdan məhrum etmişlər. Xüsusən 37-38-ci illərin repressiyaları Azərbaycan xalqına, onun ziyallarına, zəkalı adamlarına, onun intellektual potensialına çox böyük zərbələr vurmusdur. Ancaq bu orqanlarda bu siyaset, bu istiqamət 40-ci illərdə və hətta 50-ci illərin əvvəlində də davam etmişdir. Bunlar tarixdən hamiya məlumdur, ancaq mən gənc ya-

larımdan bu orqanlarda işlədiyimə, fəaliyyət göstərdiyimə görə bunların çoxunu öz gözümə görəmişəm, şahidi olmuşam»¹⁰⁹.

Heydər Əliyevin dediyi kimi, repressiv aksiyalar zamanı hədəf, ziyanı, intellekt «mən» seçilirdi. Ağılın, intellektin, mütefəkkir şəxsiyyətlərin məhvi imperianın düşünülmüş surətdə həyata keçirdiyi dövlət siyaseti idi. İntellekt və ya milli düşüncəyə malik olan ziyanı, böyük zəka sahibləri ona görə repressiyalara hədəf seçilirdi ki, manqurtlaşdırma, mütilik, ətalət və əsarətdə saxlama siyasetinə mane olacaq qüvvələr qalmasın. Bu sahədə Heydər Əliyev göstərirdi ki, totalitar rejim ilk öncə repressiyaya milli dəyərləri və milli ziyanı məruz qoyurdu. Total mühit milli olanı ezməklə, həm də milli düşüncəni, milli təfəkkürü məhv edirdi.

1997-ci ildə MTN əməkdaşları ilə görüşündə ümummilli lider Heydər Əliyev göstərirdi ki, H.Cavidə, S.Mümtaza, M.Müşfiqə və başqalarına qarşı ittiham irəli sürənlər onların böyüklüyünü, qoyduqları irlərin əhəmiyyətini dərk etmirdilər. Əgər etsəydilər də bunu edəcəkdilər, çünki onların məqsədi «Azərbaycanı dağıtmaq» idi: «Xatirimdədir, mən 1950-ci ildə gəlib Bakıda təhlükəsizlik nazirliyində işə başlayanda, o vaxtlar Salman Mümtazın bir neçə materiallarını axtarırdım, - 38-ci ildə işləyən adamlardan biri gördü ki, mən bu işlərə maraq göstərirəm, dedi ki, bilirsınız, bu həyətdə, - binanın da həyəti var, həbsxana da orada yerləşirdi, - Hüseyn Cavidin, Salman Mümtazın kitabxanasından qiymətli-qiyamətli kitabları ermənilərin və başqa millətə mənsub olan adamların, çox savadsız adamların gətirib burada vəhşicəsinə yandırıqlarını gördüm. Mane olmaq istədim, ancaq bacarmadım.

Əlbəttə, o insanlar nə bilirdilər ki, Salman Mümtazda olan nadir kitablar nədir? Əgər bilsəydilər ki, o kitablar Azərbaycan üçün dəyərlidir, onsuz da yandıracaqdılarsa, çünki onlar Azərbaycanı dağıtmaq istəyirdilər. Hüseyn Cavidin, Əhməd Cavadın, Mikayıl Müşfiqin istintaqını aparanlar onların səviyyəsinə çata bilərdilərmi? Yox! Çünki onların əksəriyyəti savadsız adamlar idi. O vaxtlar, 1937-38-ci illərdə NKVD-də, yəni daxili işlər ko-

¹⁰⁹ Xalqa, vətənə, dövlətə sədaqət. Bakı, 1997, s. 19-20

missarlığında ali savadlı bir-iki adam tapa bilərdin, bəlkə də yox idi. Çoxunun heç orta savadı da yox idi»¹¹⁰.

Həqiqətən də, Cavid və Cavad, Müşviq və Mümtaz, Müznüb və Abid... itkisi fərdlərin, sözün geniş mənasında Azərbaycanın faciəsi idi. Əlyazma və əsərlərin, cüng və arxiv materiallarının məhvi isə bütövlükdə Şərqi, ümumtürk və ümumişlam dünyasının faciəsi idi.

Heydər Əliyev bu cür şəxsiyyətləri ona görə uca tutur və qiymətləndirirdi ki, onlar bu xalqın zaman-zaman yaratdıqlarını və yaşatdıqlarını əsas götürərək, kökdən, şəcərədən ayrı düşməyərək yazıb yaratmışdır.

Göründüyü kimi, Heydər Əliyev yalnız repressiya qurbanlarının deyil, yaddaşın, ədəbi-mədəni irsin və müasirləri olan tarixi şəxsiyyətlərin də təhlükəsizliyi keşiyində dayanır, onları imperianın caynaqları arasından çəkib çıxarmağa çalışırıdı. Bundan başqa, bolşevik ideologiyasının gücü ilə eramızdan çox-çox əvvəl bu ərazilərdə məskunlaşan aborigen türklərin IX-XII əsrlərdə buraya köçdüklərini elan, iddia və təbliğ etməklə azərbaycanlıları öz türklüyündən, gen yaddaşından, «qoparmağa», uzaq salmağa çalışırlıdalar. Bütün bunlarla barışmayan və tariximizi təhrif edənləri ittiham edən Heydər Əliyev Azərbaycan tarixçiləri qarşısında da böyük vəzifələr qoyur və öz məramını belə açıqlayır: «Zəngin tariximizin hər bir səhifəsini açmaq, geniş tədqiq etmək, onu xalqımıza və dünyaya təqdim etmək və beləliklə də əsrlər boyu tarix-şünaslıq nöqtəyi-nəzərdən itirdiyimiz şeyləri bərpa etməkdir»¹¹¹.

Unudulmuş tarixin, milli-mənəvi dəyərlərin və adət-ənənələrin bərpası, əslində milli mentalitetin, tarixi yaştıcların, real həqiqətlərin bərpasıdır. Şübhəsiz ki, dövlət rəsmisi səviyyəsində «tarixin olduğu kimi, obyektiv şəkildə tədqiqi» tələbi milli yaddaşın və milli şəcərənin, tarixi fakt və hadisələrin yaşamasına zəmanətdir. Bu baxımdan, Heydər Əliyev «Dədə Qorqud» eposunu, sadəcə, möhtəşəm, şöhrətli bir dastan kimi qəbul etməklə

qalmır, Azərbaycan xalqını bu dastanı həm də milli mənəviyyatımızın, varlığı fəlsəfi-estetik münasibətimizin tükənməz və mötəbər qaynağı, milli ruhumuzun nəgməsi kimi sahiblənməyə çağırır: «Kitabi-Dədə Qorqud» bizim milli estetikamızın mötəbər qaynağı olaraq mənəvi və estetik dəyərlərin vəhdətini özündə əks etdirir. Gözəllik və eybəcərlik, ülvilik və alçaqlıq, komiklik və faciəlik, məhəbbət və nifrətlə bağlı olan fikirlər, bizim əcdadlarımızın estetik duyumu ləkənələndirmək, formalarda eposun müxtəlif boylarında ifadə olunur. Gözəllik və hikmətin, gözəllik və qeyrətin, gözəllik və sədaqətin qırılmaz daxili harmoniyası da «Kitabi-Dədə Qorqud»a xas olan estetik və etik kateqoriyaların mahiyyətini açıqlayır»¹¹².

Heydər Əliyev «Kitabi-Dədə Qorqud»un milli mənəviyyatımızdakı yerini sərrast şəkildə müəyyənləşdirmiş, dastanın Azərbaycan xalqının milli ruhunun ayrılmaz hissəsi olduğunu göstərmmiş və onu «Azərbaycan xalqının tarixinin, etnik yaddaşının, arxaik təfəkkürünün güzgüsü», «nitqimizin, dilimizin, mənəviyyatımızın, ruhumuzun nəgməsi» hesab etmişdir¹¹³. Doğrudan Azərbaycan ədəbiyyatının bədii-estetik köklərinin axtarılması istiqamətində aparılan axtarışlar ulu öndərin nə qədər haqlı olduğunu birmənalı şəkildə sübut edir: «Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı öz ədəbi-estetik başlanğıcı etibarilə «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu ilə birbaşa bağlıdır. Bu da öz növbəsində ««Kitabi-Dədə Qorqud» və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı» problemini geniş kontekstdə götürməyə imkan verir. Epos XX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda çap edilib məshurlaşsa da, o, «etnopoetik ruh» (yaxud «Qorqud» ədəbi ruhu), ədəbi düşüncənin arxetipik əsası kimi müasir ədəbi düşüncənin dərin qatlarında həmişə var olmuşdur. Yəni eposun müasir ədəbiyyata təsirini XX əsrin birinci yarısından başlamaq, əslində, onun bizim milli ədəbi düşüncəyə «kənar-dan gəldiyini» qəbul etmək və milli ədəbi-estetik düşüncə tarixi-

¹¹⁰ Vətənə, Xalqa, Dövlətə sədaqət. Bakı, 1997

¹¹¹ Heydər Əliyev mədəni irsimizin keşiyində, I kitab. Bakı, 2001, s. 33

¹¹² Əliyev H. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı – Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). Bakı, «Öndər Nəşriyyat», 2004, s. 8

¹¹³ Yenə orada. s. 9

mizdə «Dədə Qorqud» ənənələrini inkar etmək deməkdir. Həqiqətdə isə bu epos qədim dövrlərdən (ilkin başlanğıcdan) günümüzə qədər uzun və fasılısız bir yol qət etmişdir. Həmin yolun böyük bir mərhələsini qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı təşkil edir. Bu dövr ədəbiyyatı «Kitabi-Dədə Qorqud»la müasir ədəbiyyatımız arasında bir körpü rolunu oynamışdır¹¹⁴.

Qeyd edək ki, Heydər Əliyevin «Kitabi-Dədə Qorqud» haqqında söylədiyi «Azərbaycan xalqının tarixinin, etnik yadداşının, arxaik təfəkkürünün güzgüsü», «nitqimizin, dilimizin, mənəviyyatımızın, ruhumuzun nəğməsi» kimi ifadələrini onun təkcə eposa olan məhəbbətinin ifadəsi kimi qəbul etmək olmaz. Bu ifadələr həm də «Dədə Qorqud» dastanının milli mahiyətini özündə əks etdirən fikir konseptləridir. Keçən əsrin 50-ci illərində eposun repressiyaya uğramasının əsasında da elə Heydər Əliyevin dahiyanə şəkildə müşahidə etdiyi bu fikir konseptləri dururdu: «Xalq bu dastanın «güzgüsündə» özünün bolşeviklərin təqdim etdiyindən tamamilə fərqli, əsil milli simasını gördü, bu dastanın epoxaların dərinliyindən gələn «səsində» bolşeviklərin azərbaycanlıların milli ruhuna tamamilə yad olan «proletar» himnidən fərqli olub, xalqın milli ruhunu coşdurən doğma «nəğməni» eșitdi. Azərbaycan ziyalıları milli düşüncənin energetik qaynağına birbaşa qoşulmaq imkanı əldə etdi. Eposun Azərbaycanda çap olunması ilə milli şururun coşqun oyanışı, dirçəlişi başlandı. Azərbaycan xalqı «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında qorunub qalmış millilik sxemləri, milli birləşmə formulları, etnik vəhdətin düsturları əsasında yenidən təşkil olunmağa başladı. Ədəbiyyat bu milli coşquda misilsiz rol oynadı. Bu milli quruculuq prosesi idi. Lakin tezliklə ona qarşı antimilli quruculuq prosesinə təkan verildi. «Kitabi-Dədə Qorqud»un Azərbaycan cəmiyyətində oynadığı rol 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığına son verərək vətənimizi sovet-sosialist adı altında rus-erməni işgalinə məruz qoy-

muş rus sovet imperiyasının ideoloji maraqları ilə daban-dabana zidd idi. Bolşeviklər Azərbaycana qədəm qoymaları gündən mahiyyətini «ruslaşdırma» təşkil edən Azərbaycan sovet xalqının yaradılmasına başladılar. Bu, böyük rus imperiyasının «soviet» donunda yenidən qurulmasının ideoloji mahiyyətini təşkil edirdi. «Kitabi-Dədə Qorqud» bütün ideologiyası ilə rus-sovet imperiyasının ideologiyasının əksinə idi. Bütün bu milli və antimilli quruculuq prosesləri isə bu və ya digər şəkildə müasir Azərbaycan ədəbiyyatında öz əksini tapır, izini qoyur, onun inkişafına fərqli məzmun və formada təsir edirdi. «Dədə Qorqud» eposunun Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı rolunu eposun Azərbaycana «gelişi» və onun «təqibi» boyunca araşdırımdan Azərbaycan sovet ədəbiyyatının bədii üslubunu başa düşmək mümkün deyildir. Çünkü milli repressiyalar nə qədər qanlı xarakter alsa da, millilik, milli düşüncə Azərbaycan ədəbiyyatını heç vaxt tərk etməmişdir. Yaziçi və şairlərimizin milli duyğuları bu repressiyaların təsiri altında cürbəcür simvolik məzmun və forma kəsb etmişdir. Həmin simvolizm Azərbaycan sovet ədəbiyyatının bütöv XX əsri əhatə edən tarixi boyunca davam etmişdir. Bu simvolizm öz başlanğıcını, əslində, «Kitabi-Dədə Qorqud»un Azərbaycana «gelişi» ilə yaranan milli coşqudan və onun antimilli əsaslarla təqibindən götürür. XX əsrin 60-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan (o cümlədən bütün sovet cəmiyyətində) müəyyən ideoloji yumşalma baş versə də, əslində, imperiya öz siyasətindən əl çəkmədi: onu formaca dəyişirdi. Bu da ədəbiyyatımızda «Dədə Qorqud» simvolizminin bütün XX əsr boyunca yaşamasını şərtləndirdi»¹¹⁵.

Yetmişinci illərdə Heydər Əliyevin müdrik və uzaq görən bir rəhbər kimi yeritdiyi siyaset, millətin tarixinə və mədəniyyətinə, folkloruna və dilinə, milli mənəvi dəyərlərinə, xüsusiilə də, humanitar-filoloji sahəyə həssaslıq və qayğıkeşlik xalqın özünüdərkinə, özünəqayıdışına şərait yaratdı. Azərbaycanın

¹¹⁴ İsmayılova Y. «Dədə Qorqud kitabı» və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi. Bakı, «Elm», 2011, s. 32

¹¹⁵ İsmayılova Y. «Dədə Qorqud kitabı» və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi. Bakı, «Elm», 2011, s. 51

folklor örnəkləri həm filoloqların, həm filosofların, həm tarixçilərin, həm də etnoqrafların diqqətini daha çox çəkməyə başladı. Daha doğrusu, «Kitabi-Dədə Qorqud» yalnız tarixçilərin və ədəbiyyatşunasların fundamental, monoqrafik tədqiqat predmeti olmaqla məhdudlaşmadı; dərsliklərə, programlara salındı, eləcə də televiziya və radyonun efir məkanına daxil oldu. Xalq yazarı Anarın ssenarisi əsasında çəkilmiş «Dədə Qorqud» filmi ilə KDQ-nin ekran həyatı başladı. Bu məsələdə Heydər Əliyevin bəzən açıq şəkildə görünən, bəzən də görünməyən müstəsnə xidmətləri var idi. Yazarlar eposa münasibətdə birinci şəxsin doğma münasibətini, şəraitdən asılı olaraq açıq, ya da gizli şəkildə ifadə olunan qayğısını, təəssübünü daim hiss edirdilər.

Milli ədəbiyyatda, o cümlədən Anarın yaradıcılığında ifadə olunan milli özünəqayış, özündərk prosesi, həmin prosesdə «Kitabi-Dədə Qorqud»un aparıcı ifadə vasitəsinə çevriləməsində Heydər Əliyev daim öz qayğını göstərmişdir. Bu, onun Anar haqqında dediyi aşağıdakı fikirdə də öz ifadəsini tapmışdır: «Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan ictimaiyyəti, kütüllə, xalq üçün tanınmalıdır. Mən bu baxımdan Anarın xidmətlərini xüsusi qeyd etmək istəyirəm. Mənə belə gəlir ki, biz bugün müəyyən zaman keçəndən sonra Anarın bu sahədəki axtarışlarına, xidmətlərinə daha da yüksək qiymət verməliyik»¹¹⁶.

Göstərilən dövrə «Kitabi-Dədə Qorqud»un qəhrəmanları çizgi filmlərinin qəhrəmanlarına çevrildi. Dastanın motivləri əsasında yazılı ədəbiyyatda xeyli sayıda ədəbi nümunələr yarandı. «Dədə Qorqud» ideyaları və «Dədə Qorqud» qəhrəmanları yazarların qələmi, rəssamların firçası və xalçaçılarımızın ilməsi ilə sənət əsərlərində əbədiləşdirildi. Beləliklə də yasaq və qadağalardan uzaq olan «Kitabi-Dədə Qorqud» özünün yeni həyatına qədəm qoydu. «Yetmişinci illərdən start götürən Dədə

¹¹⁶ Əliyev H. Zəngin tariximizin hər səhifəsini açmaq, geniş tədqiq etmək, onu xalqımıza və dünyaya təqdim etmək mürqəddəs vəzifədir («Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının iclasında yekun nitqi). «Azərbaycan qəz., 1999, 18 fevral

Qorqud hərəkatı qarşısından gələn onilliklərin Qorqud elmi məkanına çevrilməsini təmin edə bildi: Azərbaycan Qorqudşünaslığı bir-birinin ardınca abidənin kamil mətnlərini nəşr etdi, Dədə Qorqudla bağlı sistemli araşdırımlar ortaya çıxdı. Qorqudşünaslığın ən nüfuzlu elmi toplantıları təkcə keçmiş Sovet İttifaqı miqyasında deyil, beynəlxalq səviyyədə də Azərbaycanda mərkəzləşdi»¹¹⁷.

Bu prosesdə Heydər Əliyevin rolü məstəsnə idi. O, «dastanın Azərbaycanın mənəvi sərvətlər xəzinəsində tutduğu mühüm yerin indiyə qədər lazımi səviyyədə qiymətləndirilmədiyini nəzərə çarpdırmış və bunun səbəblərini göstərmişdir. O, 50-ci illərdə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının tədqiqatçıları olmuş Məmməd Arif Dadaşzadə, Həmid Arası, Məmmədhüseyn Təhmasib, Əbdüləzəl Dəircizadə kimi fədakar alımların xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir»¹¹⁸.

Bütün bunlar belə deməyə əsas verir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» tarixin, daha doğrusu, totalitarizmin sınağından üzü ağ çıxdı.

Müstəqillik illərində Heydər Əliyev «Kitabi-Dədə Qorqud»un 1300 illiyinin keçirilməsi ilə bağlı verdiyi tarixi Fermanla (20 aprel 1997) itirdiklərimizin bərpası istiqamətində ilk addımı rəsmi dövlət səviyyəsində yenə də özü atdı. Azərbaycanda «Kitabi-Dədə Qorqud» kimi ədəbi abidənin VII əsrden mövcudluğununu təsdiqlədi. Heydər Əliyev bununla sübut etdi ki, belə bir mükəmməl ədəbi abidə yaratmış xalqın bundan başqa da ədəbi abidələri olmuş və «Kitabi-Dədə Qorqud» həmin dastan ənənələri üzərində bərqərar olmuşdur. Burada əhəmiyyətli olan başqa bir məqam ondan ibarətdir ki, belə nəhəng bir ədəbi abidəsi olan xalqın tarixi də şübhəsiz ki, çox-çox qədimlərə gedib çıxmalo idı.

«Heydər Əliyev «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının iclaslarında dövlət qurumları, alımlar, yaradıcı ziyalılar qarşısında dastanla bağlı

¹¹⁷ Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2009, səh. 76

¹¹⁸ «Əliyev Heydər Əlirza oğlu» məqaləsi – Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı, «Önder Nəşriyyat», 2004, s. 134

daha fundamental elmi tədqiqatlar ədəbi, təsviri sənət, televiziya, kino və səhnə əsərlərinin, abidələr, park kompleksləri və sairənin yaradılması vəzifəsini qoymuşdur»¹¹⁹.

Eposu «Azərbaycan xalqının tarixinin, etnik yaddaşının, arxaik təfəkkürünün güzgüsü», «etika kitabımız», «əxlaq kodeksimiz», «milli estetkamızın mötəbər qaynağı» kimi dəyərləndirən ümummilli lider Heydər Əliyev 1950-ci illərdə bu dastanın «pantürkist, burjua millətçi» yarlığı ilə yasaqlanmasına yönəlmış dövlət tədbirlərinə, yazıçı və tədqiqatçıların təqib olunmasına münasibətini də gizlətmirdi: «XX əsrin tarixində «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu da misli görünməmiş təqiblərə məruz qalıb. Hətta onu öyrənməyə, tədqiq etməyə cəhd göstərənlərin taleyi də acinacaqlı olub. Azərbaycanda «Kitabi-Dədə Qorqudu»un nüfuzlu tədqiqatçılarından biri olan Əmin Abid eposa həsr olunmuş bir neçə əsər çap etdirildikdən sonra əbədi susduruldu»¹²⁰.

Ulu öndər «Türk xalqlarının ümumi tarixi köklərinin Dədə Qorqudla bağlılığını göstərmək, dastanın Azərbaycan xalqına, bütün türk dünyasına mənsub olduğunu, ancaq onun vətəninin müstəqil Azərbaycan Respublikası, sahibinin azad Azərbaycan xalqı olduğunu vurğulamışdır»¹²¹.

Heydər Əliyev dastanın tam şəkildə bizə gəlib çatmamasından bəhs edir və bunun səbəblərindən birini də, təəssüf hissi ilə, 1930-cu illərdə repressiyalara məruz qalmış görkəmli alımların məhv edilməsində görürdü: «Bəzi mənbələr eposun otuz boydan ibarət olduğunu təxmin edirlər. Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi Bəkir Çobanzadə aşkar etdiyi yeni boy haqqında məlumat versə də, sonralar alım repressiyaya məruz qaldığına görə bu məlumatın dürüstlüğünü təsdiqləmək mümkün olmadı»¹²².

¹¹⁹ «Əliyev Heydər Əlirza oğlu» məqaləsi – Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lügət. Bakı, «Öndər Nəşriyyat», 2004, s. 134

¹²⁰ Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası. I cild, Bakı, 2000, s. 9

¹²¹ «Əliyev Heydər Əlirza oğlu» məqaləsi – Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lügət. Bakı, «Öndər Nəşriyyat», 2004, s. 134

¹²² Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası. I cild, səh. 9

Ulu öndər haqlı olaraq göstərirdi ki, faşizmə qarşı mübarizəyə qalxan xalqda qəhrəmanlıq ruhunu canlandırmaq məqsədilə sovet ideoloji maşını «Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu» kimi dastanlardan istifadə etməyə cəhd göstərirdi. Müharibə qurtardıqdan və dinc həyat bərqərar olduqdan sonra gənc nəslin «Kitabi-Dədə Qorqud» ruhunda tərbiyə edilməsi ideoloqlar tərəfindən yasaq olundu. Ədəbiyyata və incəsənətə qarşı yönəldilmiş məşhur «Jdanov qərarları»nın ab-havasına uyğun olaraq «Kitabi-Dədə Qorqud»a qarşı hücumlar başlandı. Əgər 1949-cu ildə akademik Heydər Hüsyinovun «XIX əsrдə Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən» əsəri təqnid atəşinə tutularaq Azərbaycan xalqının tarixinə yanlış, elmə zidd qiymət verməkdə ittiham olundusa, bundan sonra «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun ümumən xalq eposu olmadığı bildirildi və bu eposu «yayanları amansızlıqla ifşa etmək və onlara divan tutmaq» şüurları səsləndi. Görkəmli Azərbaycan alımları Həmid Araslı və Məmmədhüseyn Təhmasib akademik Vasili Bartoldun rusçaya çevrildiyi «Kniqa moeqo Dede Korkuda» kitabının 1950-ci ildə Bakıda Elmlər Akademiyası nəşriyyatında çapı rejimin sərt reaksiyasına məruz qaldı¹²³. «Eposun ünvanına səslənən ittihamlardan sonra ayrı-ayrı alımların mövqeləri kəskin təqnid atəşinə tutuldu. Artıq epos sözünün özü belə dirnaq içərisində işlədildi. O dövrədə elə bir iclas, elə bir qurultay, elə bir konfrans olmurdu ki, orada «Dədə Qorqud» təqnid olunmasın. 1951-ci ilin may ayında Azərbaycan Yaziçılar İttifaqının iclasında Həmid Araslinın qeyri-səmimi olduğu xüsusü vurğulandı, Mirzə İbrahimov, Səməd Vurğun, Mikayıll Rəfili, Mikayıll Rzaquluzadə və başqları öz «səhvlərini» boyunlarına alsalar da, onlara qarşı keçirilmiş kampaniya hələ bir müddət davam etdi»¹²⁴.

«Kitabi-Dədə Qorqud»a dövlətçilik müstəvisindən yanaşan Heydər Əliyev eposun qəhrəmanlarının vətənpərvərliyini diqqət

¹²³ Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası. I cild, səh. 9-10

¹²⁴ Əliyev H. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı – Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). Bakı, «Öndər Nəşriyyat», 2004, s. 14

mərkəzinə çəkir. El, oba və Vətən uğrunda apardıqları mübarizənin əhəmiyyətindən bəhs edir və bu qəhrəmanların yaratdığı ideoloji sistemi qorumağın vacibliyini vurğulayır: "Kitabi-Dədə Qorqud" insanları, xalqları sülhə, barışa dəvət edibdir. Bizim xalqımız bu gün "Kitabi-Dədə Qorqud"un bu vəsiyyətlərinə sadıqqdır. Ermənistən tərəfindən Azərbaycana edilən təcavüz nəticəsində torpaqlarımızın 20 faizi işgal olunubdur, işgal edilmiş ərazilərdən bir milyondan artıq azərbaycanlı yerindən-yurdundan didərgin düşüb çadırlarda ağır vəziyyətdə yaşayırlar. Biz böyük zərbələr almışq. Amma bunlara baxmayaraq, Azərbaycan xalqı yenə də bütün dünyaya öz sülhsevərlik siyasetini nümayiş etdirir. Biz Dədə Qorqud yolu ilə gedirik. Biz sülh yolu ilə gedirik. Biz bu münaqişəni sülh yolu ilə həll etmək istəyirik. Biz bütün ölkələrdə, türkdilli ölkələrdə sülhün, əmin-amanlığın bərqərar olunmasını istəyirik. Beləliklə, bu gün biz yubiley günündə Dədə Qorqud vəsiyyətlərinə sədaqətimizi bir daha nümayiş etdiririk"¹²⁵.

Bu kənlamlardan da aydın görünür ki, Heydər Əliyev dövlətçilikdə və idarəcilikdə xalqımızın bizi ərmağan etdiyi müdrik ənənələrə sədaqət nümayiş etdirərək Qorqud Ataların əsrlərin sınağından çıxmış nəsiyyət və vəsiyyətlərinə əməl edir. Faşizmin deyil, Asalanın deyil, Daşnaqsütynun deyil, məhz müdrikkiliyin, sülhün, barışın, Dədə Qorqudun, Azərbaycanlılığın mövqeyindən çıxış edir.

Dünya xalqlarının mənəvi sərvətlər xəzinəsinə həmişəlik daxil olmuş «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının Azərbaycan xalqının, bütün türk xalqlarının qədim və zəngin mədəniyyətinin təbliğinə xidmet edən beynəlxalq əhəmiyyətli hadisə olduğunu dərinəndən dərk edən Heydər Əliyev 1997-ci il aprelin 20-də bu dastanın 1300 illiyinin keçirilməsi haqqında fərman imzaladı. Fərmanın əhəmiyyətindən danışan ulu öndər göstərirdi: «Fərmanın ən böyük əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, «Kitabi-Dədə Qor-

qud» dastanının ən azı 1300 il yaşı olduğunu dünyaya nümayiş etdi. Bu fərmanla biz bildirdik ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı bütün türk dünyasına məxsusdur, onun vətəni Azərbaycandır, sahibi Azərbaycan xalqıdır, müstəqil Azərbaycan dövlətidir»¹²⁶. Fərmanın böyük əhəmiyyətlərindən biri də KDQ-un tarixinin 500 il qabağa atılması ilə bağlıdır. Bu yalnız tarixi baxımdan deyil, siyasi baxımdan da olduqca əhəmiyyətlidir.

Bu tarixi Fərmandan sonra «Kitabi-Dədə Qorqud»a dair onlarla kitablar, monoqrafiyalar, tədqiqat əsərləri, o cümlədən fundamentallığı ilə seçilən iki cildlik «Dədə Qorqud ensiklopediyası» (2000) nəşr edildi. Yeri gəlmışkən onu da qeyd etməliyik ki, «Dədə Qorqud ensiklopediyası»nın yaradılması barədə 1990-ci ildə qərar qəbul olunsa da bu istiqamətdə gərəyincə əməli iş görülmədi. Belə bir qədirşünaslıq işini yenidən hərəkətə gətirən, onu canlandıran və uğurla başa çatdıran ümummilli lider Heydər Əliyev oldu. Onu da qeyd etməliyik ki, 1999-cu ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş üzərində Azərbaycan respublikası yazılmış və Dədə Qorqudun at üzərində qopuzu ilə birləşdirilmişdir. Bu sikkələr «Kitabi-Dədə Qorqud»un milli kimliyini müəyyənləşdirmək baxımından xüsusi dəyərə malikdir.

Göründüyü kimi, Heydər Əliyev həmişə və hər yerdə milli dərk üçün prioritətliyi tarixdən və tarixi şəxsiyyətdən önce milli dəyərlərə və milli yaddaşa verib. O göstərirdi ki, tarixi ədəbi-mədəni abidələrimizi (elə həm də mütəfəkkir şəxsiyyətlərimizi) yalnız milli yaddaşda və ya ümumtürk dünyasında yaşatmaqla kifayətlənmək olmaz, onu milli yaddaşdan bəşəriyyətin yaddaşına, dünyyanın intellekt məkanına ötürmək və orada daha etibarlı şəkildə qorumaq lazımdır. Milli özünüdərk, özgə, yad, qeyri-millili olanları inkar etmədən özünükülləri mənimseməkdən, yayaqdan və yaşatmaqdan ibarətdir. Heydər Əliyev göstərir ki, milli özünüdərk prosesində xalqın yaratdığı və yaşatdığı mədəni

¹²⁵ Heydər Əliyevin "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley mərasimindəki nitqi. «Azərbaycan» qəzeti, 10 aprel, 2000

¹²⁶ Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası. I cild, səh. 12

sərvətlərə dərindən yiyələnməklə, sahib çıxmaqla (bunlar çox mühim amildir – C.Q.) çatmaq olar.

Yekun olaraq demək olar ki, Heydər Əliyevin siyasetində Qərbin və Şərqi mütərəqqi ideyaları özünün qabarıq əksini tapsa da, dünyaya integrasiya genetik kökdən, tarixi yaddaşdan, milli-mənəvi dəyərlərdən başlayır. Onun siyasetində çağdaş zaman (bu gün) dünənlə sabahı bir-birindən ayıran yox, qovuşdurulan arqumentlər kimi çıxış edərək ZAMAN amilini tamamlayır və o bütün hallarda xalqın, millətin, Vətənin, eləcə də dövlətçiliyin təhlükəsizliyinə xidmət edir.

Müstəqil respublikamıza Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi baxan Heydər Əliyevin dövlətçiliyimizin tarixini tarixin qədim dövrlərindən başlaması da yaddaş və genetik kodla bağlıdır. Yaddaş və genetik kod itəndə, ya zədələnəndə mənəvi, əxlaqi, dəyər və sərvət də, dövlətçilik də şübhə altına alınır, ayaq tutmamış büdrəyir. Dövlətçilik ənənələri tarixin sınağından zədəsiz və fəsadsız çıxanda tarixə sadaqətini yenidən ifadə edir. Yaddan gələn Yelizavetapolu Gəncəyə, Jdanovu Beyləqana, Qutqaşeni Qəbələyə, Vartaşeni Oğuzə, İlliçi Şərura, Əlibayramlıni Şirvana, Əzizbəyovu Xəzərə, Dəvəçini Şabranə... - öz ilkin adına və ünvanına qaytarır.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, ədəbi-mədəni irsi, milli təfəkkürü və milli ruhu müdafiə, eyni zamanda mühafizə etməyin ən yaxşı forması müstəqil milli dövlətdir. Bu isə mənəvi sərvətlərlə yanaşı, dövlətçiliyin də qorunmasını bir zərurət kimi ortaya çıxarır. Elə Heydər Əliyev də xidmətlərinin zirvə məqamına xalqın, millətin mənafeyinə xidmət edən dövlət quruculuğunda, dövlətçilikdə çatır. Bu dövlətçilik isə milli mentaldan, milli-adət və ənənələrdən boy alaraq sağlam teməllər üzərində dayanır və xalqımızın milli maraqlarına söykənərək bizi «Azərbaycanlılıq» ideologiyasının qanadlarında işıqlı sabaha səsləyir.

«KİTABİ-DƏDƏ QORQUD»U QORUYANLAR

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, bolşevikləşmə illərində yalnız «Kitabi-Dədə Qorqud»un bir boyu yağmalanmadı, bizim milli varlığımız, adət-ənənələrimiz, Azərbaycan adlı Vətənimiz yağmalandı. Başqa sözlə desək, Dədə Qorqudun taleyi ilə Azərbaycanın taleyi arasında bir yaxınlıq da var. Salur Qazanın evinin yağmalanması boyunda yalnız düşmən (Şöklü Məlik) iştirak edirdi Dədə Qorqud elinin – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin işgalinə erməni-rus ittifaqı və özü də bilmədən bu irticacı qüvvələrə rəvac verən (o dəyirmana su tökən) özümüzdən olanlar da iştirak edirdi. «Kitabi-Dədə Qorqud»un yasaqlanmasında yalnız Mir Cəfər Bağırovu ittiham etmək də doğru deyil, bu işdə Moskvanın hazırlayıb həyata keçirdiyi sənarini xüsusilə qeyd etməliyik. Dastanın yalnız Azərbaycanda deyil, həm də SSRİ-yə daxil olan türkdilli xalqlar arasında yasaq və qadağan olunması dediklərimizə sübutdur.

Bildiyimiz, lakin ibrət dərsi almadığımız tarixi gerçəklilik budur ki, bu xalqı, bu milləti həmişə və hər yerdə yadlar, yağılar yağmalayıb. Amma daha qorxuluşu yadin, yağıının vurduğu zərbə olmayıb, yadin əli ilə içimizdən aldığımiz zərbənin ağrısının şiddəti (elə həm də miqyası) bizim üçün daha gözlənilməz və daha təhlükəli olub. Dastandan aydın görünür ki, oğuz əli ağrını həmişə şərabdan (içib yatmaqdan) və halala qatılmış haramdan (yad izdivacdan) alıb. Bunların hər ikisi hər hansı bir oğuz fərdini yox, bütövlükdə oğuz elini bələya salıb. Zorakı və ya qeyri-zorakı yad izdivacdan bədheybət, qorxunc Təpəgözər doğulub. Bu qorxunluq və zalimliq yalnız zahirdə, üst qatda deyil, elə həm də iç qatda, mənəviyatda, əxlaqda özünü biruzə verib. Folklorşunas alim Azad Nəbiyev göstərir ki, «İslam düşüncəsinə görə bütün qeyri-qanuni nigahlar nəticəsində dünyaya gələnlər şəri təmsil edirlər. Onlar zahirən eybəcər, fiziki və əqli cəhətdən qüsurlu olduğu kimi, daxilən də, zalim, qaniçən, insanlığa qənim kəsilmiş olurlar. Onlar dünya eposunda şəri təmsil edir, varidata və sərvətə

həris, lovğa və qəddar kimi təqdim edilirlər»¹²⁷. Bu fikirlərdən qaynaqlanan professor Ə.Bayramov yazar: «Burada psixoloji cəhətdən iki cəhət diqqəti cəlb edir. Birincisi, dastanlarda belə şər qüvvənin törədiciləri, yəni onun valideynləri səma övladı sayılır. Burada sanki qəsdən belə qüvvə yer məkanından, Ana torpaqdan uzaqlaşdırılır. Bununla da, əslində Təpəgöz oğuz etnosunda yad bir varlıq kimi, öz içərisindən çıxması mümkün olmayan kənar bir bəla kimi təqdim edilir. Əslində isə Təpəgözün oğuz elinə yad bir psixologiyaya malik olmasına görə o, etnosdan çıxarılır, ondan kənarlaşdırılır. Burada etnosun düşüncə stereotipi onu qəbul etməyə imkan vermir, çünki o, «əsla bizimkilərə», «həqiqi oğuzlara» oxşamır, ona görə yalnız fiziki cəhətdən deyil, əsasən mənəvi cəhətdən eybəcərdir, qeyri-insanidir. Çünki o, özünün-külərə qənim kəsilməsi, qəddarlığı ilə onlara fəlakət gətirir. Odur ki, onun özünü, hətta valideynlərini də etnosdan təcrid edirlər»¹²⁸.

Sovet imperiyasının özü də zoraklıqladan doğan bir Təpəgöz idi. «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı Təpəgözün silahı kosmosdan, səmadan, yad planetdən alınan qılincın kəsmədiyi, oxun batmadığı fiziki güc, imperiyanın silahı isə atəş püskürən müasir silahlar və millilərə qənim kəsilen iblislər idi. Təpəgözün yediyi qoyun və insan, zəbt etdiyi mağara və mağara ətrafi bölgə, imperiyanın somurduğu maddi-mənəvi sərvətlər, işgal etdiyi torpaq, məhv etdiyi isə dərk etməyi və düşünməyi bacaran intellektual insanlar idi. Təpəgözün zəif yeri tək gözü, imperiyanın qorxduğu və qorunduğu isə millətin milli həmrəyliyi və birliyi idi. Sonda Basat Təpəgözü gözündən vuraraq, imperiyanı isə xalqın milli həmrəyliyi və milli birliyi sarsıdaraq məhv etdi. Əslində bu həm də «Kitabi-Dədə Qorqud»un imperiya üzərindəki qələbəsi idi. «Dədə Qorqud» mübarizədən qalib çıxdı. Bu həm də ağıllın, intellektin inkvizisiya üzərində qələbəsi idi. Çünki, «Kitabi-Dədə Qorqud» zahirən bir dastan olsa da, əslində, Azərbaycan milli zamanının dialektikasını

¹²⁷ Azad Nəbiyev. «Kitabi-Dədə Qorqud»da Təpəgöz fenomeni; «Azərbaycan» qəzeti, 27 may 1999

¹²⁸ Ə.S.Bayramov. Etnik psixologiya. Bakı, 2001, səh. 221

özündə inikas edən fenomen, tarixin – zamanın «dastan» obrazında maddiləşmiş özü idi. Tarixə, Zamana və Yaddaşa qalib gəlmək mümkün deyil. Həm də bu o zaman mümkünzsüzləşir ki, qədirşünas alim və ziyahilar da öz tarixinin və yaddaşının, geninin və şəcərəsinin, Qorqud və Koroğlusunun, ədəbi-mədəni abidələrinin keşiyində ayıq-sayıq dayanır. Sovet totalitarizminin repressiya maşını elə qüvvətli və güclü idi ki, orada hətta ədəbi qəhrəmanların, xüsusilə də, milliliyi ilə seçilən qəhrəmanların («Kitabi-Dədə Qorqud»un qəhrəmanları kimi) müdafiəyə, qoruyub gələcək nəsillərə çatdırmağa ehtiyacı var idi. Şübhəsiz ki, o illərdə bunu etmək öz həyatı ilə oynamaq, öz həyatını riskə atmaq idi. Nə yaxşı ki, Azərbaycan ziyalıları arasında belələri az olmadı, onlar həm ədəbi-mədəni sərvətlərimizi, həm də özlərini totalitarizmin mühakimələrindən qoruya bildilər. Burada söhbət fiziki məhvənən getmir, mənəvi qələbədən gedir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un ağır günlərində – yasaqlandığı dövrdə onu himaya edən, öz həyatını təhlükə altına ataraq onun əleyhinə bir kəlmə də yazmayan, eyni zamanda susmayan, sözünü deyən, müqavimət göstərən bir çox ziyalılarımız da olmuşdur ki, həmin sabit və dəyişməz xarakterə malik şəxsiyyətlərin bio və bibliografiyası ilə oxucuları tanış etməyi də məqsədəyən bildik.

Dadaşzadə Məmməd Arif Məhərrəm oğlu (1904-1975)

Dadaşzadə Məmməd Arif Məhərrəm oğlu – tənqidçi, ədəbiyyatşunas, tərcüməçi, pedaqqoq, nasir, 1936-ci ildən SSRİ Yازıcılar İttifaqının üzvü, Sov.İKP üzvü (1941), filologiya elmləri doktoru (1955), professor (1955), Azərbaycan SSR EA-nın həqiqi üzvü (1958), Azərbaycan SSR Əməkdar elm xadimi (1960), Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı laureatı (1974).

1904-cü il iyunun 10-da Bakı şəhərində fəhlə ailəsində doğulmuşdur. 1915-ci ildə «Rus-tatar məktəbi»ni bitirdikdən sonra müəllim işləmiş və paralel olaraq 1920-1925-ci illərdə

Bakı Xalq Maarifi İnstitutunda təhsilini davam etdirmişdir. 1925-ci ildə S.M.Kirov adına ADU-nun Şərqi fakültəsinə daxil olmuş və 1931-ci ildə oranı bitirmiş və həmin il Moskvada Sovet Şərqi Xalqları Elmi Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasına daxil olmuşdur. Azərbaycan SSR Maarif Komissarının müavini, eyni zamanda V.I.Lenin adına API-nin rus ədəbiyyatı kafedrasının baş müəllimi, dosent işləmiş, sonra

S.M.Kirov adına ADU-nun rus ədəbiyyatı kafedrasının müdürü təyin edilmişdir (1932-1938). SSRİ EA Azərbaycan filialının Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda baş elmi işçi (1938-1939), direktor (1939-1950; 1957-1959), eyni zamanda «Vətən uğrunda» jurnalının redaktoru (1941-1945), Azərbaycan SSR EA Rəyasət Heyətinin nəzdində olan Terminologiya Komitəsinin sədri (1957) kimi məsul vəzifələrdə çalışmışdır.

M.Arif 1954-cü ildə «Cəfər Cabbarlinın yaradıcılıq yol» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. O, Azərbaycan SSR EA müxbir üzvü (1955), üç il sonra həqiqi üzv seçilmişdir. Azərbaycan SSR EA-nın ictimai elmlər bölməsinin akademik-katib (1959), sonra vitse-prezident (1960) olmuş, ömrünün sonuna dek bu vəzifədə işləmişdir. Ədəbi fəaliyyətə 1923-cü ildə «Molla Nəsrəddin» məcmuəsi səhifələrində çıxan «Bədgümanam», «Belə getsə düzələr», «Elan», «Mərsiyə xəbərləri» felyetonları ilə başlamışdır. 1930-cu illərdə dövri mətbuatda şeir və hekayələrlə vaxtaşırı çıxış etmişdir. Bu dövrdən başlayaraq sovet ədəbiyyatşunaslığı və ədəbi tənqidinin yaranması, təşəkkülü və inkişafına öz elmi əsərləri ilə təkan vermişdir. Azərbaycan, rus və dünya xalqları klassik ədəbiyyatı, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, müasir ədəbi proses, ədəbi-mədəni əlaqələr onun əsas tə-

qıqat obyekti olmuşdur. O, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yaradıcılarından biridir. İkicildlik «Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» (1943-1955), üçcildlik «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» (1957-1960), ikicildlik «Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi» (1967), «Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi ocerki»nin (M., 1963) müəlliflərindən və baş redaktorlarından biridir. «Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı» kitabı rus, erməni, ingilis və fars dillərində çapdan çıxmışdır. 1932-ci ildən başlayaraq onun təkcə və ya H.Arashlı, F.Qasimzadə, Ə.Sultanlı, M.Rəfili, C.Xəndan ilə həmmüəllif olduğu orta məktəb şagirdləri üçün ədəbiyyat dərslikləri 50 ildən artıq bir vaxtda dönə-dönə çap olunub məktəblərdə tədris edilmişdir. O, həm də «Qədim Rus ədəbiyyatı (XI-XVII əsrlər)», «Rus ədəbiyyatı (XVIII əsr)» ali məktəb dərsliklərinin redaktoru və müəlliflərindən biri idi. N.Qoqol, L.Tolstoy, A.Çexov, M.Qorki, N.Ostrovski, Evripid, Servantes, İ.Bixer, E.Remark və başqalarının əsərlərindən bədii tərcümələr etmişdir. Əsərləri keçmiş SSRİ xalqlarının dillərinə və xarici dillərə çevrilmişdir. SSRİ EA-nın «Dünya ədəbiyyatının inkişaf qanunuñugunluqları» problemi üzrə elmi şurasının, Moskvada çıxan «Qısa ədəbiyyat ensiklopediyası»nın (1962-1972) redaksiya heyətinin, 6 cildlik «Çoxmillətli sovet ədəbiyyatı tarixi»nin (M., 1970-1974) baş redaksiya heyətinin üzvü idi. İran yazıçılarının II konqresində (1946), şərqşünasların XXV Beynəlxalq Konqresində (M., 1960) iştirak etmişdir. Azərbaycan KP XXVI-XXVII qurultaylarında Azərbaycan KP MK üzvlüyüne namizəd seçilmiştir. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin (6-cı çağırış) deputati olmuşdur. Lenin ordeni (1936), iki dəfə «Qırmızı əmək bayrağı» ordeni (1939, 1964), «Oktyabr inqilabı» ordəni (1974), «Qabaqcıl maarif xadimi» nişanı (1964), SSRİ medalları ilə təltif edilmişdir. Adına kitabxana var¹²⁹.

M.Arif 1975-ci il dekabrın 27-də Bakıda vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

¹²⁹ Azərbaycan sovet yazıçıları. Müəllif-tərtibçi Teymur Əmədov. Bakı; 1987

Təhmasib Məmmədhüseyn Abbasqulu oğlu (1907-1982)

Təhmasib Məmmədhüseyn Abbasqulu oğlu – ədəbiyyatşünas, dramaturq, tərcüməçi, 1939-cu ildən SSRİ Yazarlar İttifaqının üzvü, Sov.İKP üzvü (1944), filologiya elmləri doktoru (1965), professor (1970).

1907-ci il aprelin 12-də Naxçıvan şəhərində doğulmuşdur. İbtidai təhsilini orada almışdır. 1923-cü ildə Bakı Pedaqoji Texnikumuna daxil olmuş və 1927-ci ildə oranı bitirmiştir.

Dörd il Naxçıvan şəhər orta məktəblərində müəllim işləmiş, sonra Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstytutunun dil və ədəbiyyat fakültəsində təhsilini davam etdirmiştir (1930-1933). Kürdəmir, Əlibayramlı (indiki Şirvan), Göyçay şəhər maarif şöbələrində metodist (1933-1936), Bakı Neft Texnikumunda müəllim (1936-1939), Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində baş müəllim (1939-1951), dosent (1951-1959), Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Dil və Ədəbiyyat İnstututunda xalq yaradıcılığı şöbəsinin elmi əməkdaşı, şöbə müdürü işləmişdir (1944-cü ildən vəfatına dək). Eyni zamanda, uzun müddət S.M.Kirov adına ADU-nun filologiya fakültəsində və V.I.Lenin adına API-nin dil və ədəbiyyat fakültəsində şifahi xalq ədəbiyatından mühazirə oxumuşdur. Ədəbi yaradıcılığa 1934-cü ildən başlamışdır. «Qaçaq Nəbi» adlı ssenarisini 1938-ci ildə «Inqilab və mədəniyyət» jurnalında çap etdirmiştir. «Bir qalanın sırrı» (1960), «Onu bağışlamaq olarmı?» (1960) ssenariləri əsasında eyni adlı filmlər çəkilmişdir. «Bahar» (1938), «Aslan yatağı» (1941), «Çiçəklənən arzular» (1951), «Hind nağılı» (1956),

«Rübailər aləmində» (1968) və başqaları, pyes-nağılları respublikanın teatr səhnələrində müvəffəqiyətlə tamaşa qoyulmuşdur. «Azərbaycan xalq dastanları» (orta əsrlər) mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. (1965). 1946-1977-ci illərdə «Koroğlu», «Molla Nəsrəddinin lətifələri», «Aşıq Ələskər», «Kitabi-Dədə Qorqud», «Azərbaycan dastanları» və digər xalq incilərinin toplanması, tərtib edilməsi və nəşr olunmasında fəal çalışmışdır. Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fəxri Fərmanı (1967) ilə, «Əmək veterani» (1977) və digər medallarla təltif olunmuşdur.

1982-ci il oktyabrın 5-də vəfat etmişdir.

* * *

Görkəmli folklorşunas alim M. Təhmasibin elmi yaradıcılığında KDQ-nin tədqiqi aparıcı yer tutur. Onların başlıcaları bunlardır: KDQ-nin Qafqaz mühiti, xüsusilə Azərbaycanla bağlılığı; Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və tarixinin öyrənilməsindəki yeri və əhəmiyyəti; boylarda işlənən şeir şəkilləri; «saya»larla «söy»lərin etimoloji baxımdan məna açımı; «dədə», «ozan» sənətinin Azərbaycan xalq yaradıcılığı ilə bağlılığı; boyların yanlanması və yazıya alınması tarixi; qədim «oğuznamə»lər üçün əsas olan əsatiri görüşlərə KDQ-da olan münasibətin müəyyənləşdirilməsi; eposdakı rəqəmlər sistemi və onların daşıdığı funksiyalar; KDQ motiv və süjetlərinin uyğun abidələrlə, bir sıra poetik sənət örnəkləri ilə müqayisəsi və s.

M.H.Təhmasib Azərbaycan xalq dastanlarına həsr etdiyi fundamental monoqrafiyasında da KDQ-yə xüsusi yer ayırmışdır.

KDQ-nin H.Arasılinın adı ilə bağlı bütün nəşrlərinin, həmçinin V.V.Bartoldun rus dilinə tərcüməsinin elmi redaktoru, izah və qeydlərin müəllifi M.H.Təhmasib olmuşdur.

Bədii yaradıcılıqla məşğul olan M.H.Təhmasib istər dram əsərlərində, istərsə də kinosenarilərində KDQ-nin motiv və süjetlərindən geniş faydalananmış, eyni zamanda onun tədqiqi və təbliği istiqamətində müstəsnasız işlər görmüşdür.

Arası Həmid Məmmədtağı oğlu (1909-1983)

Arası Həmid Məmmədtağı oğlu – ədəbiyyatşunas, tənqidçi, 1936-ci ildən SSRİ Yaziçilar İttifaqının üzvü, Sov.İKP üzvü (1963), Özbəkistan SSR Əməkdar Elm xadimi (1968), Azərbaycan SSR Əməkdar Elm xadimi (1979), Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü (1968), filologiya elmləri doktoru (1954), professor (1955).

Həmid Arası 1909-cu il fevral ayının 23-də Gəncə şəhərində ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Atası Hacı Məhəmmədtağı Ərəszadə zəmanəsinin mükəmməl təhsilli alim-ruhanilərindən olmuşdur. Vaxtı ilə atası qəzetlərdə çıxış edər, şəriət məsələləri ilə bağlı mülahizələr söylərdi. Onun ərəb dilindən etdiyi bəzi tərcümələri və yazdığı «Vəşrihi-fəraiz» adlı qeyri-mətbuu kitabı da vardır. H.Arası iki yaşına çatmamış atası vəfat etmişdir. Anası Dürrubəyim xanım savadlı qadın olmuş, oğlundu xalq yaradıcılığına dərin maraq aşılıya bilmiş və oğlunun təhsil almásında maraqlı olmuşdur.

H.Arası 1915-1920-ci illərdə Gəncənin Şah Abbas məscidi nəzdindəki mədrəsədə təhsil almışdır. 1922-ci ildə Gəncə Darülmüəllimi Seminariyasında təhsilini davam etdirmiş və 1926-ci ildə Nəbiağalı kənd yeddiilik məktəbində müəllim, sonra isə direktor vəzifəsində işləmişdir. Mənbələrin verdiyi məlumatata görə o, bu illərdə folklor nümunələrini toplamaqla məşğul olmuş, tələbələrini də bu işə həvəsləndirmişdir.

1924-1925-ci illərdə orta məktəb şagirdləri üçün ədəbiyyat dərnəyi açmış və gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə

olunması üçün əlinən gələni əsirgəməmişdir. Həmid Arası 1927-ci ildə Nəbiağalı kənd dairə sovetinə deputat seçilmişdir.

O, 1929-cu ildə Dövlət Pedaqoji İnstitutunun dil və ədəbiyyat fakültəsinə daxil olur və institutu vaxtından əvvəl - iki ilə bitirir. O, 1932-ci ildə Gəncə şəhər maarif müdirinin müavini vəzifəsinə təyin edilir. Burada savadsızlığın ləğv edilməsini yaxşı təşkil etdiyinə görə fəxri tərifnamə ilə təltif olunur və pedaqoji instituta aspiranturaya göndərilir. Pedaqoji institutda aspiranturada olduğu müddət ərzində assistant, dosent əvəzi, eyni zamanda Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialı kitabxanasında Şərq şöbəsinin müdürü işləyir. 1938-1939-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında ədəbi-bədii şöbənin redaktoru, eyni zamanda Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun baş elmi işçisi, bir müddət sonra isə şöbə müdürü təyin olunur. Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyini təşkil etmək, dahi şairin (N.Gəncəvinin) yubileyi münasibətilə hazırlıq işlərinə rəhbərlik etmək üçün muzeyə elmi katib təyin olunur.

Həmid Arası 1943-cü ildə "XIII-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı" mövzusunda yazdığı dissertasiyanı uğurla müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi alır.

1945-ci ildə Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Müzəyində elmi işlər üzrə direktor müavini kimi fəaliyyətini davam etdirir. Bir qədər sonra isə S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetində Yaxın Şərq Ədəbiyyatı kafedrasının müdürü vəzifəsində işləməyə başlayır. 1954-cü ildə "XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edir. Bir il sonra ona professor adı verilir. 1954-1955-ci illərdə Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun mətnşünaslıq şöbəsinin müdürü olur. 1960-1968-ci illərdə Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyinin direktoru, 1968-1970-ci illərdə Azərbaycan SSR EA Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunun ədəbiyyat şöbəsinin müdürü, 1970-ci ildən isə həmin institutun direktoru vəzifəsində işləyir.

H.Arası şərqşünasların Daşkenddə keçirilən I Ümumittifaq Konfransında iştirak edir. O, sovet nümayəndə heyətinin tərkibində Türkiyəyə getmiş, türk dili qurumunun VIII qurultayında «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı haqqında məruzə etmiş və həmin cəmiyyətin fəxri üzvü seçilmişdir. 1960-cı ildə Şərqşünasların Moskvada çağırılmış XXV Ümumdünya Konqresində «Nizami yaradıcılığında Dədə Qorqud motivləri» mövzusunda məruzə etmişdir.

1966-cı ildə türk dili qurumunun Anqara şəhərində çağırılmış XI qurultayında iştirak etmiş, Sofiya şəhərində çağırılmış I Balkanşünaslıq konqresinin nümayəndəsi olmuşdur.

Uzun illər elmi-pedaqoji fəaliyyətini davam etdirən Həmid Arası pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olmuşdur. Belə ki, o, ADU-nun filologiya fakültəsində orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatından mühazirələr oxumuş, eyni zamanda tək və ya müştərək tərtib etdiyi orta məktəbin V sinif şagirdləri üçün «Ədəbiyyat», «Ədəbiyyat müntəxəbatı» (1936-1938-ci illərdən), VIII sinif şagirdləri üçün isə «Ədəbiyyat», «Qədim ədəbiyyat» (1950-ci ildən) dərslikləri uzun illər kütləvi tirajla nəşr edilmişdir. Şərq xalqlarının ədəbi-bədii fikir tarixinə, qədim türk, fars, ərəb dillərinə yaxşı bələd olan alim tədqiqatlarında olduğu kimi, dərsliklərində də klassik şeirimizin incəliklərinin elmi-nəzəri şərhinə xüsusi diqqət yetirmiş, nəsilləri milli türkçülük ruhunda tərbiyələndirmek, soykökümlə bağlı məsələləri doğru-düzgün şərh etmək üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir.

H.Arası 1966-cı ildə Türkiyə Dilçilik Cəmiyyətinin Fəxri üzvü, 1971-ci ildə İraq Respublikası Akademiyasının Fəxri akademiki, 1972-ci ildə İslam Mədəniyyətinin Qoruyan İordaniya Kral Cəmiyyətinin müxbir üzvü seçilmişdir. O, müxtəlif vaxtlarda müxtəlif orden və medallarla təltif olunmuşdur¹³⁰.

H.Arası 1983-cü il noyabrın 20-də Bakıda vəfat emiştir.

* * *

Azərbaycan folklorunun çoxçalarlı janlarının, xüsusən də aşiq yaradıcılığının, məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarının araşdırılması və geniş təbliği H.Arasıının elmi fəaliyyətinin ən parlaq səhifələrini təşkil etmişdir. Bu baxımdan alimin KDQ boyalarının öyrənilməsi və nəşri sahəsində xidmətləri təqdirə la-yıqdır. O, hələ 1938-ci ildə «Kitabi-Dədə Qorqud» adlı məqalələrili ilə mətbuatda çıxış etmişdir. 1939-cu ildə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının ilk dəfə latin qrafikası ilə Azərbaycan dilində nəşri də H.Arasıının adı ilə bağlıdır.

H.Arası 1950-ci ildə V.V.Bartoldun rus dilinə tərcümə etdiyi «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının M.H.Təhmasiblə birlikdə Azərbaycanda nəşrinə nail olmuşdur. Bundan sonra o, dəfələrlə haqsız tənqidlər, xüsusilə də "Kitabi-Dədə Qorqud"un nəşri ilə bağlı təzyiq və hücumlara məruz qalır. Ancaq o, prinsipiallıq göstərərək yad təsirlərə uymadı, öz mövqeyini sona qədər qətiyyətlə müdafiə etdi. "Kitabi-Dədə Qorqud"la bağlı deyilənlərin müqabilində nə öz "günahını" boynuna aldı, nə də abidə ilə bağlı deyilən sözlərlə razılışlığını dilinə gətirdi. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu ilə yanaşı, Xaqani, Xətai, Hadi, Səməd Vurğun yaradıcılıqlarının yanlış mövqedən qiymətləndirildiyi zamanlarda da öz mövqeyini dəyişmədi.

H.Arası 1951-ci ildə KDQ abidəsi ilə bağlı elmi fəaliyyətinə görə tənqidlər və təqiblərə məruz qaldıqda belə, bu abidənin qəhrəmanlarına qarşı irəli sürürlən ittihamları qətiyyətlə rədd edirdi. O, müzakirələr zamanı KDQ boyalarının milli folklor mədəniyyətimiz üçün yad olmadığını bildirməklə, onun ədəbiyyat tarixindən, dərsliklərdən çıxarılması barədə qərəzli göstərişlərin xüsusi məqsəd daşıdığını dəfələrlə qeyd etmişdi.

Bir neçə il sonra «Dədə Qorqud»a bəraət verilməsi zamanı H.Arası və respublikanın görkəmli alımları M.Arif, Ə.Dəmirçizadə, M.H.Təhmasibin birlikdə yazdıqları «Dədə Qorqud» dastanları» adlı məqalə («Kommunist» qəzeti, 17, 26 mart 1957)

¹³⁰ Azərbaycan sovet yazıçıları. Müəllif-tərtibçi Teymur Əmədov. Bakı, 1987

abidənin Azərbaycanda öyrənilməsi və nəşrinə qarşı olan ən ağır dövrə yekun vurdu.

Məqalədə KDQ boylarının türk xalqlarının folkloru, qəhrəmanlıq tarixi, mədəniyyəti və etnoqrafiyasının qədim köklərini öyrənmək, araşdırmaq baxımından əvəzsiz əhəmiyyəti açıqlanmışdır.

H.Arası həmin ildə «xalq ədəbiyyatının qiymətli abidəsi – «Dədə Qorqud»un yeni əlyazması» (Vatikan nüsxəsi, Etore Rossi, 1952) adlı məqaləsini («Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 13 iyul 1957) yazmışdır. O, ömrünün sonuna qədər KDQ-nin araşdırılması və nəşri sahəsində elmi fəaliyyətini dayandırmamışdır. Milli mənəvi sərvətimiz olan dastanların («Koroğlu», «Aşıq Qərib», «Şah İsmayıł», «Qurbani» və digərlərinin) araşdırılması və nəşri daim alimin diqqət mərkəzində olmuş, bu dastanların KDQ boylarının motivləri ilə müəyyən cəhətlərdən bağlılığını açıqlayan müləhizələrini bildirmişdir. H.Arası həm də KDQ abidəsinə həsr edilmiş bir sıra mötəbər elmi tədbirlərin, simpozium və konfransların iştirakçısı olmuşdur¹³¹.

Dəmirçizadə Əbdüləzəl Məmməd oğlu (1909-1979)

Əbdüləzəl Dəmirçizadə — (1909-1979), Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan SSR Əməkdar elm xadimi, Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı laureati.

Əbdüləzəl Dəmirçizadə Məmməd oğlu 1909-cu ildə Şəkidə anadan olmuşdur. O, ibtidai və orta təhsilini Şəkidə almış, əvvəlcə "Həqiqətül-maarif" adlanan yeni tipli məktəbdə, sonra isə "Şəki nümunə zəhmət" məktəbində oxumuşdur. Şəki Müəllimlər Seminarıyasını bitirdikdən sonra 1925-ci ilin sentyabrından 2 sayılı şəhər məktəbində müəllim kimi əmək fəaliyyətinə başlamışdır. Onun ilk məqaləsi də həmin ildə «Yeni Məktəb» məcmuəsində dərc edilmişdir. Dəmirçizadə gəncliyində bədii yaradıcılığı bö-

yük həvəs göstərmiş, bir sıra şeirlər, hekayələr və ocerklər yazılmışdır. Lakin onu elmi iş daha çox maraqlandırmış və buna görə də bütün fəaliyyətini elmi tədqiqat sahəsinə istiqamətləndirmişdir.

O, 1929-cu ildə Bakı şəhərinə gəlmiş və ADU pedaqoji fakültəsinə daxil olmuşdur. Burada B.Çobanzadə, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənzəminli, A.Şaiq kimi görkəmli alim və yazıçılarından dərs almışdır. Həmin fakültəni bitirdikdən sonra Şəkiyə qayıdıb böyük rəğbətlə yanaşlığı müəllimliyini davam etdirmiştir.

1931-ci ildə Ə.Dəmirçizadənin atası Məmməd Nuxa üsyannıda iştirakda günahkar bilinərək həbs olunmuş və əməllərində cinyət tərkibi olmadığına görə 4 aydan sonra azadlığa buraxılmışdır.

Ə.Dəmirçizadə 1933-cü ildə yenidən Bakıya gəlib, API-nin «Dillər» kafedrasının aspirantı olunmuşdur. 1936-ci ildə "Türk dili" adlı ilk kitabı nəşr edilmişdir.

Vaxtı ilə Ə.Dəmirçizadənin atası Məmmədin həbsi təhlükəsizlik orqanlarında gənc alimə də şübhə ilə yanaşmağa əsas vermişdir. Belə ki, 3 mart 1937-ci ildə 6-cı bölmənin rəis köməkçisi DT leytenantı Qalstanian Dəmirçizadə haqqında hazırladığı arayışda göstərirdi ki, Dəmirçizadə 1936-ci ildə H.Zeynalı tərəfindən əksinqilabi millətçi təşkilata cəlb edilmişdir. Ona görə də onu məsuliyyətə cəlb etmək lazımdır.

Həmin arayışı əsas götürən Gerasimov 7 mart 1937-ci ildə onun həbs olunması ilə bağlı qərarı təsdiq etdi. 9 mart 1937-ci ildə Dəmirçizadənin həbsi və evində axtarış aparılması ilə bağlı 187 sayılı order imzaladı və o həbs edildi¹³².

¹³¹ Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası. II cild, Bakı, 2000

¹³² C.Qasımov. Məhbus tərcüməyi-hali, Bakı, 2003, səh. 75

İstintaq zamanı əməllərində cinayət tərkibi olmadığından Dəmirçizadə 8 iyul 1937-ci ildə azadlığa buraxılmışdır.

Elmə böyük maraq göstərən Dəmirçizadənin (bütün mənələrə baxmayaraq) 1938-ci ildə "Azərbaycan ədəbi dili tarixinin xülasələri" adlı ikinci kitabı işıq üzü görmüşdür. Dövrün görkəmli alımları Y.E.Bertels, S.E.Malov və İ.K. Dmitriyev sonuncu kitabın namizədlik dissertasiyası kimi müdafiəyə layiq olduğunu bildirmişlər. 1940-ci ildə Ə.Dəmirçizadəyə filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi verilmişdir.

Dil tarixi sahəsində elmi tədqiqatlarını davam etdirən tədqiqatçı 1944-cü ildə "Azərbaycan dilinin tarixi (qədim dövr)" adlı əsəri müdafiə edib. 1945-ci ildə isə professor elmi adına layiq görülmüşdür. Ə. Dəmirçizadə 1940-ci ildən 1943-cü ilə qədər ADU-da, 1943-cü ildən ömrünün sonuna qədər isə API-də "Azərbaycan dilçiliyi" kafedrallarına rəhbərlik etmişdir. 1955-ci ildə Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü seçilmişdir.

Onun 20-dən çox kitabı, 200-dən artıq elmi və elmi-metodik məqaləsi çap olunmuşdur. Bu əsərlərdə yenilikçi alım kimi daha çox Azərbaycan dilçiliyinin işlənilməmiş sahələri (fonetika, orfoepiya, etimologiya, üslubiyyat, dil tarixi və s.) araşdırılmışdır. Alimin "Azərbaycan dili tarixi xülasələri" (1938), "M.F.Axundov dil haqqında və Axundovun dili" (1941), "Azərbaycan dilinin tarixi" (1948), "Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları" (1959), ""Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının dili" (1959), "Azəri ədəbi dilinin tarixi" (1967), "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası" (1967) və ölümündən sonra çap olunmuş "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (II hissə)" kitabları yalnız Azərbaycan dilçiliyinin deyil, türk aləminin xəzinəsini zənginləşdirmiştir.

Dəmirçizadə nəzəri dilçilik məsələləri ilə yanaşı, təbliği dilçilik problemlərini də həll etməyə çalışmış, "Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları" (1969) kitabını ədəbi tələffüz, onun mənbələri, pozulma səbəbləri, fonetik, qrafik və qrammatik şəraitdə tələffüz məsələlərinə həsr etmişdir. O, etimoloji tədqiqatlar sahəsində də xeyli iş görmüş, araşdırmalarını ümumiləşdi-

rərək 1962-ci ildə "50 söz" adlı orjinal kitab nəşr etdirmiştir. Azərbaycan dilçiliyi üzrə yüksək ixtisaslı elmi kadrların hazırlanmasında prof. Dəmirçizadənin böyük rolü olmuşdur. O, 50-dən çox elmlər namizədi və doktoru hazırlamışdır.

Ə.Dəmirçizadə 1979-cu ildə vəfat etmişdir.

* * *

Ə.Dəmirçizadə «Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri» (1938), «Azərbaycan dili tarixi» (1944), «Azərbaycan dilinin inkişaf yolları» (1958), eləcə də Azərbaycan dilinin tarixinə aid yazdığı digər əsərlərində KDQ haqqında qorqudşunaslıq üçün gərəkli fikirlər söyləmişdir.

KDQ mövzusunu ilk dəfə Azərbaycan teatri səhnəsinə getirən də Ə.Dəmirçizadə olmuşdur. Belə ki, 1941-ci ildə «Dədə Qorqud» («Salur Qazanın evinin yağmalanması» librettosunu), 1943-cü ildə «Qaraca Çoban» mənzum pyesini yazmış, birincisi Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında, digəri isə Gənc Tamaşaçılar Teatrında tamaşaşa qoyulmuşdur.

Yuxarıda da deyildiyi kimi İ.V.Stalinin ölümündən sonra KDQ dastanının araşdırılması və nəşri üzərinə qoyulmuş qadağa ləğv edilmişdir. Ə.Dəmirçizadə vaxtilə yersiz təzyiqlərə məruz qalmış həmkarları H.Arası, M.Arif, M.H.Təhmasiblə birlikdə «Kommunist» qəzetində (26.03.1957) «Dədə Qorqud dastanları» başlığı altında nəşr etdirdikləri məqalədə abidə haqqında deyilən bədnam iftiraların siyasi mahiyyətini açıqlamışdır.

1957-ci ildə Daşkənddə keçirilən şərqşünasların birinci konfransında «Dədə Qorqud» kitabı haqqında rus dilində məruzə etmişdir. Daha sonra «Dədə Qorqud» kitabının M.F.Axundovun arxivində saxlanılan izlərini aşkar edib dahi filosofun bu epos barədə məlumatı olması barədə fikir yaratmışdır.

Ə.Dəmirçizadənin 1959-cu ildə «KDQ dastanlarının dili» adlı əsəri nəşr olunmuş və bu əsər mütəxəssislər tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir.

Ə L A V Ə L Ə R

Azərbaycan yazıçılarının ümumi yiğincağı

Bu yaxınlarda Azərbaycan yazıçılarının ədəbiyyatşunaslar, tarixçilər, dilçilər, ali məktəb müəllimləri və başqaları ilə birlikdə ümumi yiğincağı olmuşdur.

Yiğincaqdə Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının sədri Mirzə İbrahimov yoldaş Azərbaycan Sovet ədəbiyyatının 1950-ci ildə yazılmış əsərləri və yazıçıların növbəti vəzifələri haqqında məruzə etmişdir.

Məruzə ətrafında müzakirələrdə Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Cəfər Xəndan, M.Şərifli, Mikayıl Rəfili, Əkbər Ağayev, Mikayıl Rzaquluzadə, Mehdi Hüseyin, Məmməd Rahim, M.C.Cəfərov, Muxtar Hüseynov, Ə.Ə.Əskərov, S.Rəhimov və Azərbaycan K(b)P MK təbligat və təşviqat şöbəsinin müdürü Ə.M.Kırsanov çıxış etmişlər.

Məruzə və müzakirələrdə çıxış edənlər göstərmişlər ki, ÜİK(b)P MK-nin ideoloji məsələlərə dair tarixi qərarları, «Azərbaycan Sovet ədəbiyyatının vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında Azərbaycan K(b)P MK-nin qərarı Azərbaycan Sovet ədəbiyyatını daha da inkişaf etdirməkdə həllədici rol oynamışdır. Ədəbiyyat və incəsənət məsələlərinə dair partiyanın qərarından sonra Azərbaycan yazıçıları bir sıra əsərlər yaratmışdır ki, onlar da ittifaq miqyasında tanınmış, geniş oxucular kütłəsinin rəğbətini qazanmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatı keçən il, yəni 1950-ci ildə xüsusən tərəqqi etmişdir. Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti ongünüyü buna sübutdur. Keçən il Rəsul Rzanın «Lenin» poeması, Səməd Vurğunun «Kommunizmi tərənnüm edirəm» adlı şeirlər kitabı, Süleyman Rüstəmin «Qafurun ürəyi» poeması və sülh uğrunda mübarizəyə həsr edilmiş şeirləri, M.Rahimin yeni şeirləri, M.İbrahimovun «Gələcək gün» romanı, Ə.Əbülhəsənin «Mühəribə» romanının II hissəsi, Hüseyin

Mehdinin «Səhər» romanının I hissəsi, Ə.Sadiğın «Boz dağın ətəklərində» romanı, Sabit Rəhmanın «Dan sökülrəkən» adlı povesti, Süleyman Rəhimovun «Şamo» romanının I cildi, İ.Qasimovun «Xəzər üzərində şəfəq», C.Məcnunbəyovun «Böyük rəhbər», S.Axundovun «Dağlarda» adlı şeirləri kimi görkəmlı əsərlər, habelə gənc yazıçıların yeni əsərləri – H.Seyidbəylinin «Bizim Astarada» əsəri, H.Hüseynzadənin, N.Babayevin, B.Adilin və başqalarının əsərləri nəşr edilmişdir. Bu əsərlərin əksəriyəti rus dilinə tərcümə olunmuşdur. «Gələcək gün» romanı və Lenin poeması Stalin mükafatına layiq görülmüşdür.

1950-ci ildə yaradılmış əsərlər Azərbaycan ədəbiyyatının ciddi müvəffəqiyyətlər qazandığını aydın surətdə sübut edir. 1950-ci ildə Azərbaycan yazıçıları müasir mövzuların işlənməsinə diqqətini olduqca artırmış, xalqımızın çox cəhətli həyatını daha geniş və daha dərin təsvir etməyə başlamışlar. Keçən il ədəbiyyatımız mövzu müxtəlifliyi ilə fərqlənmişdir. Ədəbiyyatımızda sosialist əməyi mövzusunun geniş əks etdirilməsi xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu cəhət «Xəzər üzərində şəfəq», «Boz dağın ətəklərində», «Böyük məhəbbət», «Köhnə dostlar», «Bizim Astarada» və başqa əsərlərdə öz ifadəsini tapmışdır. Bütün dünyada sülh və demokratiya uğrunda mübarizədən, yeni mühəribə qızışdırıcıları olan və xalqları əsarət altına almağa çalışan amerikan-ingilis imperialistlərinin ifşa edilməsindən bəhs edən əsərlər ədəbiyyatımızın mövzu dairəsinin genişlənməsində çox böyük rol oynamışdır.

«Dan sökülrəkən», «Səhər» və «Şamo» əsərləri Azərbaycanda inqilabi hərəkatın və vətəndaş müharibəsinin tarixi kimi çox mühüm mövzuya həsr edilmişdir. Ədəbiyyatın ideya səviyyəsinin yüksəlməsi və bununla əlaqədar olaraq onun mövzu cəhətdən zənginləşməsi, xalqın həyatını, kommunizm qurmaq uğrunda sovet adamlarının mübarizəsini keçmişdəkindən daha geniş əks etdirməsi Azərbaycan ədəbiyyatının bədii səviyyəsinin yüksəlməsinə səmərəli təsir göstərmişdir. On müxtəlif mövzuları əhatə etmək üçün müxtəlif formalar, janrlar və bədii sənətkarlıq

üsulları yaradılmalıdır. Ədəbiyyatın həyatla yaxınlığı nəticəsin-də Azərbaycan nəşri və poeziyasının epik formaları olduqca in-kişaf etmişdir. 1950-ci ildə sosializm realizmi üslubuna dərindən yiyələnmək, bədii sənətkarlıq səviyyəsini yüksəltmək, ədəbiyyati mücərrəd romantizm qalıqlarından, saxta xəlqilikdən, köhnə sxolostik ədəbiyyatın ölüb getmiş ənənələrindən təmizləmək uğrunda mübarizə gücləndirilmişdir.

Lakin Azərbaycan ədəbiyyatının 50-ci ildəki müvəffəqiy-yətləri onun ciddi nöqsanlarını heç cür doğrudla bilməz.

Müşavirədə çıxış edən yoldaşlar göstərdilər ki, ədəbiyyatımız xalqın artan tələblərini hələ də ödəmir. Azərbaycan bolşeviklərinin XVII qurultayının yazıçılarımız qarşısında qoymuş olduğu bir sıra mühüm vəzifələr yerinə yetirilməmişdir. Fəhlə sinfinin, şanlı Bakı neftçilərinin, Azərbaycan pambıqçlarının, yeni tikinti qəhrəmanlarının, qabaqcıl sovet ziyalılarının qəhrəman həyatı və mübarizəsi haqqında böyük əsərlər yazılmamışdır.

Müzikirəldə çıxış edənlər qeyd etdilər ki, 1950-ci ildə teatr dramaturgiyası və xüsusiələ kino dramaturgiyası, eləcə də kiçik hekayə janrı geridə qalmışdır. Ayrı-ayrı nəşr, dramaturgiya əsərlərində və şeirlə yazılmış əsərlərdə bu vaxtadək konfliktlərin sünə olduğuna, süjetlərin şabloncasına qurulmağına, sxematizmə və ritorikaya təsadüf edilir.

Ədəbiyyatımız elmin və mədəniyyətin nailiyyətləri ilə zenginləşir və onun bilik vermək əhəmiyyəti artır, lakin yenə də elmi və ümumi mədəni bilikləri lazımlıca əks etdirmir.

Tənqid və ədəbiyyatşunaslıq ədəbiyyatın inkişafından, partiyanın və xalqın irəli sürdükləri tələblərdən olduqca geridədir. 1950-ci ildə bir sıra qiymətli əsər və məqalələrin (C.Cəfərovun «M.F.Axundovun dramaturgiyası», M.C.Cəfərovun «Rusiya və Azərbaycan mədəniyyəti» adlı əsərləri və sairə) meydana çıxmasisına baxmayaraq bir çox tənqidçilər, ədəbiyyat tarixçiləri və dilçilər partiyamızın mərkəzi komitəsinin ideoloji məsələlərə dair qərarlarından, İ.V.Stalin yoldaşın dilçilik məsələlərinə dair dahiyanə əsərlərindən və M.C.Bağirov yoldaşın «Azərbaycan ziyalıları-

nın növbəti vəzifələri haqqında»Kİ məruzəsindən, - böyük elmi-si-yasi əhəmiyyətə malik olan bu sənədlərdən lazımi nəticə çıxarmışlar. Ədəbiyyatşunaslığa dair bir sıra əsərlərdə hələ indiyədək ədəbi ırsin idealizə edilməsi, keçmiş dövrde yaşamış ayrı-ayrı yazıçıların mürtəce baxışlarının ört-basdır edilib malalanması, bu yazıçıların yaradıcılığı öyrənilərkən konkret tarixi və ictimai şə-raiti nəzərdə tutulmamasının səbəbi də budur. Gənc ədəbiyyatşunas M.Kamranın 1950-ci ildə Uşaqgəncnəş tərəfindən nəşr edilmiş «Ə.Haqverdiyev» adlı kitabı buna misal ola bilər. Həmin kitabda tarixi həqiqət təhrif olunur. Ə.Haqverdiyevin ictimai baxışlarındakı ziddiyyətlər ört-basdır edilib, onun yaradıcılığındakı zəif cəhətlərdən bir kəlmə belə danışılır. Kitabda Ə.Haqverdiyev yaradıcılığının sovet dövrünə olduqca az yer verilmişdir.

Partiya ədəbiyyatın və ictimai-fəlsəfi təfəkkürün öyrənilməsindəki burjua-millətçilik meyllərini ifşa edərək bizi burjua millətçiliyinin hər cür təzahürlərinə qarşı bolşevik barışmazlığı ruhunda tərbiyə edir. Klassik ırsin öyrənilməsi sahəsindəki burjua millətçilik təhriflərinə qarşı mübarizə – Azərbaycan tənqidçilərinin, ədəbiyyatşunaslarının və dilçilərinin mübariz vəzifəsidir. Bununla belə təcrübə göstərir ki, bəzi ədəbiyyatşunaslarımız və dilçilərimiz ədəbiyyat və dil sahəsindəki burjua-millətçilik təzahürlərinə qarşı mübarizədə barışdırıcı mövqe tutur, klassik ırsi izah etmek işində burjua millətçiliyinin təzahürlərini ardıcıl su-rətdə ifşa etmirlər. Bunu belə bir fakt aydın surətdə sübut edir ki, pantürkistlər tərəfindən Azərbaycan ədəbiyyatının qədim abidəsi kimi qələmə verilən «Dədə Qorqud» eposunun mürtəce burjua millətçilik mahiyyəti son zamanlardakı ifşa edilməmişdir.

«Dədə Qorqud» eposunun Azərbaycan xalqı ilə, onun tarixi folkloru və dili ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. «Dədə Qorqud»da Azərbaycan xalqı üçün yabançı olan həyat tərzi, adət və ənənələr təsvir edilmişdir. Eposda təsvir olunan adamlar azərbaycanlılar deyil, oğuz qabilələrinin Qafqaza soxulmuş yuxarı təbəqələrinin nümayəndələridir. «Dədə Qorqud» eposunun «qəhrəmanları» soyğunçuluq və basqınçılıqla məşğul olan, Zaqafqaziya xalqla-

rına qarşı ədavət və dini fanatizmi qızışdırın oğuz xanları və bəyləridir. Eposun məzmunu və ideyası Zaqafqaziya xalqları arasında əsrlərdən bəri davam edən dostluğa ziddir və bu sovet adamlarının dostluq və qardaşlıq ruhunda tərbiyə edilməsinə yardım göstərə bilməz.

«Dədə Qorqud» eposunun açıqdan-açığa mürtəce və burjua-millətçilik mahiyyəti daşımاسına baxmayaraq bəzi ədəbiyyatşunaslar və dilçilər, xüsusilə H.Arası və Dəmirçizadə bu eposu geniş təbliğ etməyə başlayaraq onu Azərbaycan xalq ya-radıcılığının «görkəmlı» abidəsi kimi, Azərbaycan xalqının X-XI əsrlərdəki həyat tərzi, adət və ənənələri haqqında guya ən mötəbər təsəvvür yaradan «çox böyük tarixi abidə» kimi qələmə verirdilər. «Dədə Qorqud»un mətnini nəşr edən Həmid Arası eposun yalnız ideyasını deyil, onun dilini də saxtalasdırmış və Azərbaycan dilinə sünü surətdə uyğunlaşdırmışdır.

Dəmirçizadə isə Azərbaycan dilinin tarixi sahəsindəki öz «tədqiqatçılıq» fəaliyyətində bu «epos»a əsaslanaraq Azərbaycan xalqını gəlmə bir xalq kimi, onun dilini isə oğuz-qırçıq ünsürlərinin qarşı kimi qələmə vermişdir. Dəmirçizadə bununla kifayətlənməyərək uşaqlar üçün «Dədə Qorqud» mövzuları əsasında «Qaraca Çoban» adlı zərərli pyes yazmış və Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası üçün xüsusi konsern programı tərtib etmişdir.

Yazıcı M.Rzaquluzadə «Dədə Qorqud»un bir neçə rəvayəti üzərində işləmiş və «El gücü» adlı hekayələr kitabı nəşr etmişdir.

Yığıncaq qeyd etmişdir ki, zərərli «Dədə Qorqud» eposunun təbliğ edilməsində ədəbiyyatşunas M.Rəfili də böyük səhvə yol vermişdir.

Yazıcılardan M.İbrahimov və S.Vurğun özlerinin bir sıra məqalələrində və çıxışlarında «Dədə Qorqud» eposunu Azərbaycan xalqının qədim ədəbi abidəsi kimi tərifləmişlər. Lakin M.İbrahimov, S.Vurğun, M.Rzaquluzadə, M.Rəfili və başqaları yığıncaq qarşısında öz səhvələrini etiraf etdikləri halda, Həmid Arası səmimi danışmamış, tənqiddən boyun qaçırmaga və kobud səhvələrini malalamağa cəhd etmişdir.

Yığıncaqda çıxış edən yazıçılar, ədəbiyyatşunaslar və dilçilər yekdilliklə qeyd etmişlər ki, Azərbaycan K(b)P MK və M.C.Bağirov yoldaş ədəbiyyat və elm ictimaiyyətinin diqqətini «Dədə Qorqud»un mürtəce, burjua-millətçilik mahiyyətinə düzgün olaraq cəlb etmişlər. Yığıncaqda çıxış edənlər öz gələcək fəaliyyətində ədəbiyyat və dil sahəsində burjua millətçiliyinin hər cür təzahürlərinə qarşı, sovet ədəbiyyatını yüksək ideyalı və yetkin bədii əsərlərlə zənginləşdirmək uğrunda daha qətiyyətlə mübarizə aparacaqlarını bildirmişlər.

Yığıncaq ədəbiyyatşunasları və dilçiləri marksizm-leninizm elmini daha dərindən öyrənməyə, Azərbaycan ədəbiyyatı və dilinin marksizm-leninizm nöqtəyi-nəzərindən yazılmış əsl tarixini yaratmaq uğrunda mübarizə aparmağa çağırılmışdır.

Yığıncaq qeyd etmişdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının qarşısında ciddi vəzifələr durur. Yazıçılar sovet cəmiyyətinin həyatından götürülmüş görkəmlı əsərlər yaratmağa başlamaq üçün bütün qüvvələrini səfərbər etməlidirlər. Ədəbiyyatda müasirlik ruhu, sovet vətənpərvərliyi ruhu daha da gücləndirilməli, ədəbiyyat kommunizm cəmiyyəti qurmaq uğrunda, ingilis-amerikan yeni müharibə qızışdırıcılarının alçaq fitnəkarlığını ifşa etmək uğrunda, bütün dünyada sülh və demokratiya uğrunda mübarizədə partiya və sovet xalqına kömək etməlidir.

«Ədəbiyyat qəzeti», 5 may, 1951-ci il, № 13 (626)

* * *

**Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının XVIII
qurultayında Azərbaycan K(b)P MK-nin işi haqqında
M.C.Bağirovun
hesabat məruzəsindən**

«...Bu yaxınlarda Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqı öz növbəti məsələlərini müzakirə etdiyi zaman, «Dədə Qorqud» kitabının qiymətləndirilməsinə tamamilə düzgün yanaşmışdır. Bəzi ədəbiyyatşunaslar və yazıçılar siyasi sayılıqlığını və məsuliyyət

hissini itirərək uzun illər ərzində bu zərərli, xalqa zidd kitabı Azərbaycan eposu adı ilə təbliğ etmişlər. «Dədə Qorqud» xalq eposu deyildir. Bu kitab başdan-başa soyğunçuluq və qırğın məqsədilə Azərbaycana gələn oğuz köçəri tayfalarının hakim yuxarı təbəqəsini tərifləməyə həsr edilmişdir. Bu kitab tamamilə millətçilik zəhəri ilə doludur, müsəlman olmayan başqa xalqlara, əsasən qardaş gürcü və erməni xalqlarına qarşı yazılmışdır.

Bu kitabın nəşr olunması Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası rəhbərlərinin və Ədəbiyyat İnstututunun kobud bir siyasi səhvi hesab edilməlidir.

Yoldaşlar, ideoloji təhriflərə və burjua millətçiliyi təzahür-lərinə qəti son qoymaq və marksizm-leninizmə zidd ideologiya yayanları amansızlıqla ifşa etmək və onlara divan tutmaq lazımdır»...

M.C.Bağirov
«Kommunist» qəzeti, 26 may 1951

* * *

M.Ə.Ibrahimov yoldaşın nitqi

Azərbaycan yazıçıları öz yaradıcılıq fəaliyyətində ədəbiyyat və incəsənət haqqında ÜİK(b)P qərarlarını, habelə «Azərbaycan sovet ədəbiyyatının vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» Azərbaycan K(b)P MK-nin qərarını əldə rəhbər tuturlar. Bu qərarlar ədəbiyyatımızın gelecek inkişaf yollarını müəyyən etmiş, ədəbiyyatımızda müasir mövzulara doğru qəti dönüş yaranmışdır. Keçən il Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı ongönlüyü bütün yaradıcılıq fəaliyyətimiz üçün ciddi imtahan idi. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının başlıca əsərlərinin rus dilinə tərcümə olunması ədəbiyyatımızın yaradıcılıq məsələlərini moskvalı yazıçılarla birlikdə hərtərəfli müzakirə etmək üçün imkan yaratdı, paytaxtın və bütün ölkənin tələbkər oxucuları ilə əlaqəmizi xeyli möhkəmlətdi. Rəsul Rzanın «Lenin» poeması, Səməd Vurğunun «Kommunizmi tərənnüm edi-

rəm», Süleyman Rüstəmin «İki sahil» və Məmməd Rahimin «Leninqrad göylərində» kitabları, Süleyman Rəhimovun «Şam», Əbülhəsənin «Dostluq qalası», Hüseyn Mehdinin «Abşeron», Sabit Rəhmanın «Dan sökülrəkən», Əvəz Sadıqovun «Boz dağın ətəklərində» romanları, Həsən Seyidbəylinin «Bizim Astarada», İmran Qasımovun «Xəzər üzərində şəfəq» və Ə.Məmmədxanlıının «Od içində» pyesleri ÜİK(b)P MK-nin ədəbiyyat və incəsənət haqqındaki qərarlarından sonra yazılmış və oxucular tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Bununla birlikdə, Bağırov yoldaşın hesabat məruzəsində tamamilə düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan yazıçılarının işində böyük nöqsanlar vardır. Biz Azərbaycan K(b)P XVII qurultayının, bədii yaradıcılıq sahəsindəki geriliyə son qoymaq tələbini yerinə yetirməmiş, Zaqafqaziya xalqlarının əsrlərdən bəri davam edən dostluğun haqqında böyük əsərlər yaratmamışq. Biz respublikamızın xalq təsərrüfatının başlıca və həlledici sahəsi olan neft sənayesi haqqında, qəhrəman neftçilərin coşgun həyatı və şanlı əməyi haqqında hələ də yazırıq.

Ədəbiyyatımızda dramaturgiya və uşaq ədəbiyyatı xüsusişə geri qalır.

Dramaturgiya sahəsindəki geriliyin səbəblərindən biri də bəzi dramaturqların həyatı dərindən bilməməsi və həyatla zəif əlaqə saxlamasıdır.

Geriliyin ikinci səbəbi də, dramaturqlarımızın sənətkarlıq səviyyəsinin lazımi qədər yüksək olmamasıdır. Məhz buna görə də son illərdə biz bəzi yoldaşların pyeslərini oxuduqdan sonra özlərinə qaytarmağa məcbur olmuşuq ki, üzərində işləyib təkmilləşdirsinlər. Mingəçevir haqqında Z.Xəlilin, Cabbar Məcnunbəyov və dəmiryolçuların həyatı haqqında Rza Şahvədəxil pyesləri yenidən işlənilmək üçün müəlliflərinə qaytarılmışdır.

Vaxtilə yaxşı pyeslər yanan Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza və başqa yoldaşlar son illər bu sahədə yolverilməz passivlik göstərirlər.

Dramaturgiyanın geridə qalması bir çox cəhətdən respublikada dram teatrlarının yaritmaz işləməsinə təsir göstərir.

Partiya, gənc nəslin kommunistcəsinə tərbiyə edilməsi işinə uşaq ədəbiyyatının çox böyük əhəmiyyətə malik olduğunu hər zaman qeyd etmişdir. Azərbaycan məktəblərində 600 min nəfərdən artıq uşaq oxuyur. Bu uşaqlar çox həssas və tələbkər oxuculardır. Bundan başqa hələ məktəb yaşına çatmamış yüzminlərlə uşaq vardır ki, onlar üçün öz səviyyələrinə uyğun kitablar yaradılmalıdır.

Bizim uşaq ədəbiyyatımız bu tələbatı ödəyə bilmir. Respublikanın bəzi yazıçıları məsələn, Əbülhəsən, Sabit Rəhman, Süleyman Rəhimov və başqaları bədii ədəbiyyatın bu mühüm sahəsində kənarda qalmışlar. Bu işlə sayca az müəlliflər məşğul olurlar ki, biz də bu müəlliflərə yüksək tələbkarlıqla yanaşmamışıq.

Bağirov yoldaş öz məruzəsində əsərlərimizin bədii keyfiyyəti məsələsini kəskin surətdə qoydu. Bir çox əsərlərimizdə bədii ümumiləşdirmənin zəif olduğu kompozisiyanın dağınıq şəkildə qurulduğu və bu əsərlərin cansızıcı və sönüük dildə yazılılığı doğrudur. Hazırda sosialist realizmi üsuluna daha dərindən yiyələnmək, ədəbiyyatın bədii keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq Azərbaycan yazıçılarının mühüm vəzifəsidir. Bədii tənqid və ədəbiyyatşunaslıq sahəsində də çoxlu nöqsanlarımız vardır. Bu sahədə kobud səhvər buraxılmış, marksizm-leninizm prinsiplərinin təhrif edilməsinə və burjua millətçiliyinin təzahürlerinə yol verilmişdir. Bəzilərimiz o cümlədən də mən, H. Hüseynovun burjua millətçiliyi ruhunda yazılmış zərərli kitabını tərifləməklə kobud səhv buraxmışıq. Mən özüm, Səməd Vurğun və başqa yazıçılar «Dədə Qorqud» eposunun qiymətləndirilməsində ciddi səhvər buraxmışıq.

Həmid Arası, Dəmirçizadə, Rəfili və başqa bir çox ədəbiyyatşunas və yazıçıların son zamanlaradək «Dədə Qorqud» eposunu tərifləmələri göstərir ki, ədəbi irsə qiymət vermək işində burjua millətçiliyinin qalıqlarını biz hələ indiyə qədər

aradan qaldırmamışıq. Bu fakt ədəbiyyatşunaslarımızın və tənqidçilərimizin nəzəri cəhətdən geri qaldığını, onlarda bolşevik sayıqlığı duyusunun kütləşdiyini göstərir.

Mən Azərbaycan SSR siyasi və elmi bilikləri cəmiyyətin işi haqqında bir neçə kəlmə danışmaq istəyirəm. Bu cəmiyyət zəhmətkeş kütlələrinin komunistcəsinə tərbiyə edilməsində böyük rol oynamalıdır.

Lakin bizdə siyasi və elmi biliklərin təbliğ edilməsi yarımaz vəziyyətdədir. Cəmiyyətin istə idarə heyəti, istərsə də yerlərdəki şöbələri, alımları, elmi tədqiqat institutlarının, ali məktəblərin işçilərini, aqranoqları, mühəndisləri, istehsalatda yenilik yarananları və başqalarını mühəzirə vasitəsilə təbliğatda fəal iştirak etməyə lazımlıca cəlb etmirlər. Təsadüfi mahiyyət daşıyan səthi işlənilmiş, xaltura məqsədi ilə keçirilən və hətta siyasi cəhətdən səhvərə yol verilən mühəzirə və məruzələr oxunulması halları da vardır.

Ayrı-ayrı bölgələrin işi hələ də istənilən qaydaya salınmayışdır. Professor İsmayıł Hüseynovun rəhbərlik etdiyi SSRİ tarixi bölməsi, professor Nağıyevin rəhbər olduğu neft bölməsi və başqa bölmələr xüsusiələ zəif işləyir.

Tibbi elmi mövzularda, din əleyhinə mübarizə, fəlsəfə və iqtisadiyyat mövzularında mühəzirələr az oxunur.

Cəmiyyət Balakən, Qubadlı, Yardımlı, Lerik, İmişli və başqa rayonlarda pis işləyir.

Biz ziyalılarımıza qüvvələrini təşkil etmiş olsaq, yeni partiya təşkilatlarının və həmkarlar ittifaqlarının köməyilə respublikamızda mühəzirə vasitəsilə təbliğatı partiya və hökumət tərəfindən qarşıda qoyulmuş vəzifələr səviyyəsinə qaldıra bilərik.

Mirzə İbrahimov
«Kommunist» qəzeti, 29 may 1951

* * *

Ədəbiyyatşünaslığımızın bəzi məsələləri haqqında

1950-ci il Azərbaycan sovet ədəbiyyatının ümumi inkişafında ən məhsuldar yaradıcılıq illərindən biridir.

Moskvada böyük müvəffəqiyətlə keçirilən Azərbaycan sovet ədəbiyyatı ongönlüyü də göstərdi ki, ədəbiyyatımız son illərdə bir sira mühüm nailiyyətlər əldə etmişdir. Keçən il Azərbaycan ədəbiyyatı ongönlüyü münasibətilə rus dilində 50-ə qədər kitab nəşr edilmiş, Azərbaycan ədəbiyyatı milyonlarla sovet oxucusunun nəzər diqqətini cəlb etmişdir. Nərimiz ilk dəfə olaraq geniş bir şəkildə sovet ittifaqı miqyasına çıxmış, qardaş sovet xalqları qarşısında öz yeni və qiymətli müvəffəqiyətlərini nümayiş etdirmişdir. Son illərdə bir çox gənc şair və nasirlər yetişmişdir. Rəsul Rzanın «Lenin», M.İbrahimovun «Gələcək gün» romanı 1950-ci ildə Stalin mükafatı almışdır. Bütün bu hadisələr partiyamızın rəhbərliyi altında Azərbaycan sovet ədəbiyyatının həm sayca, həm də keyfiyyətcə artığını geniş bir yaradıcılıq yoluna düşdürünenü göstərir.

Ədəbiyyat elmi də son ildə Moskvadanın ədəbi və elmi ictimaiyyəti qarşısında müzakirə üçün layiq görülən yeni əsərləri meydana çıxmışdır. C.Cəfərovun «M.F.Axundovun dramaturgiyası», M.C.Cəfərovun «Rusiya və Azərbaycan mədəniyyəti» və başqa elmi-tənqidçi əsərlər rus sovet tənqidçiləri və alimlərinin nəzər diqqətini özünə cəlb etmişdir.

Bütün bunlar Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığı qarşısında yeni, həm də mühüm vəzifələr qoyur. Ədəbiyyatşunaslıq bədii ədəbiyyatın ümumi yüksəlişindən geri qala bilməz. Marksizm-leninizmlə silahlanaraq ilk növbədə Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixini yaratmaq zərurəti artıq bütün kəskinliyi ilə qarşımızda durur. Zəngin sovet ədəbiyyatı tarixinin yaradılması alim və tənqidçilərin təxirəsalınmaz işidir.

C.Cəfərovun «M.F.Axundovun dramaturgiyası» əsərində böyük Azərbaycan maarifçisinin bədii irsi elmi bir şəkildə tədqiq və tənqid edilir. Komediyaların konkret tənqidini Axundov drama-

tugiyasının proqressiv cəhətlərinin aydınlaşdırılması, onun estetik prinsipləri və realist sənətinin qiymətləndirilməsi heç şübhəsiz ki, bu əsərin yaxşı cəhətlərindəndir. Lakin bu əsər bir sıra ciddi nöqsanlardan da azad deyildir, hər şeydən əvvəl, C.Cəfərov mühüm bir həqiqəti unudur ki, Axundovun dramaturgiyası həyat ilə, Azərbaycanda feodalizm həyatının vəhşi şəkillərinə qarşı aparılan mübarizə ilə əlaqədardır. M.F.Axundovun bədii yaradıcılığı o zamanki ictimai həyat ilə mübarizələrlə bağlıdır. Əlbəttə, C.Cəfərov bunun bilməmiş olmaz. Ancaq öz kitabında bu məsələyə çox az diqqət yetirmişdir. Əsərin ikinci əsas səhvi bundadır ki, müəllif istər M.F.Axundovun dünyagörüşü və istərsə də onun dramaturgiyasını statik şəkildə göstərərək M.F.Axundovun inkişafını, birdən-birə realizmə və demokratizmə gəlmədiyini, komedyaları ilə fəlsəfi məktubları, hətta «Aldanmış Kəvəkib» arasında ciddi fərqlər olduğunu görmür. Əslinə baxılsa, C.Cəfərovun bu nöqsanı da M.F.Axundovu həyat ilə, tarixi-ictimai inkişafla zəif bağlamasından irəli gəlir. Əsərdə bir sira başqa səhvələr də var. Bunuyla belə bu əsər, M.F.Axundovun dramaturgiyası haqqında mövcud olan tədqiqat əsərləri içərisində görkəmli bir yer tutur.

Ədəbiyyatşunaslığı məxsus 1950-ci ildə nəşr edilən əsərlər içərisində M.C.Cəfərovun «M.F.Axundovun ədəbi tənqididə görüşləri» adlı əsəri də oxucular üçün maraqlıdır. Ancaq qeyd etməliyik ki, müəllif əsərində M.F.Axundovun ədəbi-tənqididə görüşlərinin ziyadə, onun dünyagörüşü, fəlsəfi fikirləri, ümumiyyətlə tənqidin əhəmiyyəti haqqındaki fikirləri üzərində dayanmışdır. Müəllif bir tərəfdən Axundovu idealizə edərək onun ziddiyyətlərini açıb göstərməkdən çəkinir, o biri tərəfdən isə islami zehniyyətlər, təriqətlər, imamət, üsuluddin, fırıldak, nübüvvət, namaz, oruc, imam, cənnət və cəhənnəm, tövhid, Quran məsələləri, hətta Üzeyir peyğəmbərin ulaq əhvalatı ilə geniş şəkildə məşğul olub.

Eyni zamanda müəllif M.F.Axundovun yalnız bir fikrini qeyd edərək, Nizami və Firdovsini «əhli fürsədən» hesab edir. Bu fikri tənqidsiz, qeyd şərtsiz dərc etmək, bu fikrə şərik olmaq kimi bir şeydir. M.C.Cəfərovun nəşr etdirdiyi «Rusiya və Azərbaycan

mədəniyyəti» əsəri, əlbəttə, bu kitabdan fərqlənir. Burada maraqlı materiallar və fikirlər var. Lakin burada da M.C.Cəfərov burjua, xırda burjua mətbuatına və keçmiş yazıçılara, bəzən şübhəli mənbələrə qeyri-tənqidli yanaşır, Azərbaycan və rus mədəniyyətinin əlaqələrini bəzən ümumi şəkildə qeyd etməklə kifayətlənib, elmi və inandırıcı dəlillərlə sübut etməkdən vaz keçir. O, tənqidçi Ə.Şərifin (rusca Sabirin əsərləri kitabına müqəddimə) və M.Cəlalın (Məmmədquluzadə haqqında yazdığı məqalələri) irəli sürdüyü bir fikri də müdafiə edərək «Molla Nəsrəddin»çiləri bolşevik idealları və proletar inqilabı ilə birləşdirir. Böyük demokrat yazıçı olsa da, bir çox tərəddüdlərdən azad olmayan C.Məmmədquluzadənin gizli bolşevik mətbuatının iştirakçısı deyə az qala bolşevik məfkurəli bir yazıçı kimi qələmə verir. Unutmamalıdır ki, «Molla Nəsrəddin»çilər vahid bir cəbhə təşkil etmirdilər. M.Ə.Sabir kimi böyük xalq şairi ilə bərabər «Molla Nəsrəddin»çilər kimi, Ömer Faiq kimi qatı burjua millətçiləri də var idi. Buna görə də «Molla Nəsrəddin» cərəyanını bütöv halında göturmək yaramaz.

Ədəbiyyatşunaslıq elmimizin nöqsanları hələ çoxdur. Hələ ədəbiyyatşunaslarımızın bu sahədə buraxdıqları bir sıra ciddi səhvlər kifayət qədər aşkarlaşdırılmışdır.

Ədəbiyyat tariximizi yenidən yoxlamaq, onun qaranlıq səhifələrini marksizm-leninizm cəhbəsindən İ.V.Stalin yoldaşın dilciliyi dair dahiyənə əsərləri, M.C.Bağirov yoldaşın Azərbaycan ziyalılarının qarşısına qoyduğu vəzifələr nöqtəyi-nəzərindən yoxlamaq, marksist ədəbiyyat tariximizi yaratmaq qarşımızda duran mühüm vəzifələrdən biridir. Bu məsələlərlə «Kitabi-Dədə Qorqud» da əlaqədardır. Bu xüsusda mənim də ciddi səhvlərim olmuşdur. Mən də bu feodal eposunu idealizə etməklə böyük səhv buraxmışam. H.Arası, Ə.Dəmirçizadə, M.Rzaquluzadə və başqaları bu köçəri feodal eposuna tənqidli yanaşmamışlar, zərərli xüsusiyətlərini aydınlaşdırılmamışlar, qeyri-elmi bir şəkildə Azərbaycan ədəbiyyatına daxil etmişlər. İlk dəfə «Kitabi-Dədə Qorqud»u H.Arası nəşr etmiş və bu barədə məqalə yazmışdır. H.Arاسının ən böyük səhvi bundadır ki, «Kitabi-Dədə Qor-

qud»un dilini süni bir şəkildə dəyişmiş, saxtakarlıqla məşğul olmuşdur. Əsərin rusca çapı da 1949-cu ildə H.Arası və M.H.Təhmasibin tərtibi ilə nəşr edilmişdir. M.Rzaquluzadə isə «Kitabi-Dədə Qorqud» motivlərindən ruhlanaraq zərərli, süni və uydurma hekayələr yazmış və onu yaymaqdə canfəşanlıq göstərmişdir. Dəmirçizadə kitablarında və dil tarixinə aid məqalələrində «Kitabi-Dədə Qorqud»u Azərbaycan dilinin kökü, bünövrəsi kimi götürməklə kifayətlənməyərək, «Qaraca Çoban» adı ilə zərərli bir pyes də yazmışdır. Əli Sultanlı da Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun əsərlərində bu feodal eposunu tipik bir qəhrəmanlıq dastanı kimi qələmə vermişdir, hətta o belə bir elmi nəticəyə gəlmüşdir ki, bu qədim Azərbaycan dastanı epik lirik, drama ədəbi növlərini özündə birləşdirmiştir. Əli Sultanlı dramanın başlangıcını belə «Kitabi-Dədə Qorqud»da axtarır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» bizə, epoxamız, xalqlar qardaşlığına yad bir əsərdir. Bu əsəri idealizə etməklə, biz burjua millətçiliyinin mənfur təsirlərindən yaxamızı qurtara bilməmişik. Hamımızın borcumuz «Kitabi-Dədə Qorqud»un ideya yabançılığını dərindən anlayaraq onun Azərbaycan xalqının böyük və zəngin klassik ədəbiyyatının patriotik və humanist ənənələrinə yad olduğunu başa düşməkdir. Biz öz keçmiş tariximizi, eyni zamanda ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizi Lenin-Stalin nəzəriyyəsinin parlaq şəfəqləri ilə işıqlandırmalıyıq. Klassik ədəbiyyatımızın marksist-leninçi tarixini yaratmaq, Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixini ümumittifaq miqyasına çıxarmaq biz ədəbiyyatşunasların şərəfli vəzifəsidir.

Ədəbiyyat tariximizin bütün hadisələrini M.C.Bağirov yoldaşın Bakı ziyalılarının yığıncağında irəli sürdüyü məsələlər əsasında yenidən qiymətləndirmək, ədəbiyyat elminin qarşısında duran əsas iş sayılmalıdır. Etiraf etməlidir ki, Həsənoğlu, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Vaqif hələ öz həqiqi marksist qiymətini tapmayışdır. H.Arasıının məqalələri və dərs kitablarında bu günə qədər təskirəçilik mülahizələri özünü açıqca göstərir. «Böyük sovet ensiklopediyası» üçün M.Arifin və M.Quluzadənin yazdığı mə-

qalədə «Kitabi-Dədə Qorqud»a yalnız bir qiymət verilməkdən başqa, Marksın işgalçi adlandırdığı Xətainin mürtəce qatı dindar şeirləri müsbət bir hadisə kimi təqdim edilib. Füzuli bizim dahi şairimizdir. Fəqət onun da sənətindəki ziddiyyətlər göstərilməyib. O, geniş əməkçi kütlələrinin arzu və əməllərinin müğənnisi kimi qələmə verilir. F.Qasimzadə öz formalist və təskirəçilik ruhu ilə dolu məqalələrində və programlarında Azərbaycan ədəbiyyatını xalqın tarixində ölkədə gedən sinfi mübarizəyə bağlamaq əvəzinə Sədi, Xəyyam, Fərizəddin, Əttar, Sənai, Rumi, Hafiz ilə bağlayır. Nəbatinin, Şəmsi Təbrizinin panteizmindən və Hafizin ruhundan ilham aldığıni qeyd etməklə bərabər yazır ki, «bu ideyanın qüvvətli təsiri altında hərarətli şair özünün cəzubat halına qalxmış, ruhunu ifadə etmiş və belə hallarda şəthiyat qəbilindən bir sıra şeirlər yazmışdır» (XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi programı, 1946, səh. 7). Bu cür ədəbi təhlillərə F.Qasimzadənin məqalələrində tez-tez rast gəlmək mümkündür.

Nöqsanlar çoxdur. Fəqət unutmamalıdır ki, zəhmətsiz həqiqi elm yaradıla bilməz. Hər birimiz ancaq partiyalı elmi tənqidin köməyi ilə namuslu əməklə, leninizmi dərindən öyrənməklə ədəbiyyat tariximizə və xüsusilə sovet ədəbiyyatı tarixinə aid gözəl monoqrafiyalar yaratmaqla elmdə dayazlıq və xaltura əleyhinə mübarizə aparmaqla, elmimizi xalqın, dövlətin, sosializm quruculuğunun tələbələrinə uyğun inkişaf etdirməklə buraxdıığımız səhv'ləri və nöqsanları aradan qaldıra bilərik.

Sovet elmi dönyanın ən qabaqcıl, ən alicənab və ən həqiqi bir elmidir. Azərbaycan ədəbiyyatşunasları rus sovet alimlərinin qiymətli təcrübələrindən istifadə edərək öz işlərini yenidən qurmalı, XX əsrin II yarısına açıq alın və məhsuldar bir yaradıcılıqla daxil olmalıdırlar. Bizim borcumuz Azərbaycan sovet şairləri, nasirləri və dramaturqları kimi Stalin dövrünə layiq qiymətli elmi əsərlər yaratmaqdır.

Mikayıl Rəfili.
«Ədəbiyyat qəzeti», 5 iyun 1951.

* * *

Об одной антинародной книге

Вместе со всеми народами нашей великой Родины азербайджанский народ внес свой вклад в сокровищницу мировой культуры.

Перед исследователями истории и культуры Азербайджана стоят серьезные задачи в области изучения и правильного освещения классического наследия, создания подлинно марксистских, высокоидейных научных трудов по истории азербайджанской литературы. Однако решаются эти задачи пока еще слабо.

В литературной науке до сих пор имеются факты идеализации реакционных литературных явлений прошлого, немарксистского подхода к произведениям литературы и фольклора, примиренческого, некритического отношения к выводам и утверждениям буржуазной науки.

Ярким примером этого может служить вопрос о вредной книге «Китаби-Деде Коркут», которую некоторые учёные долгое время усердно навязывали азербайджанскому народу.

В своем отчетном докладе на ХВЫЫЫ съезде Коммунистической партии (бolshevikov) Азербайджана секретарь ЦК КП (б) Азербайджана товарищ М.Багиров говорил о книге «Деде Коркут»: «...под видом азербайджанского эпоса кое-кто из литераторов и писателей, потеряв политическую бдительность и чувство ответственности в течении долгих лет пропагандировал эту вредную, антинародную книгу. «Деде Коркут» не является народным эпосом. Она посвящена от начала до конца восхвалению правящей верхушки огузских кочевых племен, пришедших на азербайджанскую землю в качестве грабителей и убийц. Книга насквозь пропитана ядом национализма, она направлена против не мусульман – иноверцев, главным образом, против братских грузинского и армянского народов».

Кто такие «герои» «Деде Коркут»?

Знатные феодалы-беки, проводящие время в грабеже, в разбое, на охоте. Глава кочевого племени Баундур хан – богатейший феодал; его зять – Салор Казан – такой же феодал. Эти «герои» накопили свои богатства варварскими грабежами и набегами на мирные соседние народы – армян и грузин. Они не только грабили, но и безжалостно истребляли своих соседей – не мусульман.

Огузские беки провозглашаются в книге «героями» только потому, что режут головы «неверных гяуров», проливают их кровь, грабят и захватывают их добро.

Перед военными походами «герои» «Деде Коркут» совершают религиозные обряды. Каждая глава книги заканчивается молитвой.

В книге имеется единственный образ труженика – пастуха. И то как нарисован этот образ дает очень яркое представление о классовой сущности «Деде Коркут», о том насколько чужд народу дух этой книги.

Когда «гяуры» нападают на стада Казан бека пастух грудью встает за хозяйствское добро. В ответ на негодование Казана по поводу вражеского налета пастух униженно оправдывается: «В том ли моя вина? – говорит он. – Триста гяуров я убил, сражался за веру, не дал гяурам из твоих ворот ни жирных баранов, ни тощих ягнят, в три места я был ранен...

Дай мне свой крепкий осиновый лук, я пойду на гяуров, возрожусь к новой жизни, убью (врагов), вытру рукавом кровь со своего чела, если умру, то умру за твое счастье...»

Но Казан бек не хочет сражаться рядом с пастухом. Чтобы отделаться от верного раба, он привязывает его к дереву, и раненного оставляет на гибель. Однако преданность пастуха хозяину так велика, что он, вырвав дерево с корнем и взвалив его на спину, догоняет своего повелителя.

На вопрос бека что это за дерево? – пастух отвечает: «Ты одолеешь гяуров, твой желудок проголодается, я для тебя этим деревом буду разводить огонь и варить пищу».

Так извращенно, в виде покорного, по собачьи преданного своему господину раба, рисуется в «Деде Коркут» образ представителя трудового народа.

Сказаниям азербайджанского фольклора, как и сказаниям других народов, чужда идея вражды между народами. Между тем «Деде Коркут» насквозь пропитан духом ненависти, религиозной вражды к соседним народам – грузинам и армянам.

«Хоть бы ты убил тысячи гяуров, – говорит Казан бек своему сыну, – никто с тебя платы за кровь не потребует, это гяуры нечистой веры». Когда Казан бек победил «гяуров», «подвиг за веру оказался благословенным. Беки огузов разделили добычу». Подобных фраз снова и снова подтверждающих абсолютную чуждость книги «Деде Коркут» духу народному, можно привести множество.

Многовековая история грузинского, армянского и азербайджанского народов изобилует многочисленными примерами совместной борьбы против арабских, персидских и турецких захватчиков. Прошедшие сквозь столетия традиционная дружба и братство между народами Закавказья нашли яркое отображение в творчестве классиков азербайджанской литературы, в произведениях устного народного творчества. В нашем народе и поныне живут такие сказки как «Мелик Мамед», сказания «Ашуг Гариф», «Асли и Керем», большой популярностью пользуются сказания о народных героях Качак Неби и особенно Кер-Оглы. В отличии от «героев» «Деде Коркут» Кер-Оглы воюет не с соседями – армянами и грузинами, а вместе с ними выступает против ханов, беков и пашей. Народ знает и любит эти сказания, воспевающие его подлинных героев. А «Деде Коркут» неизвестен массам азербайджанского народа.

Несмотря на все это, некоторые литературоведы упорно стремились объявить «Деде Коркут» народным эпосом. Так, Г.Араслы писал в своей статье опубликованной в 1938 году: «Эпос «Деде Коркут» является древнейшим памятником азербайджанского фольклора. Это произведение имеет богатое содержание и высокое художественное качество, позволяющее сравнить его с вдающимся эпосом народов мира. В эпосе простым народным языком описана жизнь X-XI веков, нашли свое яркое отражение геройка, думы и чаяния народа».

Эти ошибки были повторены и развиты профессором М.Рафили, он писал, например, что «глубокое чувство патриотизма, сплоченность народа, благородство, беспредельный героизм и отвага характеризуют многих героев этого древнего азербайджанского народного эпоса».

Профессор А.Демирчизаде в своей книге «Очерки по истории азербайджанского литературного языка» изданной в 1938 году, и в других работах вплоть до 1950 года распространял антимарксистские взгляды относительно образования в X-XI веках «нового азербайджанского языка». Эта «теория» была нужна ему для того чтобы объявить «Деде Коркут» азербайджанским памятником. А.Демирчизаде опираясь на антимарксистскую «теорию» Марра о стадиальности в развитии языка, фактически объявил азербайджанский народ пришлым, а его язык – смесью огузско-кипчакских элементов.

Не ограничиваясь этими порочными исследованиями А.Демирчизаде в 1945 году написал по мотивам «Деде Коркут» буржуазно-националистическую пьесу, в которой идеализировал феодально-патриархальную верхушку огузских племен, грубо исказил историческую действительность.

При внимательном изучении книги «Деде Коркут» нетрудно увидеть, что полукочевая племенная, патриархальная жизнь нашедшая в ней свое отражение не является

жизнью азербайджанского народа в XIX веке, так как Азербайджан в то время имел уже свою развитую городскую культуру, литературу, архитектуру и т.д. Социально-экономическая жизнь Азербайджана XIX века совершенно не похожа на феодально-племенную жизнь огузов-кипчаков, нашедшую свое отражение в «Деде Коркут».

Для того чтобы «обогатить» азербайджанскую культуру этим антинародным, вредным произведением Г.Араслы и А.Демирчизаде фальсифицировали язык книги, искусственно «азербайджанизировали» его, стремясь заменить грамматические особенности огузского языка азербайджанскими.

Серьезный вред принесла нашей литературе, истории и языкоznанию пропаганда этой книги под видом азербайджанского эпоса.

В области языка и литературы она стала преградой к изучению древнейшего языка нашего народа и древнего народного творчества. Наши языковеды вместо того, чтобы, выясняя происхождение современного азербайджанского языка, исследовать далекое прошлое, остановились на XIX веке. Однако, исходя из гениальных указаний товарища Сталина о развитии общенародного языка, можно смела утверждать что, исторические корни азербайджанского современного языка идут значительно глубже XIX века.

Перед литературоведами и преподавателями учебных заведений, перед нашей печатью стоит задача разоблачения антенаучных исследований. Языковеды, историки и литературоведы писавшие в свое время о «Деде Коркут», должны глубоко осознать и до конца признать свои ошибки. Пора решительно искоренить вред, нанесенный этой книгой.

Издание этой книги нужно рассматривать как грубую политическую ошибку допущенную руководством Академии наук Азербайджанской ССР и Института литературы.

Неустанная борьба с буржуазно-националистическими извращениями в изучении культурного наследия, разобла-

чение враждебных антимарксистских идей в области истории литературы и фольклора, глубокое изучение и внедрение в литературную науку положений, выдвинутых в гениальных трудах товарища И.В.Сталина по вопросам языкоznания – таковы первостепенные задачи наших литературоведов и критиков.

Д.Гаджиев,
доктор филологических наук.
М.Кули-заде,
кандидат филологических наук.
Литературная газета, 7 июля 1951 г. № 80

* * *

İdeoloji işin mühüm vəzifəsi

Sovet bədii ədəbiyyatı zəhmətkeşləri kommunizm ruhunda tərbiyə etmək üçün ən mühüm vasitələrdən biridir. Bu ədəbiyyat kommunizm ideyalarını kütlələr arasında yayır. Sovet ədəbiyyatının inkişafına onun ideya bədii səviyyəsinin yüksəlməsində partianın göstərdiyi daimi qayğı zəngin bəhrələr vermişdir. Ədəbiyyatımız dünyada ən qabaqcıl ədəbiyyat olmuşdur.

Azərbaycan partiya təşkilatı, ideoloji məsələlər haqqında partianın qərarlarını rəhbər tutaraq ədəbiyyatın inkişafına çox fikir verir. Son illər Azərbaycan K(b)P MK-si Azərbaycan ədəbiyyatının vəziyyəti və vəzifələri haqqında gənc yazıçılar arasında aparılan iş haqqında bir sıra qərar qəbul etmişdir. Azərbaycan K(b)P XVII və XVIII qurultayları ədəbiyyat məsələsinə xeyli fikir vermişlər. Azərbaycan K(b)P MK-nin katibi M.C.Bağirov yoldaş 1950-ci ilin yayında Bakı şəhəri ziyalılarının yığıncağında söylədiyi məruzədə ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi sahəsindəki ciddi səhv və nöqsanları aşkar çıxarmışdır. Vahid çox-millətli sovet ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan Azərbaycan sovet ədəbiyyatı, görülən işlərin nəticəsində müəyyən müvəffəqiyyət-

lər qazanmışdır. Bu müvəffəqiyyətlər keçən il xalqların Stalin dostluq və qardaşlığı şəraitində Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti ongünüyü nümayiş etdirmişdir.

ÜİK(b)P Mərkəzi Komitəsi ideoloji məsələlər haqqındaki tarixi qərarında ideyasızlığı və siyasetdən uzaq olmaq hallarını ədəbiyyatımıza yabançı olan bir hal kimi pisləmişdi.

Ayri-ayrı yazıçılarımız bu halların Azərbaycan ədəbiyyatına xas olmadığını sübut etməyə çalışırdılar. Respublikanın partiya təşkilatı bir sıra əsərləri təhlil etməklə konkret şəkildə göstərdi ki, ideyasızlıq və siyasetdən uzaq olmaq halları Azərbaycan ədəbiyyatında da olmuşdur.

Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsi, «Azərbaycan sovet ədəbiyyatının vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» öz qərarında, Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbiyyatşunaslığının gələcək inkişafına mane olan başqa ciddi nöqsanları da aşkar çıxarmışdır. Belə nöqsanlar ən əvvəl, ayri-ayrı yazıçıların yaradıcılığında müşahidə edilən saxta xəlqilikdən və mücerred romantikadan ibarət idi.

Saxta xəlqiliyin mürtəce mahiyyəti tam qətiyyətlə aşkar çıxarılmış və Azərbaycan ədəbiyyatında onu yayanlar ifşa edilmişlər. Bununla belə etiraf etmək lazımlı gəlir ki, ayri-ayrı yazıçılarımızın yaradıcılığında saxta xəlqilik hələ bütünlükə aradan qaldırılmamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatındaki nöqsanların səbəbi bir çox yazıçıların həyatla ayaqlaşmamasından, həyatımızla əlaqələrinin zəif olmasından ibarət idi. Yazıçılar mədən və zavodlarda, kolxozlarda, yeni tikintilərdə demək olar ki, olmurduclar, istehsalatda işləyən adamlarla az-az görüşürdülər, onların yaşayışını, xarakter və duyularını öyrənmirdilər. Bir çox yazıçılar fəhlələr haqqında, kolxoçular və ziyalılar haqqında, onların siyasi və mədəni inkişafı haqqında köhnəlmış təsəvvürə malik idilər. Bəzi yazıçılar öz ideya-siyezi səviyyəsini yüksəltməyə və görüş dairəsini genişləndirməyə çalışmışdır.

Respublikanın partiya təşkilatı yazıçıların sənaye müəssisələrinə, kolxoz və sovxozlara gedirkən respublika zəhmətkeşlərinin həyat və məişətini diqqətlə öyrənmələri, müntəzəm təhsil yolu ilə öz ideya-siyasi və peşə səviyyəsini yüksəltmələri üçün bütün lazımi şəraiti yaratdı.

Müntəzəm marksizm-leninizm təhsili, həyatı dərindən öyrənmək, klassiklərin zəngin mirasına və rus sovet ədəbiyyatının təcrübəsinə yiyələnmək – bütün bunlar hər bir yazıçının və deməli ümumiyyətlə ədəbiyyatın böyüb inkişaf etməsinin labüb şərtləridir.

Azərbaycan ədəbiyyatının indiki vəziyyəti göstərir ki, Azərbaycan yazıçılarının bu sahədəki səyləri çox səmərəli olmuşdur. Öz yaradıcılığında ideya səhvələri buraxmış olan yazıçılar partiya təşkilatı tərəfindən təqnid edildikdən sonra ciddi nəticələr çıxarmışlar. Yazıçı Sabit Rəhman «Aşnalar» adlı qüsurlu pyesindən sonra bir sira yeni əsərlər yazmışdır. Onun «Dan yeri sökülərkən» povesti, Stalin yoldaşın rəhbərliyi ilə təşkil edilən gizli bolşevik «Nina» mətbəəsinin tarixinə aid parlaq səhnələri doğru bir şəkildə təsvir edir.

Keçən iki-üç il ərzində Azərbaycan ədəbiyyatında yeni əsərlər meydana gəlmişdir: bu əsərlər respublikanın həyatını əks etdirir, bolşeviklər partiyasının fəaliyyətinə, SSRİ xalqlarının dostluğuna həsr edilmişdir, yeni mühəribə qızışdırılan Amerika-İngiltərə imperialistlərinə qarşı xalqların mübarizəsinə həsr edilmişdir. Bunlara misal olaraq Stalin mükafatına layiq görülən əsərləri: Rəsul Rzanın «Lenin» və Məmməd Rahimin «Leninqrad göylərində» poemalarını, Süleyman Rüstəmin «İki sahil» şeirlər məcmuəsini, Mirzə İbrahimovun «Gələcək gün» və Mehdi Hüseynin «Abşeron» romanlarını, habelə bir sira başqa görkəmli roman, pyes və poemaları göstərmək olar. Bu əsərlərdən aydın olur ki, həyatla yaxınlaşmaq, onun dərinliklərinə sürtələ baş vurmaq Azərbaycan ədəbiyyatını yeni ideal, mövzu və obrazlarla zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Sovet ədəbiyyatının əsas mövzusu olan sosialist əməyi mövzusu Azərbaycan yazıçılarının əsərlərində qüvvətlə səslənmişdir. Manaf Süleymanovun «Yerin sırrı», Mehdi Hüseynin «Abşeron» romanlarında, İmran Qasımovun «Xəzər üzərində şəfəq» pyesində, Səməd Vurğunun «Köhnə dostlar» poemasında və bir sıra başqa əsərlərdə yaradıcı əmək adamlarının unudulmaz obrazları yaradılmışdır. Kommunizm qurmaqda olan xalqın canlı təcrübəsinin öyrənilməsi həyatdan götürülən sadə və konkret faktlara diqqət yetirilməsi, bu faktların arxasında böyük bir məzmunu görmək bacarığı ədəbiyyatı ideyaca aktual, təsircə qüvvətli və səfərbəredici bir şəklə salır.

Amerikan-ingilis mühəribə qızışdırıcılarına qarşı sülh uğrunda mübarizə mövzularında yazılış çoxlu əsərlərin meydana gəlməsi Azərbaycan ədəbiyyatının ideyaca inkişaf etdiyini göstərir.

Azərbaycan ədəbiyyatının həyata qaynayıb qarışması ilə əlaqədar olan inkişafının bu əlamətləri eyni zamanda da zəngin və rəngarəng həyatımızın yazıçılar tərəfindən hərtərəfli öyrənilməsinin zəruri olduğunu göstərir. Zira müasir Azərbaycan ədəbiyyatındaki nöqsanlar və zəif cəhətlər – bunlar isə az deyildir – nəticə etibarilə həyatın kifayət dərəcədə dərindən öyrənilməməsi ilə əlaqədardır. Xüsusən Azərbaycan ədəbiyyatında həyatı dərindən öyrənməməklə, onu səthi bilməklə əlaqədar olan ciddi nöqsanlardan biri də partiya işçilərinin obrazlarının bəsitləşdirilmiş, sxematik bir şəkildə təsvir edilməsindən ibarətdir. Yazıçılar bu obrazları çox zaman şablon boyalarla təsvir edir, onları öz təsirini göstərən fəal, canlı xarakterlər kimi, əxlaqları bütün sovet adamları üçün nümunə olan yeni həyat təşkilatçıları kimi göstərmirlər. Bu hal xüsusən Ə.Sadiqin «Mingəçevir» romanında özünü hiss etdirmişdir. Bu roman yeni mövzuya – Mingəçevir su qovşağı inşaatçılarının qəhrəmanlıq işlərinin təsvirinə həsr edilmişdir. Roman şübhəsiz ki, bədii cəhətdən maraqlıdır. Lakin müəllif həyatı zəif bildiyinə, onunla təsadüfən tanış olduğuna görə inşaatçıların dolğun obrazlarını, tikintidə

partiya rəhbəri Xanmuradovun obrazını verə bilməmişdir. Müəllif Xanmuradovun tikintinin canı olduğunu qeyd edirəsə də, romanda onun obrazı çox səthi və sönük verilmişdir.

Buna dözmək olmaz ki, bir çox yazıçılar həyatı yalnız hər hansı bir əsər üzərində işləməklə əlaqədar olaraq yaradıcılıq fəaliyyətinə getdikləri zaman öyrənirlər. Biz yazıçıların həmişə hadisələrin cərəyan etdiyi yerdə olmalarını onların qarşısında bir vəzifə olaraq qoyuruq. Respublikanın həyatı, ədəbiyyatımızda əks etdirildiyindən qat-qat artıq dolğun, məzmunlu və çoxcəhətlidir. Ədəbiyyatın vəzifəsi həyatda artıq baş vermiş olan hadisələri göstərməklə kifayətlənməyib, həyatda gələcək hadisələrin rüşeymini də tapmaqdan, irəlini görə bilməkdən ibarətdir.

Respublikanın partiya təşkilatı ədəbi tənqid və ədəbiyyatşunaslıq məsələlərinə xüsusi fikir verir. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinə aid olan bəzi əsərlərdə burjua millətçiliyi aşkar çıxarılmışdır; bu meyllər özünü bir də bunda göstərmişdi ki, bəzi ədəbiyyatşunaslarımız tarixi həqiqətdən uzaqlaşaraq, Azərbaycan xalqı ilə, onun tarixi, ədəbiyyatı və xalq yaradıcılığı ilə heç bir əlaqəsi olmayan əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatına aid etməyə çalışmışlar.

Azərbaycan xalqına tamamilə yabançı olan və sırf mürtəcə xarakter daşıyan «Dədə Qorqud» kitabı da bu qəbildən idi. Respublikanın partiya təşkilatı, Zaqqafqaziyanın qardaş xalqlarına qarşı milli ayrıseçkilik və ədavət ruhunda olan bu kitabın zərərli, xalqa zidd mahiyyətini ifşa etmək vəzifəsini Azərbaycan ədəbiyyat ictimaiyyəti qarşısında çox kəskin şəkildə qoydu.

«Dədə Qorqud» kitabı ilə əlaqədar olaraq SSRİ Sovet Yazarları İttifaqı rəhbərliyinin yanlış mövqə tutduğunu qeyd etmək lazımdır. SSRİ Sovet Yazarları İttifaqının rəhbərliyi, bu kitabın zərərli mahiyyətini ifşa etməkdə respublika yazıçılar ittifaqına kömək etmək əvəzinə 1948-ci ildə xüsusi müşavirə çağırmaq və «Dədə Qorqud»un hansı millətə məxsus olduğu barədə mübahisələr təşkil etmək istəyirdi. Azərbaycan K(b)P MK qəti surətdə belə bir cəhdə qarşı çıxdı.

«Dədə Qorqud» kitabı bir çox illər ərzində ifşa edilməmiş qalması və bundan əlavə Azərbaycan xalqının «vətənpərvərlik» yaradıcılığı kimi təbliğ edilməsi bir daha göstərir ki, Azərbaycan ədəbi tənqid və ədəbiyyatşunaslığı sahəsində hələ ciddi nöqsanlar vardır. Respublikanın partiya təşkilatı ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrin tarixinin öyrənilməsində bir sıra burjua millətçiliyi meyllərini ifşa etdi, zərərli «vahid axın» nəzəriyyəsinin təbliğatçılara ciddi zərbə endirdi, iki cilddən ibarət «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»ndəki kobud səhvleri aşkar çıxardı. Bununla belə burjua millətçiliyi təzahürlərinə qarşı mübarizəyə bundan sonra da çox ciddi fikir verilməlidir ki, hər cür burjua millətçiliyi meyllərinin kökü sonadək kəsilsin.

Yaradıcılıq nöqtəyi-nəzərindən hələ zəif olan ədəbi tənqidimiz Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına pis kömək edir. Tənqidçilər və ədəbiyyatşunaslar müasir sovet ədəbiyyatının ən mühüm məsələlərindən yenə də kənardadırlar, ədəbiyyat aləmində baş verən mühüm hadisələrə laqeyd qalır, yeni əsərlərlə maraqlanmır, yazıçıların yaradıcılıq təcrübəsini ümumiləşdirmirlər.

Azərbaycan Sovet Yazarları İttifaqında principial bolşevik tənqid və özünütənqid zəif inkişaf etmişdir. Bəzi yoldaşlar çox zaman dostluq xatırın, bu və ya başqa yazıçının yaradıcılığındaki nöqsanları tənqid etməkdən çəkinirlər.

Ədəbi tənqid və ədəbiyyatşunaslığı sovet ədəbiyyatının vəzifələri səviyyəsinə qaldırmaq üçün biz hələ çox iş görməliyik.

Azərbaycan ədəbiyyatına rəhbərlik etmək işində gənc yazıçıların inkişafı qeydində qalmaq mühüm yer tutur. Son zamanlar gənc yazıçıların sayı hiss ediləcək dərəcədə artmışdır. Təkcə 3 il ərzində respublikanın nəşriyyatları gənc yazıçıların 60-dan artıq kitabını buraxmışdır.

Lakin gənc yazıçılarla aparılan işdə əsl yaradıcılıq tələbkarlığı hələ hiss edilmir. Bəzi gənc yazıçılar Yazarlar İttifaqına üzv olduqdan sonra öz üzərlərində daha işləmir və yaradıcılıq sahəsində artmırlar.

Respublika mətbuatı, ədəbiyyata partiya rəhbərliyi göstərilməsində mühüm rol oynamalıdır. Təəssüf ki, respublika qəzetləri – Kommunist (azərbaycanca), Bakinskiy raboçiy (rusca) və Kommunist (ermənicə) qəzetləri öz səhifələrində mədəniyyət məsələlərini kifayət dərəcədə işıqlandırmırlar, respublikanın ədəbiyyat aləmində baş verən mühüm hadisələr haqqında resenziya və məqalələr az dərc edilir. Bizim respublika «Ədəbiyyat qəzeti» də ideya-nəzəri cəhətcə aşağı səviyyədə çıxır, əsas yazıçı kadrlarını öz işində iştirak etməyə pis cəlb edir. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı ilə əlaqədar olan mühüm məsələləri qaldırmır.

Azərbaycan ədəbiyyatının qazandığı bəzi müvəffəqiyyətlər arxayıncılıq əhvali-ruhiyyəsini əmələ gətirməməlidir. Azərbaycan K(b)P-nin bu yaxılarda qurtaran XVIII qurultayı ədəbiyyatın daha da inkişaf etdirilməsi məsələlərinə çox fikir vermişdir. Qurultay yazıçılar sırasında sovet adamlarının yaradıcılıq fəaliyyətini dərindən öyrənib, göstərmək vəzifəsini qoymuşdur. Dramaturgiyanın, tənqidin və ədəbiyyatşunaslığın geriliyinə son qoymaq lazımdır.

Sənaye şəhəri haqqında, fəhlə sinfinin həyatı haqqında, elm və istehsalatda yeniliklər yarananlar haqqında, kolxoz kəndinin adamları haqqında, qabaqcıl sovet ziyalıları haqqında, xalqların Stalin dostluğu haqqında, Zaqafqaziya xalqlarının öz azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda, sovet hakimiyyəti uğrunda birgə mübarizələri haqqında böyük əsərlər yaratmaq Azərbaycan yazıçılarının mübarizə vəzifəsidir. Azərbaycan yazıçıları bununla əlaqədar olaraq sosialist realizmi üslubuna dərindən yiyələnmək uğrunda, öz bədii yaradıcılıq ustalığını təkmilləşdirmək uğrunda daim mübarizə aparmalıdır.

H.Həsənov
Azərbaycan K(b)P MK katibi.
«Ədəbiyyat qəzeti», 17 iyul, 1951.

* * *

Xalqa zidd bir kitab haqqında

Böyük vətənimizin bütün xalqları ilə birlikdə Azərbaycan xalqı da dünya mədəniyyəti xəzinəsinə öz qiymətli hədiyyəsini verib.

Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin tədqiqatçıları qarşısında klassik ırsin öyrənilməsi və düzgün işıqlandırılması, Azərbaycanın ədəbiyyat tarixinə dair əsl marksistcəsinə, yüksək ideyalı elmi əsərlər yaradılması sahəsində ciddi vəzifələr durur. Lakin bu vəzifələr hələ də zəif yerinə yetirilir.

Ədəbiyyat elmində keçmişin mürtəce ədəbi hadisələrini idealizə etmək, ədəbi əsərlərə və folklor aqeyri-marksist münasibət göstərmək, burjua elminin nəticələrinə və iddialarına barışdırıcı, aqeyri-tənqidli yanaşmaq faktları indiyədək davam edir.

Bəzi alımların uzun müddətən bəri zərərli «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunu Azərbaycan xalqına aid etməyə ciddi cəhd göstərməsi məsəlesi buna parlaq misal ola bilər.

Azərbaycan K(b)P MK-nin katibi M.C.Bağirov yoldaş Azərbaycan K(b)P-nin XVIII qurultayındakı hesabat məruzəsində «Dədə Qorqud» kitabı haqqında demişdi: «Bəzi ədəbiyyatşunaslar və yazıçılar siyasi sayıqlığını və məsuliyyət hissini itirərək uzun illər ərzində bu zərərli, xalqa zidd kitabı Azərbaycan eposu adı ilə təbliğ etmişlər. «Dədə Qorqud» xalq eposu deyildir. Bu kitab başdan-başa soyğunçuluq və qırğın məqsədi ilə Azərbaycana gələn oğuz köçəri tayfalarının hakim yuxarı təbəqəsini tərifləməyə həsr edilmişdir. Bu kitab tamamilə millətçilik zəhəri ilə doludur, müsəlman olmayan başqa xalqlara, – əsasən də qardaş gürcü və erməni xalqlarına qarşı yazılmışdır».

«Dədə Qorqud»un «qəhrəmanları» kimlərdir?

Vaxtlarını qarətkarlılıqda, quldurluqda, ovda keçirən yuxarı təbəqədən olan feodallar - bəylərdir. Köçəri qəbiləsinin başçısı - Bayandur xan – ən zəngin feodaldır; onun yeznəsi - Salur Qazan da belə bir feodaldır. Bu «qəhrəmanlar» vəhşi talanlarla və dinc

qonşu xalqlar üzərinə – ermənilər və gürcülər üzərinə basqın etməklə öz sərvətlərini artırmışlar. Onlar nəinki talan etmişlər, həm də öz qonşularını – müsəlman olmayan xalqları amansızca-sına qırmışlar.

Oğuz bəyləri kitabda yalnız ona görə «qəhrəman»lar deyə qələmə verilir ki, onlar «kafirlərin» başlarını kəsir, qanını axıdır, qarət edir və onların var-yoxunu əllərindən alırlar.

«Dədə Qorqud» eposunun «qəhrəmanları» hərbi səfər ərəfəsində dini ayinlər icra edirlər. Kitabın hər bir fəsli dua ilə qurtarır.

Kitabda yeganə bir əməkçi adamın – çobanın obrazı vardır. Bu obrazın təsviri isə «Dədə Qorqud»un sinfi mahiyyəti haqqında, bu kitabın xalqa nə qədər zidd bir ruhda olması haqqında olduqca aydın təsəvvür verir.

«Kafirlər» Qazan xanın qoyun sürüsünə hücum edən zaman çoban sinəsini qabağa verib ağanın var dövlətini qoruyur. Çoban düşmən hücumu nəticəsində qəzəblənən Qazan xanın qabağında alçalaraq özüne bərəet qazandırmaq üçün belə cavab verir: «Üç yüz kafir öldürdüm, qəza etdim. Simiz qoyun, ariq toğlu sənin qapından kafirlərə vermədim, üç yerdən yaralandım, qara başım büküldü, yalnız qaldım, suçum bumudur!...

Qonur atın vergil mənə!
60 tutam, gön dərini vergil mənə!
Ap alaca qalxanını vergil mənə!
Qara polad üz qılıcın vergil mənə!
Sadağında 80 oxun vergil mənə!
Ağ tozluca qatı yayın vergil mənə!

Kafirə mən varayım. Yenidən doğanın öldürəyim, enimlə alnim qanın mən ölürsəm, sənin uğruna mən ölüyim».

Lakin Qazan xan çobanla yanaşı vuruşmaq istəmir. O, sədaqətli köləsindən ayrılmak üçün onu ağaca bağlayır və yaralını məhv olmaq vəziyyətində qoyur. Lakin çobanın öz ağasına sədaqəti o dərəcədə böyükdür ki, o, ağacı kökündən çıxarıb arxasına alır, gedib öz hökmədarına çatır. Xanın «bu nə ağacdır?»

deyə vediyi suala çoban belə cavab verir: «Ağam Qazan! Bu ağac o ağacdır ki, sən kafiri basarsan qarnın acıxar. Mən sənə bu ağacla yemək bişirərəm».

Qazan xan «kafirlərə» qalib gələndə öz oğluna deyir: «Oğul, min kafir öldürsən, kimsə səndən qan dava eləməz. Amma azığın dinli kafirdir». Qazan xan «kafirlərə» qalib gələndə din yolunda «igidlik» xeyir-dua ilə nəticələnir, oğuz bəyləri qarət edib ələ keçirdikləri qənimətləri böülüdürlər.

Gürcü, erməni və Azərbaycan xalqlarının çoxəsrlilik tarixi bu xalqların ərəb, iran və türk işgalçılara qarşı bирgə mübarizə apardıqlarını göstərən çoxlu misallarla doludur. Zaqqafqaziya xalqları arasında əsrlərdən bəri davam edib gələn ənənəvi dostluq və qardaşlıq Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin yaradıcılığında, şifahi xalq yaradıcılığı əsərlərdən öz parlaq əksini tapmışdır. «Məlik Məmməd» kimi nağıllar, «Aşıq Qərib», «Əsli və Kərəm» dastanları indiyədək xalqımız arasında yaşayır; xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbi və xüsusilə Koroğlu haqqında dastanlar geniş yayılıb rəğbət qazanmışdır. «Dədə Qorqud»dakı «qəhrəmanlar»dan fərqli olaraq, Koroğlu qonşu ermənilər və gürcülərlə müharibə aparmır, onlarla birlikdə xanların, bəylərin və paşaların əleyhinə çıxır. Xalq özünün həqiqi qəhrəmanlarını tərənnüm edən bu dastanları yaxşı bilir və sevir. «Dədə Qorqud» isə Azərbaycan xalq kütlələrinə məlum deyildir.

Bütün bunlara baxmayraq, bəzi ədəbiyyatşunaslar «Dədə Qorqud»u xalq eposu elan etmək üçün inadla ciddi-cəhd etmişlər. Belə ki, H.Arası, (1939 olmalıdır – C.Q.) 1938-ci ildə nəşr olunan məqaləsində yazmışdır: «Azərbaycan folklorunun ən qədim abidəsi «Dədə Qorqud» eposudur. Bu əsərin dili, xalqımızın məşhur eposları ilə müqayisə ediləcək zəngin mündəricəsi, yüksək bədii qiyməti vardır.

Eposda sadə xalq dili ilə X-XI əsrin həyatı eks olunur. Burada xalqın qəhrəmanlığı, istək və arzuları öz ifadəsini tapmışdır».

Bu səhvər professor M.Rəfili tərəfindən təkrar və inkişaf etdirilmişdir. Misal üçün o, yazmışdır ki, «dərin vətənpərvərlik

hissi, xalqın birliyi, nəcibliyi, misilsiz qəhrəmanlıq və igidlik bu qədim Azərbaycan xalq eposunun bir çox qəhrəmanlarını xarakterizə edir».

Professor Ə.Dəmirçizadə özünün 1938-ci ildə nəşr olunan «Azərbaycan dilinin tarixi xülasələri» adlı kitabında və 1950-ci ilə qədər çıxan başqa əsərlərində X-XI əsrlərdə «əski Azərbaycan dilinin» əmələ gəlməsinə dair marksizmə zidd fikir yarmışdır. Bu «nəzəriyyə» Ə.Dəmirçizadəyə ona görə lazımdır ki, o, «Dədə Qorqudu» Azərbaycan əsəri elan etsin. Ə.Dəmirçizadə Marrin dilin stadial inkişafı «nəzəriyyəsi»nə istinad edərək Azərbaycan xalqını gəlmə xalq, onun dilini isə oğuz-qıpçaq ünsürlerinin qatışığı elan etmişdir. Ə.Dəmirçizadə bu qüsurlu tədqiqatları ilə kifayətlənməyərək 1945-ci ildə «Dədə Qorqudu» motivləri əsasında burjua millətçiliyi ruhunda pyes yazmış və oğuz qəbilələrinin feodal, partiarxal təbəqələrini idealizə etmiş, tarixi həqiqəti kobudcasına təhrif etmişdir.

«Dədə Qorqudu» kitabını diqqətlə oxuduqda, burada öz əksini tapan yarımköçəri, patriarxal qəbilə həyatının XI əsrə Azərbaycan xalqının həyatı olmadığını görmək çətin deyildir. Çünkü o dövrdə Azərbaycan artıq özünün inkişaf etmiş şəhər mədəniyyəti, ədəbiyyatına, memarlıq sənətinə və sairəyə malik idi. XI əsrə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi həyatı «Dədə Qorqudu» kitabında öz əksini tapan oğuzların-qıpçaqların feodal qəbilə həyatına qətiyyən oxşamır. Azərbaycan mədəniyyətini bu xalqa zidd zərərli əsrlə «zənginləşdirmək» üçün H.Arası və Ə.Dəmirçizadə kitabın dilini saxtalaşdırmış, oğuz dilinin qrammatika xüsusiyyətlərini Azərbaycan qrammatikası ilə əvəz etməyə çalışaraq, onu süni surətdə «azərbaycanlılaşdırılmışlar».

Bu kitabın Azərbaycan eposu adı ilə təbliğ edilməsi ədəbiyyatımıza, tarixmizə və dilçiliyimizə ciddi zərər vermişdir. Bu kitab dil və ədəbiyyat sahəsində, xalqımızın qədim dilini və qədim xalq yaradıcılığını öyrənməyə mane olmuşdur. Dilşünaslarımız müasir Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsini aydınlaşdırmaq üçün uzaq keçmiş tədqiq etmək əvəzinə XI əsrlə məşğul

olmuşlar. Lakin Stalin yoldaşın ümumxalq dilinin inkişafı haqqındaki dahiyənə göstərişlərində çıxaraq cəsarətlə demək olar ki, müasir Azərbaycan dilinin tarixi kökləri XI əsrən xeyli əvvəllərle bağlıdır. Ədəbiyyatşunaslar məktəb müəllimləri qarşısında, mətbuatımız qarşısında elmə aid tədqiqatları ifşa etmək vəzifəsi durur. Vaxtilə «Dədə Qorqudu» haqqında yazmış olan dilşünaslar, tarixçilər və ədəbiyyatşunaslar öz səhvlerini dərinləndən başa düşüb etiraf etməlidirlər. Bu kitabın vurduğu zərəri qəti surətdə aradan qaldırmaq vaxtı çoxdan çatmışdır.

Bu kitabın nəşr olunmasını Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyası və Ədəbiyyat İnstiutunun rəhbərliyi tərəfindən buraxılan kobud siyasi səhv hesab etmək lazımdır.

Mədəni irsin öyrənilməsində burjua millətçiliyi təhrifləri ilə yorulmadan mübarizə, ədəbiyyat tarixi və folklor sahəsində düşmən ideyaların, marksizmə zidd ideyaların ifşa olunması, İ.V.Stalin yoldaşın dilçilik məsələrinə dair dahiyənə əsərlərində irəli sürdüyü göstərişlərin dərinlənən öyrənilməsi və ədəbiyyat elminə tətbiq edilməsi ədəbiyyatşunaslarımızın və tənqidçilərimizin ən başlıca vəzifəsidir.

C.Hacıyev
filologiya elmlər doktoru
M.Qulu-Zadə
filologiya elmlər namizədi
«Ədəbiyyat qəzeti», 17 iyul, 1951

* * *

Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığında məfkurə saflığı uğrunda

Ədəbiyyatşunaslıq elmimiz burjua millətçiliyi ilə mübarizədə inkişaf etmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində ədəbiyyat tariximiz sistemə salınmış, ədəbiyyatdan dərs kitabları tərtib edilmiş, ayrı-ayrı klassiklərimiz haqqında monoqrafiyalar yazılmışdır.

Lakin bütün bu müvəffəqiyyətlərə baxmayaraq, ədəbiyyat tarixi və ədəbi tənqid sahəsində bir sıra ciddi nöqsanlar vardır ki,

bunların aradan qaldırılması son dərəcə zəruridir. Marksizmi təhrif edən həyat həqiqətinə zidd olan, elmi inkişafımıza maneçilik törədən bu nöqsanlar ədəbiyyat tarixi və ədəbi tənqid sahəsində daha aydın görünməkdədir. Ədəbi tənqid yazıçılarımıza yol göstərmək əvəzinə həyatdan və ədəbi-elmi inkişafdan çox geridə qalır. Azərbaycan bolşeviklərinin rəhbəri M.C.Bağirov yoldaş «Azərbaycan ziyahlarının növbəti vəzifələri» haqqındaki əsərində çox düzgün olaraq qeyd edir ki, «Ədəbiyyat və incəsəntimizin geriliyinə başlıca olaraq ədəbi tənqid müqəssirdir; bizdə demək olar ki, ədəbi tənqid yoxdur. Ədəbi tənqidimiz yalnız ideya cəhətdən deyil, tənqidçilik sənəti cəhətdən də kəsərsiz olmuşdur. Buna görə də tənqidçilər yazıçılarımızın, bəstəkarlarımızın və başqa işçilərimizin yaradıcılığında ciddi səhv və nöqsanları görə bilməmişlər».

Tənqidin fikrimizin passivliyi üzündən gəncliyin tərbiyəsini korlayan yabancı «görüşlər» elm və ədəbiyyat kitablarımızda kök salmışdır. Yalnız bunu demək kifayətdir ki, burjua millətçiliyinin bir sıra təzahürlərinə yol verilən, olduqca zərərli fikirlərlə dolu olan «Azərbaycan ədəbiyyatının iki cildlik müxtəsər tarixi» bu gündək lazımlıca tənqid edilməmişdir.

Tənqidin kütlüyü üzündən ədəbiyyatşunaslığımızda təriqət ədəbiyyatının «mütərəqqi» mahiyyətindən, qərbi burjua ədəbiyyatının üstünlüklerindən, Nəsimi yaradıcılığında «materializmdən», orta əsr ədəbiyyatının «partiyalılığından», Ə.Haqverdiyevin «inqilabçılığından», M.Hadinin «vətənpərvərliyindən» illər boyu danışmışlar.

Ədəbiyyat tarixinin tədrisi daha bərbad vəziyyətdədir. Bu gündək ali məktəblərimiz üçün təsdiq edilmiş sabit bir program yoxdur. Ədəbiyyat tarixinin dövrlərə bölünməsi məsələsi həll edilmədiyindən, bir sıra mühüm məsələlər aydınlaşdırılmamış qalmışdır. M.C.Bağirov yoldaşın müridizm və Şamil hərəkatı haqqındaki makrsizm-leninizm nöqteyi-nəzərindən dərindən işlənmiş yeni fikirləri orta əsrlərdə və XIX əsr ədəbiyyatımızın tədqiq və təhlilində öz inikasını tapmamışdır. Bu yeni fikirlər

arasında göstərdiyimiz dövrlərin ədəbiyyatı və yazıçıları haqqında tutarlı bir məqalə belə yazılmamışdır.

Ədəbiyyat tarixinin tənqidini və təlimindəki bu biabırçı vəziyyətə qətiyyən dözmək olmaz. Biz klassiklərimizə marksizm-leninizm ədəbiyyatşunaslığı mövqeyindən yanaşmalı, onları öz ziddiyətləri ilə birlikdə oxucuya tanıtmalıyıq. M.C.Bağirov yoldaşın A.Bakıxanov haqqındaki fikirləri Azərbaycan ədəbiyyatında ziddiyətli bir yazıçıya necə yanaşmağın ən gözəl nümunəsidir. M.C.Bağirov yoldaşın A.Bakıxanov haqqında «onun böyük tarixçi olduğu şübhəsizdir» deməklə eyni zamanda da əlavə edir ki: «Bakıxanov idealistdir, ömrünün axırına qədər mömin müsəlman olaraq qalmışdır».

Bəs alımlarımız klassiklər haqqında necə çıxış edirlər? Onların fikrincə, klassiklərimizin hamısı böyük, nöqsansız, xalq tərefdarı, tərəqqipərvər olmuşlar. Fikrimizi isbat etmək üçün Şah İsmayıllı Xətai haqqındaki tənqidlərə nəzər salaq. Məlumudur ki, o, bir sırə ədəbi xidmətləri ilə yanaşı şah olmuş, şəliyi təbliğ etmiş, dini mahiyyətdə şeirlər yazmışdır. Onun haqqında K.Marks deyir ki:

«Şah İsmayıllı fateh idi. O, 14 illik hakimiyyəti dövründə 14 əyaləti fəth etmişdir» (K.Marks və F.Engelsin arxiv, VII cild, Dövlət siyasi ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1940, səh. 206).

Aydın məsələdir ki, fatehdən fateh kimi də danışmaq lazımdır. Şah İsmayıllı Xətainin yaradıcılığı haqqında dissertasiya yanan Əzizəğa Məmmədov yoldaş öz əsərində bu məsələləri bir tərəfli izah edərək, Şah İsmayıllı Xətainin «hərbi istedadından», «müsəbət siyasi fəaliyyətdən» danışmışdır («Şah İsmayıllı Xətainin yaradıcılığı», dissertasiya işi, ADU kitabxanası, səh. 18).

Xətai yaradıcılığına birtərəfli yanaşan H.Arası onun dilində «azəri şeirinin billurlaşmasında və ədəbi dilimizin çiçəklənilib rəvac tapmasında təqdirə layiq» cəhətlərdən danışib idealizə edir. M.Rəfili isə 1941-ci ildə nəşr etdirdiyi «Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı» kitabında şairin şəlik haqqında yazdığı şeirləri təbliği şeirin «ən gözəl nümunəsi» sayır. Professor və dosentlərdən

dərs alan Əzizağa Məmmədov yoldaş isə şairin şəliyi təbliğ edən şeirlərini «siyasi lirikanın yaxşı nümunələri» adlandırır.

Məhəmməd, Əli və 12 imamın yolunu «haqq» yolu hesab edən bir şairin idealizə edilməsinin marksist-leninçi ədəbiyyatşunaslıqla nə əlaqəsi vardır? Məlumdur ki, din həmişə xalqı əsərətdə saxlamaq üçün hakim siniflərin əlində istismar silahı olmuşdur. Xalqı istismar etmək üçün ayrı-ayrı hakim dairələr öz formaları etibarilə biri-birindən fərqlənən təriqətlər yaratsalar da, bu təriqətlərin mahiyyəti mürtəce xarakterdə olmuşdur. Bizim ədəbiyyatşunaslarımız isə bu cəhətə gör yumaraq, bir təriqətlə mübarizə aparan digər təriqətin tərəqqipərvərliyindən danışmış və beləliklə tarixi təhrif etmişlər. «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin qısa kursu» kitabının I hissəsində isə təriqət ədəbiyyatı istila əleyhinə mübarizə aparan xalqlar üçün mübarizə silahı adlandırılır.

Ədəbiyyat tariximizə bir tərəfli, qeyri-marksist cəbhədən yanaşmaq halları, təkcə Xətaidən deyil, başqa klassiklərimizdən bəhs edən alımlərimizin yaradıcılığında da özünü göstərir.

Sufizm, hürufizm, müridizm və ümumən təriqətlərdən bəhs edən tənqidçi və alımlərimiz orta əsrlər şairi Nəsimi haqqında olunduqca yalnız fikirlər irəli sürürlər. Nəsimi də Xətai kimi birtərəfli izah olunmuş, onun yaradıcılığındaki mürtəce görüşlər ört-basdır edilməklə, mənsub olduğu hürufilik də mütərəqqi bir cərəyan kimi qələmə verilmişdir. Bu sahədə səhv buraxanları «tənqid» edən H.Orucəli hürufiliyi siyasi bir partiya səviyyəsinə qaldırır və oxucunun heyrətinə səbəb olan aşağıdakı fikirləri irəli sürür:

«Biz təbrizli Fəzlullahın başçılığı ilə meydana çıxmış və Nəsimi yaradıcılığı vasitəsilə tanıdığımız hürufiliyin əsas xidmətini – Azərbaycan xalqının yaşadığı ağır istila və talanlar dövründə, xalq azadlığı ideyasının amansızcasına boğuldugu bir dövrdə gizli çalaşmağa məcbur edilmiş siyasi firqə olmasında görürük... Hürufilik bir firqə təşkilatı kimi xalqın qabaqcıl, qüvvətli xarakterə malik olan adamlarını ətrafına toplamaq məqsədi ni qarşısına qoymuşdu» («Vətən uğrunda» jurnalı, 1943, № 4-5, səh.64).

Marksizm-leninizmə zidd olan bu sətirləri bir daha təkrar etdiyimiz üçün oxuculardan üzr istəyirik. Bu məsələlərin zərərlə mahiyyətini tam aydınlığı ilə izah edən M.C.Bağirov yoldaşın çıxışından sonra bu sahədə səhv buraxanlar öz səhvələrini mətbuatda boyunlarına almamışlar.

Nəsimi yaradıcılığı haqqında yürüdülən zərərlə fikirlərin tənqid olunması üzündən, iş o yerə çatmışdır ki, Ə.Ə.Səidzadə Nəsimi haqqında aşağıdakı sözləri yazmışdır: Nəsimi «...materialist idi, teymurilərə qarşı vətənpərvər müharibənin siyasi istiqamətini təyin edirdi». Oxucunu heyrətə gətirən bir də budur ki, Ə.Ə.Səidzadə materialist dünyagörüşü kimi qiymətləndirdiyi hürufiliyin Quranda və Məhəmməd peyğəmbərin həyatında da olduğunu iddia edir. Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqı orqanı «İnqilab və mədəniyyət» jurnalı (1947-ci il № 4) və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının «Xəbərləri»ndə öz cəfəngiyyatlarını çap etdirməyə müvəffəq olur.

Bütün bu göstərdiklərimiz burjua millətçilərinin təzahürərindən başqa bir şey deyildir.

Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığında burjua millətçiliyi, keçmişin idealizə edilməsində, vahid axın, müasir ədəbiyyata laqeydlik, tarixin və tarixi şəxsiyyətlərin düzgün qiymətləndirilməsində təzahür edir. Ədəbiyyat tarixcisi tarixi şəxsiyyət və hadisələrə qiymət verdikdə, Stalin yoldaşın göstərişlərini rəhbər tutmalıdır.

«...Tarixdə hər bir ictimai quruluşa və hər bir ictimai hərəkətə heç də çox vaxt tarixçilərin etdiyi kimi, «Əbədi Ədalət» və ya başqa bir əsassız ideya nöqteyi-nəzərindən qiymət vermək deyil, bu quruluşu və bu ictimai hərəkatı doğurmuş olan və bunların əlaqədar olduğu şərait nöqteyi-nəzərindən qiymət vermək lazımdır». («ÜİK(b)P tarixi. Qısa kurs». səh. 111).

Alımlərimiz marksizmin bu tələbinə əməl etmədiklərindən onların yaradıcılığında tarixi hadisə və şəxsiyyətlər idealizə edilir, dövrün siyasi-ictimai məsələlərindən təcrid olunmuş bir şəkildə verilir. M.C.Bağirov yoldaş bu üsulun düşmənlərimizə

xidmət etdiyini yazar: «Bu və ya digər ictimai hərəkatın və bu hərəkatda iştirak edən xadimlərin rol və əhəmiyyətinə bəzək vermək cəhdləri marksizm-leninizmə zidd olub, düşmənlərimizə kömək edir» («Azərbaycan ziyalılarının növbəti vəzifələri haqqında». Azərnəşr, 1950, səh. 34).

Ədəbiyyatşunaslarımız marksizm-leninizm elmi nöqteyi nəzərindən tarixi hadisələrə düzgün yanaşmadıqlarından, bugün belə ədəbiyyat tarixi məsələlərində düşmənlərin dəyirmanına su tökən adamlara və onların yalnız görüşlərinə rast gəlirik. Bunun ən canlı misalını «Kitabi-Dədə Qorqud» haqqında yazılan məqalələrdə görmək mümkündür. Bu əsər orta və ali məktəblərimizin ədəbiyyat programında Azərbaycan xalq yaradıcılığının ən qədim bir abidəsi kimi qələmə verilmişdir.

ÜİK(b)P MK-nin məskurə məsələlərinə dair tarixi qərarlarından sonra «Azərbaycan sovet ədəbiyyatının vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» Azərbaycan K(b)P MK-nin 1948-ci il tarixli qərarı və M.C.Bağirov yoldaşın «Azərbaycan ziyalılarının növbəti vəzifələri haqqında»Kİ qiyəmtli əsərində olduğu kimi, Azərbaycan bolşeviklərinin rəhbəri M.C.Bağirov yoldaş tarix və ədəbiyyatşunaşlıq sahəsində buraxılmış səhvərimizi dərk etmək işində bu dəfə də bizə yaxından kömək etmişdir. M.C.Bağirov yoldaş Azərbaycan bolşeviklərinin XVIII quṛultayındakı hesabat məruzəsində demişdir:

«Bəzi ədəbiyyatşunaslar və yazıçılar siyasi sayıqlığını və məsuliyyət hissini itirək uzun illər ərzində bu zərərli, xalqa zidd kitabı Azərbaycan eposu adı ilə təbliğ etmişlər. «Dədə Qorqud» xalq eposu deyildir. Bu kitab başdan-başa soyğunçuluq və qırğın məqsədilə Azərbaycana gələn oğuz köçəri tayfalarının hakim yuxarı təbəqəsini tərifləməyə həsr edilmişdir. Bu kitab tamamilə millətçilik zəhəri ilə doludur, müsəlman olmayan başqa xalqlara, əsasən qardaş gürcü və erməni xalqlarına qarşı yazılmışdır.

Bu kitabın nəşr olunması Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası rəhbərlərinin və Ədəbiyyat İnstитutunun kobud bir siyasi səhvi hesab edilməlidir.

Yoldaşlar, ideoloji təhriflərə və burjua millətçiliyi təzahür-lərinə qəti son qoymaq və marksizm-leninizmə zidd ideologiya yayanları amansızlıqla ifşa etmək və onlara divan tutmaq lazımdır.

Bu əsəri Azərbaycan xalq eposu adlandırmaq ədəbiyyat tərxi və dil elmimizə nə kimi zərərlər vurmüşdür? Bundan bəhs edən alimlərin müləhizələrindən belə çıxır ki, guya «Dədə Qorqud» XI əsrə Azərbaycanda yaranmışdır. Belə çıxır ki, XI əsrə Azərbaycan xalqı köçəri qəbilələrdən ibarət imiş. Halbuki 20 ildən artıq bir müddətdə ərəb işgalçılari əleyhinə qəhrəmanca-sına mübarizə aparan Babəkin təşkil etdiyi üsyan qüvvətlə xalq üsyanı idi. Belə olan surətdə XI əsrə köçəri qəbilələrdən bəhs edən bu dastanın Azərbaycan xalqı ilə nə əlaqəsi ola bilər. Dil və ədəbiyyat sahəsində bu dastan ən qədim dilimizi və xalq yaradıcılığı nümunələrini öyrənməyə çəpər olmuş, dilşünaslarımız, bugünkü dilimizin uzaq keçmişini axtarmaq, öyrənmək əvəzinə XI əsrənə o yana gedə bilməmişlər. Stalin yoldaşın dilin tarixi haqqında dahiyanə göstərişlərinə əsaslanaraq cəsarətlə demək olar ki, bugünkü dilimizin tarixi kökləri XI əsrənə çox-çox qa-baqlara aiddir.

Ümumiyyətlə, bu dastanı xalq yaradıcılığı nümunəsi adlandırmaq olmaz. Çünkü bütün xalqların yaradıcılığında başqa xalqlara hörmət və ehtiram olduğu halda, burada hakim siniflərə deyil, qonşu xalqlara dərin bir nifrət hissi vardır. Dastanın qəhrəmanları «kafir» (burada gürcü və ermənilər nəzərdə tutulur) qanı içməyince onlara ad qoyulmur. Onlar əsirlərə əzab verməkdən, qızlara şərab paylatdırmaqdan, şəhərləri, kəndləri dağıtdırmadan zövq alırlar. Təccübələ burasıdır ki, alimlərimiz bu vəhşilikləri «qəhrəmanlıq» nümunəsi kimi qələmə vermişlər.

Sovet ideologiyasına tamamilə zidd olan bu kimi dastanların təbliğ edilməsi nəşriyyat işçilərimizin və bu haqda yazar alimlərimizin siyasi kütlüyünün nəticəsində meydana gəlmişdir.

İşgalçi köçəri feodalların məfkurəsini təmsil edən bu dastan eyni zamanda dini ehhəm və adətləri yaymaq işində də

sinfi mahiyyəti və s. bu kimi məsələlərdir. Partiya qərarları əsasında bunları düzgün izah etmək üçün alımlarımız xüsusi yaradıcılıq işi aparmalı, elmi idarələrimiz xüsusi iclaslar keçirməlidirlər. Yeri gəlmışkən qeyd etməliyik ki, bu sahədə qəzet və jurnallarımızın təşkilatlıq fəaliyyəti zəifdir. Nə üçün «Ədəbiyyat qəzeti» yuxarıdakı məsələlər ətrafında, hətta bir-birinə zidd olsa belə, ayri-ayrı alımlarımızın məqalələrini müzakirə yolu ilə buraxmir? Nə üçün qəzet bir dərs kitabı və yaxud elmi-ədəbi əsər haqqında müxtəlif müəlliflərin məqalələrini dərc etmir? Bu yaxnlarda «Ədəbiyyat qəzeti» M.Kamranın «Ə.Haqverdiyev» əsəri və M.Cəfərin «M.F.Axundovun ədəbi-tənqidи görüşləri» əsəri haqqında mənim və Nazim Axundovun məqaləsini dərc etmişdi. Ola bilməzdimi ki, yeni əsərlər haqqında başqa alim və tənqidçilərimizin də çıxışları təşkil edilə idi? Məgər bu çıxışlar həm o əsərlərin müəllifinə, həm də ümumən ədəbiyyatşunaslığıımıza fayda verə bilməzdimi? Məncə əbəbi münaqişəni genişləndirmək məqsədi ilə qəzet və jurnallarımız öz işlərini yenidən qurmalıdır.

ÜİK(b)P MK-nin ideoloji məsələlərinə dair tarixi qərarları bütün sovet ədəbiyyati və ədəbiyyatşunaslığında olduğu kimi, bizim alim və yazıçıların da yaradıcılıq inkişafına səbəb olmuşdur.

Bütün sovet ədəbiyyatşunasları kimi biz də partiyamızın qərarından ruhlanaraq, xalqımızın artmış elmi ehtiyacından doğan aktual məsələlərin həllinə girişdik. Ali və orta məktəblərimizin ədəbiyyat proqramları, habelə ədəbiyyatdan dərs kitablarında edilən dəyişikliklər onların xeyli yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur.

Bir sovet alimi kimi mən MK-nin məfkurə məsələlərinə dair qərarlarını rəhbər tutaraq öz elmi fəaliyyətimdə qarşıya çıxan çətinlikləri bu qərarların köməyi ilə aradan qaldırma bilməşəm. Bu müddət ərzində mənim yazdığım ən böyük elmi əsər filoloji elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyim «Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında milli azadlıq ideyaları» olmuşdur. 40 çap vərəqi həcmində olan bu əsərdə ədəbiy-

yatşunaslığımız üçün yeni məsələlərin işıqlandırılması işində MK-nin tarixi qərarlarından mən geniş ölçüdə istifadə etmişəm.

Mərkəzi Komita öz qərarlarında müasir mövzular məsələsini tam kəskinliyi ilə qoymuşdur. Son 5 ildə bədii yaradıcılıq sahəsində böyük işlər görülmüş, müasir mövzuda bir çox qiymətli roman, pyes, poema və s. yaradılmışdır. Ədəbiyyatşunaslıq sahəsində bu vəzifəni yerinə yetirmək məsələsi, başqa alımlarımız kimi, məni də çox düşündürdü. Qeyd etməliyəm ki, iki illik zəhmət nəticəsində 30 çap vərəqi həcmində yazdığım «Azərbaycan sovet ədəbiyyatı» kitabı bu il orta məktəblərimizin X sinfində keçiləcəkdir. Bu dərslikdə C.Cabbarlı, M.S.Ordubadi, Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Ə.Əbülhəsən, M.Rahim, Süleyman Rəhimov, Mirzə İbrahimov, Rəsul Rza, Mehdi Hüseyn və başqa yazıçılarımız haqqında, habelə sovet ədəbiyyatının xüsusiyyətləri, dövrlərə bölünməsi, sovet yazıçılarının yaradıcılıq metodu – sosializm realizmi və s. məsələlərə dair ocerklər vardır.

«Azərbaycan sovet ədəbiyyatı»nı yazarkən mən, ÜİK(b)P MK-nin «Zvezda» və «Leniqrad» jurnalları haqqında 14 avqust 1946-cı il tarixli qərarında qeyd olunan aşağıdakı fikirləri rəhbər tutmuşam:

«Dünyada ən qabaqcıl ədəbiyyat olan sovet ədəbiyyatının gücü ondadır ki, o, xalqın mənafeyindən, dövlətin mənafeyindən başqa heç bir mənafeyi olmayan bir ədəbiyyatdır. Sovet ədəbiyyatının vəzifəsi gəncləri düzgün tərbiyə etməkdə, gümrəh, öz işinə inanan, maneələrdən qorxmayan, hər cür maneəni aradan qaldırmağa hazır olan yeni nəsil tərbiyə etməkdə dövlətə yardım göstərməkdən ibarətdir» (ÜİK(b)P MK-nin ədəbiyyat və incəsənət haqqında qərarları. Bakı, Azərnəşr, 1950, səh.6).

Sovet ədəbiyyatını MK-nin tələb etdiyi səviyyədə işıqlandırmaq alımlarımızın şərəf işi və təxirə salınmaz vəzifəsidir.

İndi Azərbaycan ədəbiyyatşunasları qarşısında duran ən mühüm vəzifə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini, o cümlədən də onun sovet dövrünü marksizm-leninizm dünyagörüşü əsasında yaratmaqdandan ibarətdir. Müasir ədəbiyyatımızla məşğul olan

alimlərlə birlikdə mən də 1951-52-ci illərdə bu şərəfli vəzifəni yerinə yetirmək üçün var qüvvəmi sərf edəcəyəm.

ÜİK(b)P MK-nın qərarı və Stalin yoldaşın dilçiliyə dair dahiyanə əsəri sovet alimlərini elə silahlandırmışdır ki, onlar hər hansı bir çətinliyi aradan qaldırmaq iqtidarına malikdirlər. Sovet ədəbiyyatşunasları xalq və partiya qarşısında öz şərəfli vəzifələrini layiqincə yerinə yetirərək, burjua millətçiliyi qalıqları ilə amansız mübarizədə ədəbiyyatşunaslığımızın yeni nailiyyətlər əldə etməsinə çalışmalı, Stalin epoxasının yüksək tələblərinə uyğun görkəmli elmi əsərlər yaratmalıdır.

Cəfər Xəndan
«Ədəbiyyat» qəzeti, 17 avqust, 1951.

* * *

Ədəbiyyatımız yeni yüksəlis yollarında

ÜİK(b)P MK-nın «Zvezda» və «Leninqrad» jurnalılarından haqqındaki tarixi qərarından 5 il keçir. Lenin-Stalin partiyasının bilavasitə rəhbərliyi və gündəlik yardımı sayəsində bu illər ərzində sovet ədəbiyyatı xalqa zidd olan məfkurəvi meyllərə qarşı – bədii yaradıcılıqda ideyasızlığa və siyasetdən kənar durmaq hallarına, formalizm, burjua millətçiliyi, kosmopolitizm, yalançı xəlqilik, çürük burjua sənəti qarşısında səcdə etmək, müasir həyatdan uzaqlaşış tarixi keçmiş idealizə etmək, nailiyyətlərimizi qiymətləndirməmək hallarına qarşı amansız mübarizə aparmışdır. Bu dövrdə sovet ədəbiyyatı bir sıra görkəmli əsərlərle zənginləşmiş, sovet oxucuları, A.Fadeyevin «Gənc qvardiya», P.Pavlenkonun «Xoşbaxlıq», V.Ajayevin «Moskvadan uzaqlarda», S.Babayevskinin «Qızıl ulduzlu qəhrəman», Q.Nikolayevanın «Biçin» əsərlərini və başqa əsərləri oxumuş, sovet ədəbiyyatının şöhrəti, qızıl hüdudumuzdan çox uzaqlara yayılmış, xalq demokratiyası ölkələri ədəbiyyatının inkişafına müsbət təsir göstərərək, onları sosialist realizmi yolu ilə irəli aparmış və yeni dünya müharibəsi qızışdırmağa cəhd edənləri amansızcasına ifşa etmişdir.

Sovet ədəbiyyatının ayrılmaz hissəsi olan Azərbaycan sovet ədəbiyyatında da partiya və hökümətimizin gündəlik köməyi, Stalin yoldaşın atalıq qayğısı nəticəsində bir sıra müvəffəqiyyətli əsərlər yaranmışdır. ÜİK(b)P MK-nın tarixi qərarına əsasən Azərbaycan bolşevik təşkilatı ədəbiyyat və incəsənət işlərinə daha yaxından və konkret yardım göstərməyə başlamış, ədəbiyyat və incəsənət təşkilatlarında, ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığındakı məqsəd və kəsirləri, səhv və qüsurları açıb göstərmiş, ədəbiyyat və incəsənətin inkişaf yolunu müəyyənləşdirən bir sıra qərarlar qəbul etmişdir. Partiyamızın bu qərarlarından sonra ədəbiyyatımızda müasirliyə doğru müəyyən bir dönüş əmələ gelmişdir. Sovet insanların zəngin həyatını, mənəvi aləmini açıb göstərmək, kommunizmə doğru inkişafımızın bədii ifadəsini vermək, bir çox mühüm problematik məsələrin qaldırılması işində MK-nın qərarı sənət adamlarımızın yolunu işıqlandırılmışdır.

MK-nın tarixi qərarından sonra Azərbaycan sovet ədəbiyyatında yaranan əsərlərdən M.Rahimin «Leninqrad göylərində», Rəsul Rzanın «Lenin» poemaları, Süleyman Rüstəmin «İki sahil» adlı şeirlər kitabı, M.Ibrahimovun «Gələcək gün», Mehdi Hüseynin «Abşeron» romanları Stalin mükafatına layiq görülmüş, sovet ədəbiyyatının zəngin xəzinəsinə daxil olmuşdur. Səməd Vurğunun «Zəncinin arzuları», «Köhnə dostlar», «Avropa xatirələri» əsərləri, Süleyman Rəhimovun «Şamo», Ə.Əbülləhəsənin «Dostluq qalası» romanları, Ənvər Məmmədxanlıının, İlyas Əsfəndiyevin, Sabit Rəhmanın, İmran Qasımovun pyesləri, Manaf Süleymanov və Əvəz Sadıqovun romanları və başqa yaziçılarımızın bir sıra əsərləri diqqəti cəlb edir.

Son illər ərzində ədəbiyyatımıza bəzi istedadlı gənclərin gəlməsi, maraqlı əsərlər yazması və oxucuların rəğbətini qazanması da nailiyyətlərimizdəndir.

Lakin bütün bu müvəffəqiyyətlərimizlə bərabər hələ bir sıra ciddi nöqsanlarımız da vardır ki, onların tezliklə aradan qaldırılmasına və ədəbiyyatımızın durmadan inkişaf edib yüksəlməsinə çalışmalıyıq.

Ədəbiyyatda sovet məfkurəsinə zidd olan meyllərə qarşı amansız mübarizə aparmaq, əsərlərimizin ideya bədii saflığı uğrunda keşikdə durmaq yazılıclarımızın və incəsənət xadimlərimizin gündəlik vəzifəsidir. Əsas ideyalı kommunizm olan hər bir sənətkarın ən müqəddəs vəzifəsi öz əsərləri ilə sovet xalqına xidmət etməkdən ibarətdir.

Tənqid və özünütənqid gündəlik yaradıcılıq işimizdə bizi irəli aparan, öz nöqsanlarımızı aradan qaldırmağa bizə kömək edən böyük bir qüvvədir. Tənqidin küt, kəsərsiz, tənqidçinin aciz və qorxaq olduğu yerdə xalqa zidd olan məfkurəvi meyllər təzahür edə bilər. Əgər Azərbaycan sovet ədəbiyyatında tənqid cəsarətli, prinsipial olsaydı, Səməd Vurğunun «İnsan», Sabit Rəhmanın «Aşnalar» və «Xoşbaxtlar», Mir Cəlalın «Mirzə Xəyal» pyesləri səhnəmizə yol tapmaz, Süleyman Rəhimovun və Mehdi Hüseynin bəzi hekayə və povestləri çap olunmazdı.

Azərbaycan bolşeviklərinin rəhbəri M.C.Bağirov yoldaş dəfələrlə göstərmişdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının ən geridə qalmış sahəsi ədəbi tənqiddir. Tənqidimizin zəifliyi üzündən «Dədə Qorqud» kitabının xalqa zidd və mürtəce mahiyyəti yاخınlara kimi ifşa edilməmiş, əksinə bu əsər Azərbaycan xalqının ən qədim mədəniyyət abidəsi kimi qiymətləndirilmişdir. Görkəmli yazıçı, ədəbiyyatşunas və dilçilərimizin bəziləri bu əsəri dənə-dənə tərifləmiş, professor Əzəl Dəmirçizadə bu eposu gənc tamaşaçılar teatr üçün səhnələşdirmiş, Mikayıll Rzaquluzadə «El gücü» kitabına daxil etdiyi hekayələrin çoxusunu bu mövzuda işləmiş, şair Zeynal Xəlil «Dədə Qorqud» qəhrəmanlarının igidiyyindən ilham alaraq «Azərbaycan tərləni» adlı şeirini yazmışdır. M.C.Bağirov yoldaşın bilavasitə köməkliyi nəticəsində «Dədə Qorqud» dastanının xalqa zidd, mürtəce mahiyyəti ifşa edildi. Aydın oldu ki, bu əsərin Azərbaycan xalqı ilə, onun ədəbiyyatı, tarixi, adət və ənənəsi ilə qətiyyən əlaqəsi yoxdur. «Dədə Qorqud»un zərərli bir əsər olduğunu vaxtında açıb göstərməməklə tənqidçilərimiz və ədəbiyyatşunaslarımız xalq, hökumət və partiya qarşısında çox böyük səhvə yol vermişlər.

ÜİK(b)P MK-nin qərarından sonra yazıçılarımız müasir mövzuda yazmağa həyati dərindən öyrənməyə, sovet adamlarının dolğun obrazlarını yaratmağa çalışırlar, həyati dərindən öyrənmək, sovet adamlarının daxili aləmini yaxından bilmək yazıçı üçün əsas şərtidir.

«Pravda» qəzetində Ukrayna şairi V.Sosyuranın «Ukraynanı sev» şeirinin şiddetli tənqid edilməsi və burjuva millətçi-liyinin təzahürü kimi qiymətləndirilməsi bizi ədəbiyyatımızın ideya saflığı uğrunda mübarizədə sayiq olmağa çağırır. Biz ədəbiyyatın ideya və sənətkarlıq məsələləri ilə müntəzəm məşğul olmalı, marksizm-leninizm nəzəriyyəsi ilə silahlanmalı, bolşevik tənqidin özünütənqidini durmadan genişləndirməliyik, həyati dərindən öyrənmək, müasir mövzularda yeni-yeni əsərlər yazmaq, sovet adamlarının dolğun surətlərini yaratmaq qarşımızda duran ən mühüm və təxirəsalınmaz vəzifələrdəndir.

Son zamanlarda bəzi yazıçıların məsuliyyətsizliyi və yaradıcılığına qarşı tələbkar olmaması nəticəsində ədəbiyyatımızda ayrı-ayrı ideyasız, mücərrəd, bayağı və sönük əsərlər meydana gəlmişdir. Yusif Şirvanın bir sıra hekayə və oçerkəli, Hüseyn Abbaszadənin «Meşələr» şeiri, S.Rüstəmin «Durna» musiqili komediyası üçün yazdığı libretto, Zeynal Cabbarzadənin «Hansi faydalıdır?» şeiri və bəzi nəğmələri belə əsərlərdəndir. Sovet yazıçısının vəzifəsi yazdığı sahəni mükəmməl bilməkdən, adamları dərindən öyrənməkdən, faktları hərtərəfli yoxlamaqdən ibarətdir. Belə olmazsa yazıçı əməyi yaxşı nəticə verməz. Gənc nasılrlarımızdən Isa Hüseynovun «Bizim qızlar» (rusca nəşrində bu povestin adı «İpək sap» qoyulmuşdur) povestindəki ciddi səhvi də buradan irəli gəlir. Əsasən maraqlı olan bu povestdəki səhv və qüsür ondan ibarətdir ki, Azərbaycan şəraitində bugün mümkün olmayan bir məsələ – bir ildə iki, üç dəfə barama məhsulu vermək məsəlesi qoyulur. Əgər Isa Hüseynov Azərbaycan kolxozlarını gəzə, kolxoçularla danışsa, kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri ilə məsləhətləşsəydi başa düşərdi ki, povestin əsasına qoymaq istədiyi məsələ bugün bizim respublikada mümkün

deyildir. Çünkü mövcud tut ağaclarının yarpağı ilə ildə iki-üç dəfə barama saxlamağı təbliğ etmək yaxın illərdə bütün tut ağaclarının qırılmasına səbəb olar. Göründüyü kimi yaziçi həyatı dərindən bilməməsi üzündən təhrifə yol vermişdir.

Ədəbiyyatımızda müasirliyə doğru meyl çox qüvvətlidir. Yaziçılarımızın əsas kütləsi kommunizm quran sovet adamlarının fədakar əməyini izləyirlər. Ancaq cəsarətlə deməliyik ki, Azərbaycan sovet ədəbiyyatının hələlik Voropayevi, Batmanovu, Tutarinovu yaranmamışdır. Bunun da başlıca səbəbi yazıçılarımızın hələ də həyatı dərindən bilməməsi ilə izah olunmalıdır.

Böyük qüsurlarımızdan birisi də vaxtı ötmüş, çeynənmiş təsvir vasitəlerinin hələ də ədəbiyyatımızda, xüsusən şeirimizdə işlənməsidir. Təyyarə sürən bir qəhrəman qızın kəkliyə, göyərçinə, durnaya bənzədilməsi şübhəsiz ki, çox gülündür. Ağır bir gəmini coşğun dalğaların qoynu ilə sürən bir sovet qadınınu su pərisi, yaşılbəş sona adlandırmaga şairlərimiz razı ola bilməzlər. Kommunizmin əzəmətli tikintilərində fədakar əməkləri ilə ümumxalq məhəbbəti qazanan gənclərimizi Fərhadə, qəhrəman əsgərlərimizi Koroğluya, qılınclarını misri qılıncı, atlarını isə Qır ata oxşatmaq gerilik işarəsidir.

Stalin yoldaşın «Dilçilikdə marksizmə dair» adlı dahiyanə əsəri yazıçılarımıza yeni yaradıcılıq yolları göstərdi. Stalin yoldaşın bu dahiyanə əsərindən ruhlanan, ilham alan hər bir sovet yazıçısının vəzifəsi əsərlərinin dilinə daha ciddi yanaşmaqdan, aydın, səlis, rəvan xalq dilində yazmaqdan ibarətdir. Bu ilin əvvəllərindən Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqında bədii dil məsələlərinə həsr etdiyimiz yığıncaqda yazıçılarımız Ə.Əbülhəsənin, S.Rəhimovun, M.Hüseynin, Ə.Məmmədxanlinin və mənim dilimdəki bir sıra qüsurlar çox haqlı olaraq tənqid edildi. Etiraf etmək lazımdır ki, bədii söz ustası olan yazıçının səhv yazmağa, qarışiq, anlaşılmaz, uzun, yorucu və quru bir dillə yazmağa haqqı yoxdur. Müasir mövzuda yeni sovet adamlarının qəhrəmanlıq və fədakarlığına aid əsərlər içərisində şəhər mövzusuna, fəhlə sinfi mövzusuna daha çox fikir verilməlidir. M.Hü-

seyinin «Abşeron», M.Süleymanovun «Yerin sırrı», İ.Qasimovun «Xəzər üzərində şəfqəq» pyesləri bu sahədə olsa-olsa ilk addım sayıyla bilər. Şanlı Bakı neftçilərinin mənalı, zəngin və dolğun həyatını əks etdirən romanlar, poemalar, dramalar yazılmalı, Bakı neftçilərinin qardaşlıq köməyi sayəsində yeni-yeni müvəffəqiyyətlər qazanan Azərbaycan kolxoçularının fədakar fəaliyyətinə dair yaxşı əsərlər yaradılmalıdır.

Azərbaycan yazıçıları üçün yaranmış hər cür imkan və şəraitə görə bolşeviklər partiyasına, xalqların dahi rəhbəri Stalin yoldaşa hədsiz minnətdarlığımızı bildirməkə, partiya və hökumətin atalıq qayğısı qarşısında çox borclu olduğumuzu etiraf etməliyik.

Dünyada ən qabaqcıl ədəbiyyat olan sovet ədəbiyyatının xalq mənafeyindən, dövlət mənafeyindən başqa heç bir mənafeyi yoxdur və ola da bilməz.

ÜİK(b)P MK-nın tarixi qərarından keçən 5 il uzun bir müddət olmasa da, bu dövrə xalqımız çox böyük işlər görmüş, müharibədən sonraki birinci beşilliyi müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmişdir. Stalin yoldaşın dahiyanə göstərişi əsasında sovet adamları təbiəti dəyişdirməyə başlamış, kommunizmin əzəmətli tikintilərini sürətlə başa çatdırmağa çalışırlar. Sovet yazıçılarının müqəddəs vəzifəsi, şərəf işi, vətəndaşlıq borcu ondan ibarətdir ki, həmisi olduğu kimi yenə də öz mübariz əsərlərində partiyamıza kömək etsin, xalqımızın fədakar əməyindən ilham alaraq sovet mədəniyyəti xəzinəsini ölməz sənət əsərləri ilə zənginləşdirsin.

Əli Vəliyev.

«Ədəbiyyat» qəzeti, 17 avqust 1951.

* * *

Maarif işçilərinin mübariz vəzifələri məqaləsindən

Mürtəcə dini cərəyan olan sufizm, hürufilik və sairə keçən ilədək dosent F.Qasimzadə və H.Arashının ədəbiyyat tarixi dərsliklərində mütərəqqi hadisə kimi izah olunurdu. Keçən ilki tədris kitablarında öz ideya və məzmununa görə Azərbaycan

xalqına yad olan, feodal-patriarxal həyatı idealizə edən, qardaş erməni və gürcü xalqlarına düşmən münasibəti təbliğ edən «Dədə Qorqud» dastanı H.Arası, Ə.Dəmirçizadə, M.Rzaquluzadə və başqaları tərəfindən tərtib edilmiş kitablarda böyük tarixi-ədəbi əsər kimi qələmə verilirdi.

M.Ələkbərov

«Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 23 avqust, 1951.

* * *

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları

(Barət məqaləsi)

Azərbaycan xalqının qədim mədəniyyət abidələrinən biri də «Kitabi-Dədə Qorqud» adı ilə məşhur olan qəhrəmanlıq dastanlarıdır. Xalqımızın orta əsrlər həyatında baş vermiş tarixi, mədəni hadisələrin öyrənilməsi üçün çox böyük əhəmiyyətə malik olan bu zəngin xalq yaradıcılığı məhsulu son illərdə böyük bir yanlışlıq nəticəsi olaraq düzgün qiymətləndirilməmiş, hətta Azərbaycan xalqı ilə əlaqəli olmayan zərərli bir əsər kimi qələmə verilmişdi. Tariximizin, ədəbiyyatımızın, dilimizin, folklorumuzun, etnoqrafiyamızın öyrənilməsi üçün çox zəngin bir mənbə olan bu qiymətli abidəni marksizm-leninizm nöqtəyi nəzərindən elmi, obyektiv bir şəkildə tədqiq etmək alımlarımızın qarşısında duran təxirəsalınmaz şərəfli bir vəzifədir.

Bu cahansümül abidə hələ keçən əsrin əvvəllerində başlayaraq məşhur şərqşünasların diqqətini cəlb etmişdir.

Əsərin ilk nüsxəsinə XIX əsrin əvvəllerində Almaniyada Drezden kitabxanasında təsadüf edilmişdir. Həmin kitabxananın kataloqunu tərtib edən Fleyşer əlyazmasının üstündə olan bir qeydə əsaslanaraq əsəri XVI əsr kataloquna daxil etmişdir. 1815-ci ildə şərqşünas Dits həmin əlyazmasının üzünü çıxardaraq Berlin kitabxanasına gətirmiş və «Təpəgöz» boyunu da alman dilinə tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etmişdir. Dits həmin nəşr münasibətilə yazdığı məqalədə «Təpəgöz» boyunu Homerin

«Odisseya»si ilə müqayisə etmiş, hətta «Odisseya»nın yaradılmasında bu boydan istifadə olunduğunu söyləməklə əsərin çox qədim olması iddiasını irəli sürmüştür.

Sonra bu abidə böyük rus alimi Bartoldun diqqətini cəlb etmişdir. Bartold 1894-cü ildə «Zapiski Vostočnoo Otdelenia Imperatorskoqo Russkoqo Obhestva» adlı məcmuənin VIII cildində bu əsər haqqında ümumi məlumat vermiş və «Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu»nu ruscaya tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etdirmişdir. Akademikin bu təşəbbüsü rus şərqşünasları içərisində böyük maraq oyatmış, həmin məcmuənin sonrakı nömrələrində Tumanski, Divayev, İnostrantsev və daha bir sıra başqa alımlar ciddi elmi-tənqidi məqalələr yazmışlar. Sonrakı illərdə Bartold əsərin daha bir neçə boyunu ruscaya tərcüməsi ilə birlikdə çapa hazırlamışdır. Bartoldun həmin bu tərcüməsi 1950-ci ildə Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu tərəfindən nəşr edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu abidə haqqında Türkiyə alımları də tədqiqat aparmışlar. 1916-cı ildə Kilisli Müəllim Rifet əsərin Berlin nüsxəsi əsasında ərəb əlifbası ilə nəşr etmişdir. Lakin naşır əsərin bir sıra yerlərini oxuya bilməmiş, bəzən təhrif etmiş, bəzən isə doğrudan doğruya oxuya bilmədiyini göstərən xüsusi işarələr qoymuşdur.

1938-ci ildə yenə də türk alimi Orxan Şaiq Gökyay əsəri yeni əlifbada nəşr etmişdir. Eyni ildə əsər latin əlifbası ilə Bakıda nəşr edilmişdir. Son illərdə İtaliya şərqşünası, professor Rossi bu abidənin başqa bir nüsxəsini Vatikan kitabxanasından tapıb, 1952-ci ildə böyük bir müqəddimə ilə nəşr etmişdir.

Bu dastanların belə geniş bir şəkildə nəşr edilməsi bu sahədə müxtəlif xalqlara mənsub alımlar tərəfindən aparılan tədqiqatın da çox geniş bir şəkil almasına səbəb olmuşdur. İlk tədqiqatçı Ditsdən başlayaraq son tədqiqatçı Rossiyə qədər bütün alımlar Dədə Qorqudun şəxsiyyəti, dastanların əhəmiyyəti, hadisələrin cərəyan etdiyi zaman və məkan məsələləri, əsərin dili, üslubu və s. haqqında ciddi tədqiqat aparmış, bəzisi yanlış, bəzisi çox doğru nəticələrə gəlmİŞlər. Bu tədqiqatçılar içərisində

diqqəti cəlb edən ilk görkəmli iş akademik Bartold tərəfindən görülmüşdür. Bartold gənc yaşlarından ta ömrünün son günlərinə kimi bu əsər üzərində işləmişdir. Ruscaya tərcüməsi ilə birlidə çapa hazırlamış olduğu nüsxəyə yazdığı geniş müraciətdən əkademik bir daha qəti surətdə elan etmişdir ki, bu dastanların Qafqaz mühitində başqa bir yerdə yaranmış olduğunu ehtimal etmək mümkün deyildir.

Bartolddan sonra xüsusilə Azərbaycan alımları tərəfindən aparılan tədqiqat da onun fikrinin doğru olduğunu təsdiq etməkdədir.

Bu dastanlarda təsvir edilən hadisələr doğrudan da Azərbaycanda cərəyan edir. Burada Gəncənin, Bərdənin, Dərbəndin, Əlincə çayı və Əlincə qalasının, Dərəşəm, Göyçə Gölü və s. adları çəkilməkdədir. Daha doğru deyilsə, hadisələr Azərbaycan mühitində cərəyan edir. Əsərin qəhrəmanları gürcülər, ermənilər, abxazlarla qonşudurlar.

«Dədə Qorqud»un Azərbaycanla bağlı olduğu vaxtilə müxtəlif məqsədlə Azərbaycana gəlmiş alımların, səyyahların əsərlərindən də aydın surətdə görünməkdədir.

Adam Oleari 1638-ci ildə Dərbənddə olduğu zaman azərbaycanlılardan «Dədə Qorqud» hekayələrini eşitdiyini, Qazan xanın və arvadı Burla xatunun, eləcə də Dədə Qorqudun özünün burada qəbirləri olduğunu qeyd edir. Həmin əsərin ortalarında Şamaxiya gəlmiş səyyah Övliya Çələbi isə öz səyahətnaməsində Dərbənddə Dədə Qorqudun qəbri olduğunu və şirvanlıların bu qəbrə böyük ehtiram bəslədiklərini, hətta etiqad etdiklərini yazar (Övliya Çələbi. Səyahətnamə, I cild, İstanbul; Подробное описание путешествия в Москву и Персию. М., 1870.).

Misal üçün, ətraflı təfərrüata girişmədən elə bircə bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, ən yaxını XV-XVI əsrlərdən etibarən «aşiq» ifadəsinin işlənilməsinə baxmayaraq, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında əsas yaradıcı və ifaçı kimi iştirak edən ozan Nizami, Nəsimi, Fizuli kimi klassiklərimizin əsərlərində opini-

maqdən başqa, bu gün də yer adlarında və şifahi ədəbiyyat nümunələrimizdə yaşamaqdadır. Məsələn,

Qızım, qızım, qız ana!
Qızımı verrəm özana,
Ozan axça qazana,
Qızım geyə, bəzənə və s.

«Dədə Qorqud» kitabında on iki boy (dastan) və bir müqəddimə vardır. Diqqətlili tədqiq aydın bir şəkildə göstərir ki, bu dastanlar ayrı-ayrı ozanlar (aşıqlar) tərəfindən ayrı-ayrı vaxtlarda yaradılmış əsərlərdir. Boyların əksəriyyətində bütün dünya xalqlarının qəhrəmanlıq eposlarında olduğu kimi epik qəhrəmanların daxili və xarici düşmənlərə qarşı apardıqları müharibələrdən bəhs olunur. Əsərin əsas boyları, əsasən, X-XI əsrlərlə səsleşir. Lakin eyni zamanda burada çox qədim mifologiya ilə əlaqədar mövzular da var ki, bunlar daha çox qədim Qafqaz, eləcə də yunan əsatirini xatırlatmaqdadır. Belə boyllara misal olaraq xüsusilə «Dirsə xan oğlu Buğac», «Qanturalı» və «Təpəgöz» boylarını göstərmək olar.

«Dədə Qorqud» dastanları daha çox köçəri patriarchal – qəbilə quruluşunun pozulduğu, feodal münasibətlərinin qüvvətəndiyi əsrlərin məhsuludur.

Burada təsvir edilən cəmiyyətin başında xanlar xanı opiniyandır xan durur. Lakin boylarda onun yalnız adı çəkilir. Əsərin əsas qəhrəmanı isə Qazan xan və onun ətrafında birləşən bahadırıldır. Eyni zamanda burada «qarğı cida gəzdirən» rəsiyyət qəhrəmanlarından, xalq nümayəndələrindən, nökərlərindən, çobanlardan da bəhs edilməkdədir.

Əməkçi xalqın nümayəndələri olan Qaraca Çoban çox böyük bir qəhrəmanlıqla düşmən basqının qarşısını alır, iki qardaşını qurban verərk sürüləri xilas edir. Beləliklə də, əsərin ümumi qəhrəmanı kimi təsvir edilən Qazan xandan daha qüvvətli, daha namuslu göstərilir. Heç bir adı-səni, mənsəbi, titulu olmayan Dəli Domrul isə mövhumi-dini qüvvələrə, Əzrailə qarşı çıxır, nəticədə bu dastan məhəbbətin ölümə qalib gəlməsi ilə bitir.

Burası doğrudur ki, bu qəhrəmanlar və onların təmsil etdikləri tayfa dini görüş etibarilə müsəlmandırlar. Hətta dastanlarda onların namaz qıldıllarından, kilsələri yixib məscid tikmələrindən danışılır. Məhəmmədin (s.ə.v.) adı çekiilir və s. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, əsərdə islamiyyət ruhu, misal üçün, bu əsrlərdə yaranmış yazılı ədəbiyyat əsərlərinə nisbətən çox zəifdir. Burada hicab, çoxarvadlılıq və s. yoxdur. Hətta alqış və qarğışlar da dini mahiyyət daşımir (qılincıma doğranım, oğlum doğmasın, doğarsa on yaşına varmasın, çaparkən ağ-boz atın büdrəməsin, kölgəlicə ağacın qurumasın və s.). Mübaliğəsiz demək olar ki, əsərdə at, qılınc, qadın və s. islamiyyətlə əlaqədar dini şəxsiyyətlərdən daha qabarlıq bir şəkildə müqəddəsləşdirilmişdir.

Hələ islamiyyətdən qabaqkı dini görüşlərlə əlaqədar inam və etiqadlar, adət və ənənələr də əsərdə aydın bir şəkildə yasaqladadır.

Əsərdə təsvir edilən müharibələrin müəyyən hissəsi «kafirlər» qarşı aparılır. Lakin kafir sözü hər yerdə din ayrı düşmən mənasında işlədilmir. Əsərdəki qəhrəmanlar daxildə öz aralarında müharibələr, döyüşlər apardıqları kimi, xarici basqınlara da qarşı vuruşurlar. Diqqət edilsə, belə vuruşmalardan bəhs edən dastanların eksəriyyətində «kafir» adlanan bu düşmənlər ölkəyə basqın edir, qəhrəmanlar da bunlara qarşı vuruşmaq üçünayağa qalxırlar («Qazan xanın evinin yağmalanması», «Bamsı Beyrək», «Bəkil oğlu Əmrən», «Uruzun əsir olması» və s.). Qalan dastanlardan «Dirsə xan oğlu Buğac»da qırx namərdin xəyanəti nəticəsində ata ilə oğul arasında salınan ziddiyətdən, «Dəli Domrul» boyunda ailə-məişət məsələsindən, xüsusilə qadının öz ərinə məhəbbətindən, hətta, Əzrailə qalib gələn qüdrətindən, «Tərəgöz»də xalqın ümumi fəlakətinə səbəb olan qara qüvvələrlə (yemək üçün gündə beş yüz qoyun, iki adam tələb edən Təpəgözlə) mübarizədən, «Qanturalı» boyunda «kafirlərdən» qız sevib evlənməkdən, qadın qəhrəmanlığından, son boyda isə bu qəhrəmanların öz aralarında gedən çəkişmələrdən danışılır.

Beləliklə, on iki dastandan beşi basqınçılara qarşı mübarizə, beşi əsatir, ailə-məişət məsəlesi mövzularına həsr edilmişdir. İki dastanda isə («Yegnək» və «Segrək») basqınçılıq əhval-ruhiyyəsi vardır. Lakin bu iki dastanda da düşmən kimi verilən tərəf konkretlikdən çox uzaqdır. Misal üçün «Yegnək» dastanında qəhrəmanların mübarizə apardıqları tərəfin başçısı «altmış arşın qameti» olan «Arşın oğlu Dirək»dir.

Aydındır ki, bu konkret şəxsiyyət deyil, sadəcə ədəbi obrazdır. «Segrək» dastanında isə müharibə Əlincə qalasına qarşı aparılır ki, bu da Azərbaycan ərazisidir.

Ümumiyyətlə, bu dastanlarda xalqın nəcib hissələri və vətənpərvərlik, fədakarlıq, sədaqət, qəhrəmanlıq, mətinlik kimi sıfırları təbliğ edilir.

Qaraca Çoban altı yüz düşmən qarşısında mərd dayanır, sürüləri öz sapandı ilə düşməndən qoruyur.

Uruz düşmən əlinə düşmüş anasının tanınmaması üçün, dardan asılıb ətinin qiymə-qiyimə kəsilməsinə razi olur. Dəli Domrulun qadını ərinin əvəzinə ölümə hazır olduğunu bildirir, Selcan Xatun «sağına soluna qoşa yay çəkərək» sevgilisini ölümdən qurtarır. Qazan ölümə razi olur, lakin xəyanət etmir, düşmənə boyun əymir.

Dastanlarda ana məhəbbəti, qardaş məhəbbəti, dostluq, yoldaşlıq kimi nəcib hissələr qabarlı şəkildə verilir. Eyni zamanda əsərdə düşmən başı kəsənə, düşmən qanı tökənə hətta mükafat da verilir. Atalar oğullarını müharibə meydanlarına aparır, öyrədir, düşmən başı gətirməmiş oğullara isə oğul gözü ilə baxırlar. Belə adamlara hətta ad da qoyulmur.

Bu əhval-ruhiyyəyə bəzən müharibə kultu kimi baxmaq istəyənlər olur. Lakin diqqət edilsə bu bütün dünya qəhrəmanlıq dastanlarına xas olan bir məsələdir. Belə əhval-ruhiyyəyə malik olmayan dastan hər şeydən əvvəl «qəhrəmanlıq dastanı» olmaz, ümumiyyətlə hər hansı bir dastanda belə əhval-ruhiyyəyə zidd getmək qəhrəmanlıq dastanı janına zidd getmək deməkdir.

Aydındır ki, müharibə əhval-ruhiyyəsi, müharibə qanunları, müharibə adət və ənənələri yaradır. Bu, hər xalqda, hər dövrdə, hər ölkədə belə olmuşdur. Bu əhval-ruhiyyənin kimlərə qarşı olması, başqa sözlə deyilsə, əsərdə təsvir edilən «kafirlərin» kimlərdən ibarət olməsi məsələsinə isə yuxarıda deyildiyi kimi, diqqət və ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, «Dədə Qorqud» qəhrəmanları bəzən öz aralarında vuruşurlar, bəzən isə konkretlikdən çox uzaq, ümumiləşmiş, fantastikləşmiş, epik obraza çevrilmiş düşmənlərlə vuruşurlar. Bu düşmən bəzən Qıpçaq adlanır, bəzən «Trabzon təkuru», bəzən isə Təpəgöz olur.

...«Dədə Qorqud» dastanlarında təsvir edilən düşmən obrazları əslində heç də zənn edildiyi kimi barışmaz «dini» yaxud «milli» düşmən obrazları deyildir.

Tarixən məlumdur ki, hələ VI-VII əsrlərdən başlayaraq oğuz-türkmən qəbilələri Azərbaycan ərazisinə gəlir, yerlilərlə qaynayıb qovuşur, doğrudan-doğruya Azərbaycan xalqının etnik tərkibinə daxil olurdular. Dastan qəhrəmanları qonşulardan qız sevib evlənirlər, bunlara qız verib qohum olurlar. «Kafirlər» və «Bamsı Beyrək» boyalarındaki müharibələr ancaq qız üstündə olur.

Göründüyü kimi, bütün bunlar köçəri feodal-patriarxal mühitin öz daxili məzmunundan doğan hadisələrdir.

X-XI əsrlərdə böyük şəhərlərdə, kəndlərdə yaşayan oturaq əhalidən fərqli olaraq köçəri həyat tərzi keçirən əhali əsasən maldarlıqla məşğul olduqları üçün sabit məskənə malik deyildilər. Onlar fəsillərə uyğun olaraq tez-tez yerlerini dəyişirdilər, qışlağa və yaylağa köçürdülər ki, bu onların məişət tərzinə təsir etməyə bilməzdi.

Düzdür, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında oturaq həyatdan da danışılır, üzüm bağları təriflənir, hətta şərabçılıqdan, qəhrəmanların şərab içmələrindən danışılır («Dəli Domrul» boyu). Lakin ümumiyyətlə, epos daha çox köçəri-maldar əhali arasında yaranmış və yaşamışdır. Buna görə də köçəri həyat tərzi keçirən yerli tayfaların ruh səviyyəsi, adətləri, hətta dünyagörüşü daha qabarıq bir şəkildə eposda mühafizə olunmuşdur. Bu vəziyyət bə-

zilərinə qəribə görünə bilər. Lakin unudulmamalıdır ki, aşiq Ələsgəri yetirən mühit olmadığı kimi, Nizamini yetirən Gəncə mühiti də Qaraca Çobanın yaşadığı mühit deyildi, ola da bilməzdi.

1951-ci ildə «Kitabi-Dədə Qorqud»u millətçilik təbliğ edən pantürkist, panislamist bir abidə adlandıraraq, bu dastanların Azərbaycanla heç bir əlaqəsi olmadığını iddia edirdilər. Bu iddia tamamilə əsassızdır. Məlum olduğu üzrə, panislamizm XIX əsrin sonlarında, pantürkizm isə birinci dünya müharibəsi ərəfəsində ortaya çıxmış cərəyanlardır.

Əsərin dili türk dilində danışan bir sıra xalqlar üçün də tam və yaxud qismən anlaşıqlı olsa da, lügət tərkibi, frazeologiyası və qrammatik quruluşu etibarilə digər türk dillərinin hamisindən daha çox Azərbaycan dili ilə bağlıdır. Elə bunun nəticəsidir ki, abidəni ərəb əlifbası ilə nəşr edən Müəllim Rifət, eləcə də bunu yeni türk əlifbasına köçürmüş olan Orxan Şaiq bir sıra sözləri, ifadələri, hətta bütöv cümlələri, fikirləri başa düşə bilməmişlər. Yuxarıda deyildiyi kimi ya təhrif etmişlər, yaxud da başa düşmədiklərini qeyd etmişlər.

Misal üçün, Müəllim Rifət «bələmək» (uşaq bələmək) sözünü «bəlləmək» mənasında başa düşməşdir. Yeri gəlmışkən qeyd etmək lazımdır ki, türkmənlərdə də bu söz «qundamaqdır». «Şillə» sözü Türkiyədə heç anlaşılmamış, türkmənlərdə isə bu «şappatdır». «Səksənmək» sözü türk alimləri tərəfindən anlaşılmamış, türkmənlər isə bu mənəni bizdə bu sözün sinonimi olan «tiskinmək» ilə ifadə edirlər. Türk nəşrlərində «günü» sözü «qışqanmaq», «çaxmaq» sözü «alov», «qarmalamaq» isə «qaranlıqda o tərəf bu tərəfə hərəkət etmək» deyə mənalandırılmışdır. Belə missallar çoxdur. Halbuki türk mütəxəssislərinin başa düşmədikləri bu sözlər bizdə hamının gündəlik danışığda işlədiyi sözlərdir. Əsərdə çox az da olsa hər halda bəzən indiki dili-mizdə işlədilməyən sözlərə də təsadüf edilir ki, bunlar dilimizin tarixini bilməyən adamlara «yabançı» sözlər kimi görünür. Belə adamlar bəzi hallarda bu tipli sözlərin müasir dilimizdə işlənmədiyinə əsaslanaraq, qeyri-elmi, yüngül mülahizələr irəli sürmək

təşəbbüsündə olurlar. Halbuki istər klassiklərimizdə, istərsə də canlı dilimizdə, şivələrdə belə sözlərin özlərinə, ya da derivatlarına (törəmə sözlər) istənilən qədər təsadüf etmək mümkündür. Misal üçün: a) əsərin müqəddiməsində belə bir cümlə vardır: «Əgər yazidan-yabandan evə qutlu bir qonaq gəlsə...». Əvvələn, burasını qeyd edək ki, «qonaq» sözü türklərdə bizdəki mənadan fərqli olaraq «qonağın düşdürüyü yer» deməkdir. Burada isə bizdəki mənada işlənir. «Utlu» sözü isə indi işlənməyən arxaik sözdür. Halbuki əslində «ar» demək olan «ut» sözünün «ut-anmaq» - «utanmaq» forması indi də işlənməkdədir; b) əsərdə çox tez-tez «payız» mənasında «güz» sözü işlənməkdədir. Bu söz elə belə müstəqil şəkildə klassiklərimizdə işləndiyi kimi onun derivatları da bugünkü dilimizdə yaşamaqdadır. Misal üçün, güzdəlik-payızlıq taxıl, güzəm-payız yunu, yaxud «yayda yaylağa, payızda güzdəyə» kimi atalar sözü şəklində də işlənməkdədir; v) «əzizləmək» mənasında işlənən «ağırlamaq» sözü də belədir: «Bir içim su ilə ağırlamadın mehmanın» (Fizuli). «Təmiz» mənasında işlənən «arı» sözü də bu qəbildəndir: «Aritma-maq», «Aritmaq», «Aydan arı, sudan duru», «Arı desən gözəllərdən arıyam» (dastandan), «Güzgüsü arı deyildir, çarə qılsın pasına» (Nəsimi), «Dün» (gecə), «görklü» (müqəddəs), «uç-maq» (cənnət), «tamu» (cəhənnəm) və s. sözlər də ya klassiklərimizdə, ya da canlı dilimizdə yaşamaqdadır. Bu gün bəzilərinə anlaşılmaz, yaxud «yabançı» kimi görünən sözlərin bir qismi bu qəbildəndir.

«Yabançı» kimi görünən sözlərin bəziləri isə Drezdendəki nüsxənin yazıya alındığı zaman imlanın hələ sabitləşməmiş olması ilə əlaqədardır. İndi dastanı düz oxuya bilməyənlərə, əlbəttə ki, bu sözlər yabançı kimi görünə bilər.

Bunlardan başqa onu da qeyd etmək lazımdır ki, nüsxədə nəzərə çarpan bir sıra sözlərin paralel işlənməsi, yəni sinonimlərdən istifadə məsələsi (varmaq-getmək, qılmaq-etmək, bolmaq-olmaq, sağ-əsən və s.) Azərbaycan ədəbi dilində uzun müd-dət davam etmiş ümumi haldır. Buna görə də «Kitabi-Dədə

Qorqud»da bəzən təsadüf edilən belə halları dilimizdə yabancı hal kimi qiymətləndirmək doğru deyil.

Azərbaycan dilinin inkişaf tarixini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün də «Kitabi-Dədə Qorqud» ən yaxşı, ən qədim abidələrdən biridir.

Lakin burada deyilən və deyilməyən bir sıra səbəblər üzündən «anlaşılmaz», yaxud «yabançı» hala düşmüş sözlərdən, ifadələrdən başqa bəzi dastanlarda doğrudan da dilimizdə nadir hallarda işlədilmiş, işlədilən, bəzən də heç işlədildiyi hələ bizə məlum olmayan sözlərə təsadüf olunur.

Burasını da qeyd etmək lazımdır ki, Dədə Qorqudla əlaqədar olan əfsanə, dastan, nağıl və s. başqa türk xalqlarında da vardır. Orta Asiyadan bir sıra xalqlarında o, Korqut Ata adı ilə məşhurdur. Hətta türkmənlərdə Korqut dastanlarımızdakı Xızır kimi övliyalardan hesab edilir. Müxtəlif səyyahlar onun Azərbaycanda qəbri olduğunu söylədikləri kimi, Orta Asiyada olduğunu da göstərirler.

Bundan başqa, əsərin «Bamsı Beyrək» boyu tamamilə yəni səpkidə işlənib, təkmilləşdirilərək özbəklərdə «Alpamış», qazaxlar da isə «Alpamis» dastanları səviyyəsinə də yüksəlmişdir.

Lakin bu heç də qəribə bir məsələ deyildir. Bizdə bir sıra «Aşıq Qərib», «Tahir və Zöhrə», «Əmrəh» və başqa onlarla dastan vardır ki, əslİ, mənşəyi Azərbaycanla bağlı olduğu halda qonşu xalqlara da keçmiş, yenidən işlənərək Özbəkistanda öz-bək, Türkmenistanda türkmən dastanı olmuşdur.

«Mola Nəsrəddin» isə daha böyük bir miqyasda yayılmışdır. Biz bu fikirdəyik ki, hər bir əfsanəvi, yaxud real-tarixi şəxsiyyətlə bağlı olan hər hansı bir əsər onu yaratmış xalqın öz yaradıcılıq məhsuludur. Bu mənada «Alpamış» özbəklərin, «Alpamis» qazaxlarındır. İçərisində «Alp-Bamsı», yəni Bamsı Beyrəyə aid xüsusi boy olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları isə bizimdir. Bunu Azərbaycandan başqa heç bir yerlə bağlamaq mümkün deyildir. Bunu akademik Bartold belə demişdir, Bartolddan sonra tədqiqat aparan alımlar də belə deyirlər.

Yuxarıda deyildiyi kimi, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının əhəmiyyəti çox böyükdür. Lakin bu heç də o demək deyil ki, bu dastanlarda təqnid olunmalı heç bir şey yoxdur. Keçmişdə yaranmış bütün eposlarda olduğu kimi, bu dastanlarda da məhdud cəhətlər vardır. Əsərin əsas ruhuna uyğun olmayıb, ancaq daha çox sonluqlarda özünü göstərən dini «yümlar», bəzi hallarda özünü göstərən «aqinqılıq» eşqi və s., əlbəttə ki, əsərin məhdud cəhətləridir. Lakin bunlar bir tərəfdən əsərin qiymətini azaltır, o biri tərəfdən də X-XI əsrlərin tarixi-ictimai həyatı ilə səsləşən bir qəhrəmanlıq eposunda belə ünsürlərin mövcud olması heç də qəribə deyildir.

Bütün bu deyilənlərdən aydın görünür ki, Dədə Qorqud dastanları xalqımızın tarixində baş vermiş bir sıra mühüm hadisələri əks etdirən qiymətli bir abidədir. Belə bir abidədən imtinə etmək, onu zərərli bir şey kimi qələmə vermək tarixi abidələrə vicdanla yanaşmamaq deməkdir.

Biz əminik ki, alimlər bu abidənin üzərində daha ciddi işləyərək onun əsl qiymətini vərə biləcəklər. Uzun müddət şərqsünaslıq aləmini maraqlandırmış olan bu abidənin öyrənilməsi işi davam etdiriləcəkdir.

**Professor H.Arashı,
Professor Ə.Dəmirçizadə,
Professor M.Arif,
Dosent M.H.Təhmasib.
«Kommunist» qəzeti, 26 mart 1957.**

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Dövri mətbuat

Azərbaycan dilində

1. «Azərbaycan» jurnalı, 1998, № 9.
2. «Azərbaycan» qəzeti, 1999, 18 fevral.
3. «Azərbaycan» qəzeti, 1999, 27 may.
4. «Azərbaycan» qəzeti, 2000, 10 aprel.
5. «Azadlıq» qəzeti, 1999, 21 may.
6. «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 1951, 21 iyun.
7. «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 1997, 21 oktyabr.
8. «Dədə Qorqud» jurnalı, 2003, № 2.
9. «Ədəbiyyat qəzeti», 1941, 2 fevral.
10. «Ədəbiyyat qəzeti», 1951, 5 may.
11. «Ədəbiyyat qəzeti», 1951, 5 iyun.
12. «Ədəbiyyat qəzeti», 1951, 17 iyul.
13. «Ədəbiyyat qəzeti», 1951, 26 iyul.
14. «Ədəbiyyat qəzeti», 1951, 17 avqust.
15. «İnqilab və mədəniyyət» jurnalı, 1938, № 3.
16. «İnqilab və mədəniyyət» jurnalı, 1951, № 12.
17. «Kommunist» qəzeti, 1943, 6 mart.
18. «Kommunist» qəzeti, 1946, 30 aprel.
19. «Kommunist» qəzeti, 1951, 26 may.
20. «Kommunist» qəzeti, 1951, 29 may.
21. «Müstəqil Azərbaycan uğrunda» qəzeti, 2002, 15 iyun.
22. «Sinematoqraf» jurnalı, Bakı, 2002.
23. «Şərq qadını» jurnalı, 1937, № 7.
24. «Təbliğatçı» jurnalı, 1951, № 6.
25. «Vətən uğrunda» jurnalı, 1942, № 4-5.

Rus dilində

26. Literaturnaə qazeta. 7 iölg, 1951

Kitablar

Azərbaycan dilində

27. Abbaslı İ. Azərbaycan dastanlarının yayılması və təsiiri məsələləri. Bakı, «Nurlan», 2007.
28. Anar. Sızsız. Bak, «Gənclik», 1992.
29. Azərbaycan sovet yazıçıları. Müəllif-tərtibçi Teymur Əmədov. Bakı, 1987.
30. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. X kitab. Bakı, «Səda», 2001.
31. BSE. I cild. Moskva. 1943.
32. BSE. XIII cild. Moskva, 1952.
33. Bağırov M.C. «Azərbaycan ziyalılarının növbəti vəzifələri haqqında». Azərnəşr, 1950.
34. Bayramov Ə. Etnik psixologiya, Bakı, 2001.
35. Cəfərli M. Dastan yaradıcılığı. Bakı, «Elm», 2007.
36. Cəfərov N. Eposdan kitabı. Bakı, «Maarif», 1999.
37. Cəfərov N. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə. II cild. Bakı, 2007.
38. Cəmşidov Ş. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1997.
39. Dəmirçizadə Ə. Qaraca Çoban (dörd pərdəli mənzum pyes). Bakı, 1942.
40. Dəmirçizadə Ə. Dədə Qorqud (xalq yaradıcılığı epo-su). Bakı, 1943.
41. Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lügət. Bakı, «Öndər Nəşriyyat», 2004.
42. Əliyev H. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı – Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). Bakı, «Öndər Nəşriyyat», 2004.
43. Ələkbərli N. «Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan ədəbiyyatında // «Azərbaycan» jur., 1999, № 9.
44. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, «Maarif», 1992.
45. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2009.
46. Heydər Əliyev mədəni irsimizin keşiyində. I kitab. Bakı, 2001.

47. Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, Nurlan, 2007.

48. Həbibova Z. Hümmət Əlizadənin folklorşunashlıq irsi. Bakı, «Təhsil», 2008.

49. Xalqa, vətənə, dövlətə sədaqət. Bakı, 1997.

50. Xəlil A. «Dədə Qorqud kitabı»nın semiotik strukturu – Türk Xalqlarının Edebi Geçmiş: Türk Destanları. Uluslararası Sempozyum. Bakı, 2004.

51. İmrani R. Muğam tarixi. I cild. Bakı, 1998.

52. İsmayılova Y. «Koroğlu» dastanında obrazlar sistemi. Bakı, «Nurlan», 2003.

53. İsmayılova Y. «Dədə Qorqud kitabı» və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi. Bakı, «Elm», 2011.

54. Kazımoğlu M. Folklorda obrazın ikiləşməsi. Bakı, «Elm», 2011.

55. Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası. 2 cilddə, I cild. Bakı, 2000.

56. Kitabi – Dədə Qorqud ensiklopediyası, 2 cilddə, II cild, Bakı, 2000.

57. Kitabi-Dədə Qorqud. Tərtib edənlər F.Zeynalov və S.Əlizadə. Bakı, «Yazıçı», 1988.

58. Qasımov C. Yaddaşın bərpası. Bakı, 1999.

59. Qasımov C. Məhbus tərcüməyi-hali, Bakı, 2003.

60. Qasımov C. Azərbaycan folklorşunashlığı və sovet totalitarizmi. Bakı, «Nurlan», 2011.

61. MTN-in arxiv. P-283

62. MTN-in arxiv. S.Mümtazın istintaq qovluğu, PR-25082.

63. Məhərrəm Ergin. Dədə Qorqud kitabı. İstanbul, 1980.

64. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I hissə. Bakı, «Turan», 2002.

65. Nəbiyev B, Qarayev Y. Xalq mənəviyyatının güzgüsü (Kitabi-Dədə Qorqud). Bakı, 1999.

66. «Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə» III uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı, «Səda», 2005.

67. Ögel B. Türk mitolojisi, II cilt, Ankara, «Türk Tarih Kurumu Basımevi», 1995.
68. Rəhimova E. Ölmez sənət incisi. Bakı, «Təbib», 2000.
69. Rzasoy S. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı, «Nurlan», 2008.
70. Sultaňlı Ə. «Dədə Qorqud və yunan eposu», Bakı, ADU nəşri, 1946.
71. Sümər F. Oğuzlar. Bakı, «Yazıcı», 1992.
72. Umutov Q. Folklorşünaslığımızın tarixindən. Bakı, «Təbib», 1995.

Rus dilində

73. Bartold V.B. Ture茨кий эпос и Кавказ / «Книга моего деда Коркута». М. – Л., 1962.
74. Путилов Б.Н. Очерк «Эпос» – Свод этнографических понятий и терминов. Народные знания, фольклор, народное искусство, вып. 4. Москва, «Наука», 1988.
75. Тагмизян Н. Об армяно-персидско-таджикских музыкальных взаимосвязях в древности. – В сб.: Борбад, эпоха и культурные традиции. Душанбе: Дониш, 1989.
76. Халил А.С. О проблематике письменности и жанрового состава огузского эпоса (на материале «Книги Деде Коркута») – Тюркологический сборник. Вып. ЫЫ, Материалы Международной тюркологической конференции «Языки и литература тюрksких народов: история и современность». Елабуга, 2004.
77. Якубовский А.Ю. «Китаб-и Коркут» и его значение для изучения туркменского общества в эпоху раннего средневековья – Книга моего Деда Коркуда. Огузский героический эпос. Пер. В.В.Бартольда. Баку: ЙНЕ “ХХЫ”, 1999.

BAŞLIQLAR

Prof. Cəlal Qasımovun üç nöqtəsiz həqiqət zamanı (Seyfəddin Rzasoy)	3
Ön söz əvəzi	11
«Kitabi-Dədə Qorqud»un yasaqlanması	16
«Kitabi-Dədə Qorqud»a iki rəsmi münasibət.....	55
«Kitabi-Dədə Qorqud»u qoruyanlar.....	101
Əlavələr	116
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	175

Cəlal Qasımov.
«Kitabi-Dədə Qorqud»un yasaqlanması,
Bakı, Nurlan, 2013.

0093947

Nəşriyyat direktoru:
Prof. Nadir Məmmədli

Nəşriyyat redaktoru:
Şakir Albahyev

Kompyuterdə yiğdi:
Ülviyə Əliyeva

Korrektor:
Nigar İmaməliyeva

Kompyuter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Ramin Abdullayev

Kağız formatı: 60/84 1/32
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 180 səh.
Tirajı: 500

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompyuter Mərkəzində yiğilmiş, “Nurlan” NPM-də
ofset üsulu ilə hazır deopozitivlərdən çap olunmuşdur.

AZ-I
28949

